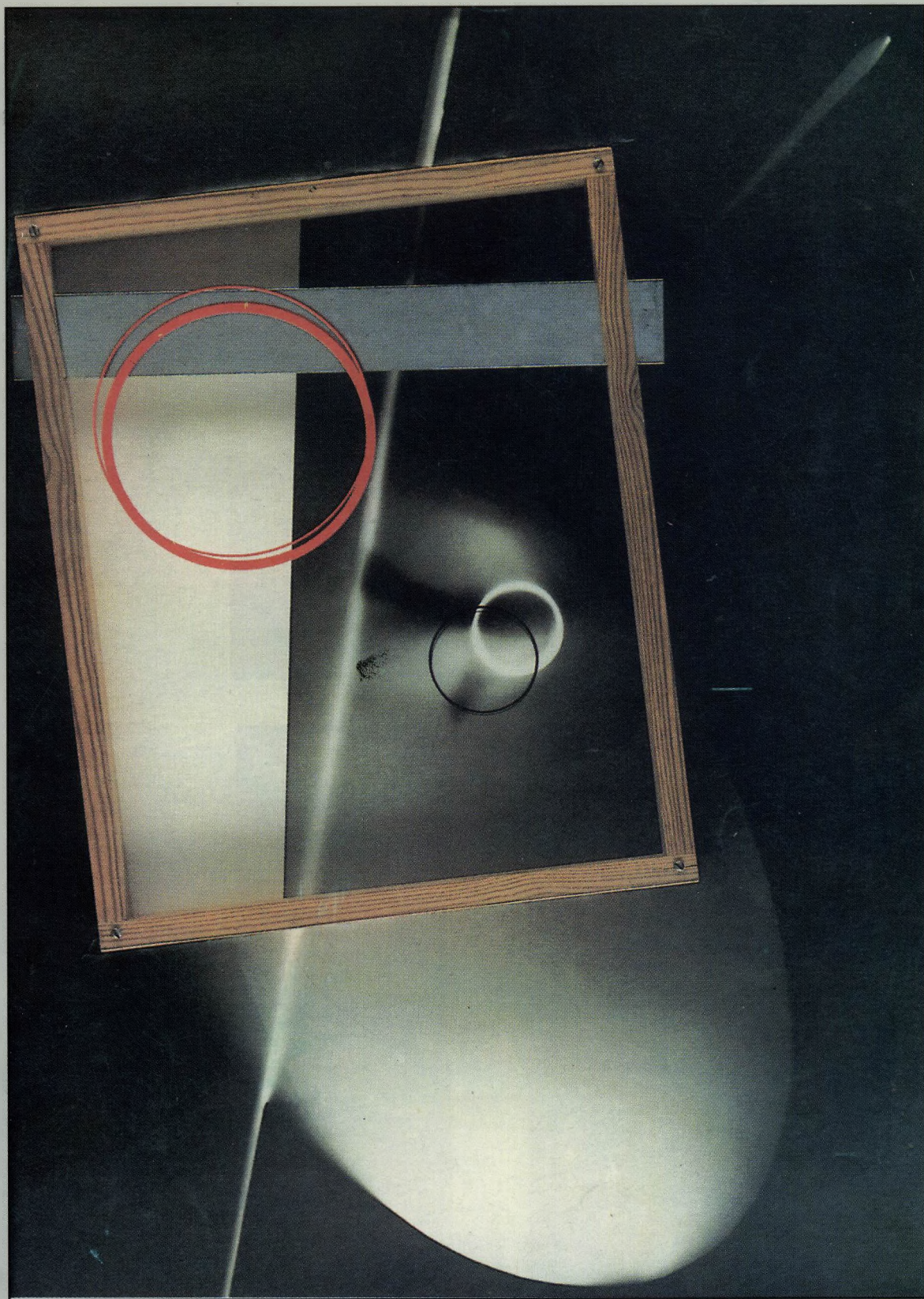

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 2002 • τεύχος 96 • € 2,93 • δρχ. 1000

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ιανουάριος 2002
τεύχος 96 • 2,93 ευρώ/δελ. 1000

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Έτησια (12 τεύχη): 29,35 ευρώ/10.000 δελ.
Έξαμηνιαία (6 τεύχη): 14,67 ευρώ/5.000 δελ.
Φοιτητική (12 τεύχη): 22,01 ευρώ/7.500 δελ.
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 44,02/ευρώ15.000 δελ.

Ευρώπη

Έτησια (12 τεύχη): 35,22 ευρώ/12.000 δελ.

Άλλες χώρες

Έτησια (12 τεύχη): 44,02 ευρώ/15.000 δελ.

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται το όνομα του
καταθέτη)

ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 6470079 & fax: 6470696
e-mail: poliths@otenet.gr
Έκτύπωση: Άφοι Χρυσσοχού
Στυμφαλίας 8,
Περιστέρι, τηλ. 5719937

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιώργος Μαργαρίτης, Οί ένοχοι	5
Θανάσης Άλεξίου, Κοινωνική πολιτική καί κράτος πρόνοιας	8
Παναγιώτης Μουλλάς, Νεοελληνικές σπουδές: παρόν και μέλλον	13
Ζάκ Ντερριντά, Έη γλώσσα του ξένου (μτφρ. Γ. Φαράκλας)	18
Γιάννης Καραβίδας, Αυτόματισμός άλά γκρέκ (άπορίες διαβάζοντας τά θεωρητικά κείμενα του Άνδρέα Έμπειρίκου)	29

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Άγγελος Έλεφάντης, Κύρκος Δοξιάδης «Κοινωνία, ιδεολογία, ήθική»	35
Ραϋμόνδος Άλβανός, Νίκος Μαραντζίδης «Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω τό έθνος»	39
Άλέξης Έρακλειδης, Για τό «Ιστορεΐν»	44
Κώστας Βούλγαρης, γράφει για τους Γιάννη Βαρβέρη, Στά ξένα ποιήματα Θανάση Χατζόπουλο, «Σάν δέσμη άπό τριαντάφυλλα» Άνθολογία Κ.Γ. Καρυωτάκη Έλενα Χουζούρη Έστρατιωτική ζωή στή νεοελληνική λογοτεχνία	45
Γιώργος Άγγελόπουλος, Δ.Φ. Χαραλάμπους, Έστορία του διδασκαλικού συνδικαλισμού στήν Κύπρο	49

Φωτογραφία έξωφύλλου: László Moholy Nagy, Άυτόπρο-
σωπογραφία, 1929.

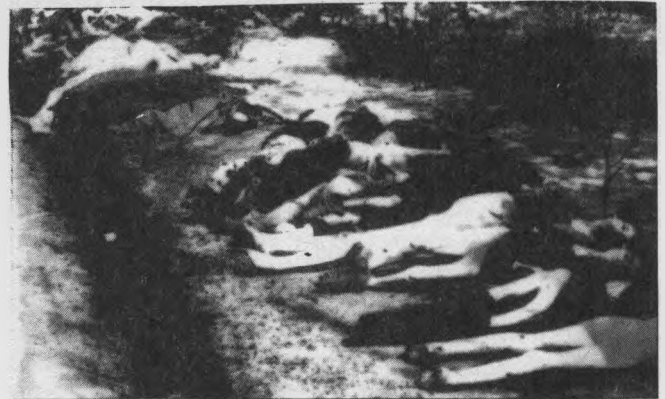
ΟΙ ΕΝΟΧΟΙ...

του Γιώργου Μαργαρίτη

Τό 1892 στή Νέα Υόρκη, δημιουργήθηκε τό κέντρο υποδοχής μεταναστών από τήν Εύρώπη στίς ΗΠΑ, πού έγινε γνωστό από τόν τόπο πού ἐγκαταστάθηκε, στήν είσοδο του λιμανιού τής πόλης, ως Έλις Άϊλαντ. Τό κέντρο ανέλαβε νά διαχειριστεί ένα τεράστιο έργο: ανάμεσα στά 1880 και στά 1900 σχεδόν έννέα εκατομμύρια μετανάστες έφθασαν στίς ΗΠΑ, στή συντριπτική πλειοψηφία τους από τήν Εύρώπη και μέ βασική πύλη είσοδου τή Νέα Υόρκη. Οί αριθμοί ήταν τεράστιοι όπως και τά συνεπακόλουθα έρωτήματα πού ή άφιξη τους προκαλούσε.

Έκεινο τόν καιρό οί ΗΠΑ γνώριζαν μία τεράστια ανάπτυξη και, ως έκ τούτου, άλλαζαν τίς έσωτερικές τους ισορροπίες, τή λειτουργία τους και τή θέση τους στόν κόσμο. Έ βαριά βιομηχανία έπαιρνε τά σκίητρα τής ανάπτυξης, οί πόλεις άρχισαν νά γιγαντώνονται, ό πλούτος και οί δυνατότητες των πλουσίων νά πολλαπλασιάζονται ένω οί ευκαιρίες των πολλών άρχισαν —σέ αυτή τή χώρα των «ίσων ευκαιριών»— νά συρρικνώνονται επικίνδυνα. Στό τέλος αυτού του δρόμου όλοι έβλεπαν ότι θά γεννιόταν μία νέα Άμερική. Μία δύναμη ισχυρή τής όποίας οί δυνατοί θά ήταν δυνατοί όλόκληρου του κόσμου και ή όποία θά υπαγόρευε και θά τηρούσε τήν τάξη του κόσμου. Αυτή ή προοπτική έθετε σέ πρώτη προτεραιότητα τή διαμόρφωση τής έσωτερικής τάξης των πραγμάτων, τής κοινωνικής ιεραρχίας και των αξιών της.

Ο κίνδυνος φαινόταν νά έρχεται από τό έξωτερικό, από τή μακρινή Εύρώπη. Τό Έλις Άϊλαντ όφειλε νά λειτουργεί ως ανάχωμα και κυματοθραύστης σέ αυτόν τόν κίνδυνο. Οί τόσο απαραίτητοι στά έργοστάσια και στά έργοτάξια των σιδηροδρόμων μετανάστες έφερναν μαζί τους τήν «παθολογία» τής γηραιάς ήπειρου. Τόν συνδικαλισμό, τίς «κοινωνικές» ιδέες, τήν άναρχία. Τό ότι αυτές οί «άσθενείες» μπορούσαν νά ύπονομεύσουν τό μέλλον τής Άμερικής, είχε φανεί ήδη στίς μεγάλες κοινωνικές συγκρούσεις τής δεκαετίας του 1880. Έξάλλου, τόν ίδιο περίπου καιρό ή ροή των Βορειοευρωπαίων —προτεστανών στό θρήσκευμα— μεταναστών περιοριζόταν και τή θέση τους έπαιρναν Σλάβοι, από τήν κεντρική Εύρώπη και τή Ρωσία, Έβραίοι και, λίγο άργότερα μεσογειακοί, Ιταλοί, Βαλκάνιοι ή Έλλη-

νες. Σέ πολλές από τίς χώρες αυτές ένδημούσε ή κοινωνική κρίση και οί συνεπακόλουθες «άσθενείες»: ό έθνικισμός και τά πάθη του, ό σοσιαλισμός, ή άναρχία, ή πολιτική τρομοκρατία. Ήταν σαφές ότι, στό δρόμο προς τόν «παράδεισο των ευκαιριών», χρειαζόταν ένα καθαρτήριο πού θά ξεχώριζε δίκαιους και άδικους, υγιείς και άσθενείς και θά υπαγόρευε κανόνες στους νεοαφιχθέντες.

Τό Έλις Άϊλαντ υπήρξε καθαρτήριο μέ τή διπλή έννοια του όρου. Στή λογική και τή λειτουργία του ήταν ένας τόπος καραντίνας, όπως αυτοί πού λειτουργούσαν τότε στους σταθμούς των ναυτικών ταξιδιών. Πραγματικά, ό υγειονομικός έλεγχος και ή πρόληψη των λοιμωδών άσθενειών βρίσκονταν ανάμεσα στίς βασικές λειτουργίες του και συχνά αποτελούσαν τή νομική βάση, τό πρόσχημα, για τήν απέλαση όσων έπασχαν και από άλλου είδους, πιο πολιτικές και κοινωνικές, μεταδοτικές νόσους. Όλος ό μηχανισμός καταγραφής και έλέγχου ήταν έξάλλου διαρθρωμένος γύρω από τήν περί «υγείας» λογική. Έ μακρινή Εύρώπη ήταν χώρος άρρώστιας και μεταδοτικών επιδημιών έτσι ώστε, ανάμεσα σέ αυτήν και τή νέα Άμερική έπρεπε νά εγκατασταθεί ένας ισχυρός και αποτελεσματικός έλεγχος.

Αυτή ή αντίληψη γενικεύθηκε στή διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και των παραγμένων χρόνων πού ακολούθησαν. Έ παθολογία τής Εύρώπης και οί βλαβερές συνέπειες των κοινωνικών και πολιτικών «άσθενειών» πού τή διέτρεχαν γίνονταν πλέον προφανείς είτε στή χωρίς νόημα άλληλοσφαγή των χα-

ρακωμάτων, είτε στις επαναστάσεις και στις κινήσεις των μπολσεβίκων, που γεννήθηκαν μέσα από τον πόλεμο. Η Αμερική έπρεπε να προστατευθεί απ' όλα αυτά και γι' αυτό το Έλις Άϊλαντ γνώρισε νέου τύπου δόξες. Δεν ήταν πλέον μόνο κέντρο υποδοχής αλλά χρησιμοποιεσε και ως ιδιόμορφο στρατόπεδο συγκέντρωσης των υπόπτων. Στέλλονταν εκεί οι πολιτικά ανεπιθύμητοι και από εκεί «επαναπροωθούνταν» με τά καράβια για να γυρίσουν πίσω στην άρρωστη Ευρώπη ή όποια τους δημιούργησε και στην όποια ανήκαν. Αυτή η «υστερία απελάσεων» (Deportation Delirium), όπως ονομάστηκε, κράτησε ως τη δεκαετία του είκοσι, μέχρι τα πρώτα μέτρα περιορισμού της μετανάστευσης του 1924.

Στις νέες ταραγμένες εποχές τό Καθαρήριο, φαινόταν εξάλλου αδύναμο να κρατήσει την Αμερική άσπιλη, μακριά από τις ευρωπαϊκές αρρώστιες. Νέα πιο δραστικά μέτρα χρειάστηκε να επιστρατευθούν ενάντια στο κακό που είχε κατορθώσει να διαβεί τις πύλες της χώρας. Τό περίφημο πλέγμα νόμων και κανονισμών που περιστράφηκε γύρω από τις συμπεριφορές και την ήθικη των ανθρώπων και έγινε γνωστό ως «ποτοαπαγόρευση» ανέλαβε την ενοποίηση της νέας αμερικανικής κοινωνίας κάτω από τις κυριαρχές αξίες: αυτές της λευκής, προτεσταντικής, συντηρητικής Αμερικής. Αυτής όπου οι άνθρωποι, πειθαρχημένα, θά έργάζονταν για την οικουμενική ανάδειξη των οικονομικών κολοσσών, των επιχειρήσεων που ή προηγηθείσα πρόοδος και τά πολεμικά πάθη της Ευρώπης οδήγησαν στη πρώτη σειρά της οικονομικής κυριαρχίας.

Στά χρόνια που ακολούθησαν ή καχύποπτη αντιμετώπιση των ευρωπαϊκών πραγμάτων δεν άλλαξε στις ΗΠΑ. Τό αντίθετο μάλιστα συνέβη καθώς ή ευρωπαϊκή ιστορία συνηγόρησε σέ αυτό. Η άνοδος του ναζισμού και οι άγριότητες του νέου Παγκόσμιου Πολέμου –που και πάλι ξεκίνησε ως ευρωπαϊκή υπόθεση– πρόσθεταν επιχειρήματα στην όλη εικόνα ενώ οι παλιές «αρρώστιες» βασάνιζαν ακόμα τή γηραιά ήπειρο: ό κομμουνισμός, οι εθνικισμός, ή αποικιοκρατία, όλα όσα ό σέ οικουμενική κλίμακα θεμελιωμένος καπιταλισμός έδλεπε και δλέπει ως απειλές και ως πηγές του κακού. Σέ τελευταία ανάλυση οι αμερικανικοί «μύθοι της δημιουργίας» συνόδευαν πάντοτε τή δόμηση των νέων θεωριών και έδιναν σταθερά σημεία αναφοράς. Η αντίθεση ανάμεσα στην άσπιλη Αμερική και την παθογενή Ευρώπη, μπορούσαν να έρμηνευθούν δομικά.

Οι ΗΠΑ γεννήθηκαν πριν τήν Γαλλική Επανάσταση, τότε που ή φωτισμένη δεσποτεία ήταν τό σημείο αναφοράς και τό πρότυπο για τή διακυβέρνηση των νεόκοπων εθνών. Τότε οι κρατικοί θεσμοί όπως και ή ιδέα του έθνους έμπορευόνταν από τή Θεία Πρόνοια, της όποιας τις βουλές και τά σχέδια έξυπηρετούσαν. Η χώρα αυτή, οι ήγεμόνες της, οι άρχοντες της καλούνταν έξ όρισμού να διασχίσουν τις ταραγμένες θάλασσες του επίγειου κόσμου ταξιδεύοντας προς τό έπουράνιο βασίλειο του Θεού. Θεσμικά, οι ΗΠΑ είναι

ένα έθνος μέ Αποστολή. Αυτή είναι ή νομιμοποιητική του βάση και ό συνδετικός κρίκος της συγκρότησής του. Αυτή ή αντίληψη, σέ συνδυασμό μέ τήν πραγματική ισχύ του, υπαγορεύει τις σχέσεις του έθνους αυτού μέ τόν υπόλοιπο κόσμο.

Τό Έβραϊκό Όλοκαύτωμα

Μετά τόν τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο, ή διαίρεση του κόσμου σέ δύο αντίπαλα στρατόπεδα και ό Ψυχρός Πόλεμος υπαγόρευσαν τήν ποιότητα του νέου κύκλου δαιμονοποιήσεων. Οι κομμουνιστές και οι συνοδοιπόροι τους ήταν ή «πηγή του κακού και ή ασθένεια του κόσμου». Η Ευρώπη, ακόμα και ή δυτική, δεν ήταν πάλι άμέτοχη σέ τούτη τήν ανάμετρηση. Οι κοινωνίες της φαινόταν ιδιαίτερα εύάλωτες στις κοινωνικές «επιδημίες» ενώ τά μέτρα πρόληψης –ό περιορισμός των έλευθεριών των πολιτών– φαινόταν πάντοτε ανεπαρκή από τή σκοπιά της υπερπόντιας δύναμης. Η τελευταία έδειχνε μάλιστα απόλυτα ίκανοποιημένη όταν μπορούσε να εισαγάγει τά δικά της πρότυπα, μέτρα και σταθμά, στις χώρες που έδειχναν αδύνατοι κρίκοι στην άλυσίδα του «ελεύθερου κόσμου». Η υπόθαλψη δικτατόρων, δικτατοριών, μυστικών υπηρεσιών και άκροδεξιών οργανώσεων ήταν τρέχουσα πρακτική στο διάστημα αυτό. Ο περι «γύψου» λόγος δεν ήταν αποκλειστική έμπνευση των θλιβερών δικτατόρων της Ελλάδας εκείνης της περιόδου. Όταν όλα αυτά τελείωσαν και ό «ελεύθερος κόσμος» θριάμβευσε στις τέσσερις γωνίες της γής ή περι έξωτερικού κακού και ευρωπαϊκής ασθένειας θεωρία έπρεπε να προσαρμοστεί στις νέες πολιτικές και διπλωματικές συνθήκες. Η ανακάλυψη του Όλοκαυτώματος από τήν αμερικανική άρχουσα τάξη και τους πολιτικούς ταγούς της μετά από χρόνια σιωπής –οφειλόμενης στις πυκνές σχέσεις μέ τις παλιές και νέες άκροδεξιές δυνάμεις στο όνομα των αντικομμουνιστικών προτεραιοτήτων– ήρθε άκριδώς σέ αυτή τή συγκυρία.

Η ανάδειξη του Όλοκαυτώματος, της έξόντωσης των Έβραίων της Ευρώπης από τους ναζί, ως αιχμή του δόρατος στην έκστρατεία ανάδειξης της ευρωπαϊκής παθολογίας ήρθε λοιπόν μετά τήν κατάρρευση του ανατολικού συνασπισμού, τό τέλος του Ψυχρού Πολέμου και της διαίρεσης της Ευρώπης, και τήν συνεπακόλουθη ανάδειξη νεών έρωτημάτων πάνω στο μέλλον της γηραιάς ήπείρου. Πολύ πριν αναλάβουν τήν υπόθεση δικηγορικά γραφεία και φέρουν στο προσκήνιο τις οικονομικές πτυχές της έκστρατείας, ή όλη υπόθεση υπηρέτηθηκε μέ υποδειγματικό πείσμα από τά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τό Χόλυγουντ και τις τηλεοπτικές παραγωγές αλλά και τά πλέον «έπίσημα» έντυπα των ΗΠΑ, τό *Newsweek* έπικεφαλής. Ως τακτική έπιλογή ήταν άριστη σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τή διαρκή υπόμνηση ότι οι ΗΠΑ έσωσαν τους Έβραίους και από αυτόν τόν εφιάλτη. Στο κάτω κάτω είναι αδύνατο να άρνηθεί κανείς τά γεγονότα και τήν

άπέραντη φρίκη του Όλοκαυτώματος, ενώ πολύ λίγοι θυμούνται σήμερα την αντίσταση των λαών της Ευρώπης κατά των ναζί και τις τιτανομαχίες του ανατολικού μετώπου.

Ός τρέχουσα πολιτική, ή χρήση του Όλοκαυτώματος είναι όπλο με άπεριοριστες δυνατότητες. Κανένα ευρωπαϊκό κράτος ούτε τό πλέον ισχυρό —ή Γερμανία φυσικά αλλά και ή Έλβετία, ή Αυστρία, ή Γαλλία— ούτε τό πλέον εύάλωτο —ή Λευκορωσία, ή Ουκρανία, ή Πολωνία— δέν μπορεί νά βρεθεί στό άπυρόδλητο αυτής της επίθεσης. Είναι εξάλλου άλήθεια ότι οι άρχουσες τάξεις και οι συνεπακόλουθοι πολιτικοί σχηματισμοί της τότε Ευρώπης, βαθιά αντιδραστικοί, στό κλίμα πού ό ναζισμός καλλιέργησε —και μέσα στό όποιο καλλιιεργήθηκε— και μέ τή φοβία του κομμουνισμού και της κοινωνικής ταραχής ως μόνο κριτήριο, είχαν σαφή συμμετοχή —ένεργή ή παθητική— στην υπόθεση της εξόντωσης των Έβραίων της Ευρώπης. Η τότε Αμερική δέν έβλεπε έχθρικά αυτές τις κυβερνήσεις, κάθε άλλο μάλιστα. Έλάχιστη σημασία έχει όμως ή υπόμνηση της τότε ιστορικής πραγματικότητας για τή σημερινή πολιτική χρήση του Όλοκαυτώματος. Τό νά επικριέται λόγου χάρη επί της Πολωνίας ή άπειλή άναγκαστικής άποζημίωσης τριών εκατομμυρίων Έβραίων πού χάθηκαν, ή μάλλον ή πληρωμή λύτρων στις όργανώσεις των ΗΠΑ πού αυτόκλητα «προασπίζονται» τά δικαιώματα των νεκρών, δέν είναι καθόλου άστεία υπόθεση. Πολύ περισσότερο πού, μόλις γεννηθεί ό σχετικός θόρυβος, πλήθος θερμόαιμοι κυβερνήτες, διοικητές όργανισμών, τραπεζών ή επιχειρήσεων, βουλευτές και γερουσιαστές, μπορούν νά προοούν σέ όποιοδήποτε μέτρο ενάντια στό υπό κατηγορία κράτος —τό όποιο, σύμφωνα μέ τή τρέχουσα πρακτική της υπεδύναμης τίθεται αυτόνομη «έκτός νόμου». Καμία ευρωπαϊκή χώρα δέν θά άντεχε μία τέτοια πίεση.

Η τρομοκρατία —οι δεκάδες χιλιάδες τρομοκράτες πού έπιβουλεύονται τις ΗΠΑ, κατά τά λόγια του προέδρου Μπούς— δίνει τό δικαίωμα στις ΗΠΑ νά επέμβουν οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά σέ όποιαδήποτε γωνιά της γής μέ πρόσχημα τήν εξόντωση των θυλάκων της όποιας «Άλ Κάίντα». Για τήν Ευρώπη, όπου τέτοιου είδους παρεμβάσεις όφείλουν νά είναι λιγότερο ώμές, ή χρήση της «ήθικης» βίας, του έκβιαστικού προσήματος της ένοχής, δείχνει σαφώς πιό άποτελεσματική. Γι' αυτό και ή πολιτική χρήση και εκμετάλλευση του «Όλοκαυτώματος» από τις ΗΠΑ έχει μάλλον εύρύ μέλλον μπροστά της. Πολύ περισσότερο όταν, ή κυβέρνηση του σημερινού Ισραήλ, δείχνει νά έχει πάρει τό μήνυμα των καιρών και νά χρησιμοποιεί τις μεταφυσικές παραμέτρους της εκπορευόμενης από τις ΗΠΑ θεωρίας του Όλοκαυτώματος για νά νομιμοποιήσει τήν ολοκληρωτική της επίθεση κατά των Παλαιστινίων. Μιά έκστρατεία πού ούτε οι ίδιοι οι έμπνευστές της γνωρίζουν πού μπορεί νά όδηγήσει.

Τά παραπάνω έχουν ιδιαίτερη σημασία για τήν Άρι-

στερά και τους Άριστερους. Έβραϊκό Όλοκαύτωμα πράγματι υπήρξε, οι διαστάσεις του ως ιστορικού συμβάντος ξεπερνούν τους μέσους όρους της ιστορίας και ή αντιμετώπισή του δέν μπορεί νά είναι ουδέτερη ή άπολιτική ή μεταφυσική. Δέν φταίει όμως για ό,τι συνέβη μία όλόκληρη ήπειρος, έτσι, γενικά και άόριστα. Οι ήπειροι έν γενεί και οι άνθρωποι πού τις κατοικούν δέν δρούν, συνήθως, όμοθυμαδόν και λόγω άοριστων ιών και μικροβίων. Τό Όλοκαύτωμα είναι έργο της άκροδεξιάς, του ναζισμού, του ρατσισμού και των συναφών ταξικών και πολιτικών συμφερόντων πού παράγουν και στηρίζουν αυτά τά σχήματα. Πολλοί Ευρωπαίοι, οι περισσότεροι, πολέμησαν τόν ναζισμό, πέθαναν στις εναντίον του μάχες χωρίς τις ύστεροβουλίες και τις διπλοπροσωπίες και τις «ουδέτερότητες» των πολιτικών των ΗΠΑ —άκόμα και των πλέον προοδευτικών. Στο κάτω κάτω ό ναζισμός γεννήθηκε για νά υποδουλώσει και νά εξοντώσει πρωτίστως Ευρωπαίους, Έβραίους και Άριστερους.

Η Άριστερά πολέμησε τόν ναζισμό και τά έργα του, πολεμά τήν άκροδεξιά και τά έπαπειλούμενα έργα της, δέν κινδυνεύει νά κατηγορηθεί για συνηγορία μέ τους ναζί όταν αντιστρατεύεται τή χρήση του δραματικού Όλοκαυτώματος από τις εκτός έλέγχου κυρίαρχες όμάδες στις ΗΠΑ σήμερα. Τό Όλοκαύτωμα, τήν εξόντωση των Έβραίων της Ευρώπης, πάντα θά τό θυμούνται οι άριστεροί, όχι όμως μέ τόν τρόπο πού οι ΗΠΑ έπιθυμούν νά τό προσαρμόσουν και νά τό στρεβλώσουν στό βωμό των συμφερόντων τους. Ταυτόχρονα ή προάσπιση της Ευρώπης, της δημοκρατικής Ευρώπης, αυτής πού κληρονόμησε τή Γαλλική Έπανάσταση, αυτής πού ένοχλεί τους σημερινούς κυβερνήτες των ΗΠΑ, είναι επίσης καθήκον της Άριστεράς. Γι' αυτό υπάρχει.

Η θέση είναι ξεκάθαρη, τόσο καθαρή πού προκαλούν άπορία οι άφελεις ένστάσεις και τά περι «άστήρικτου» επιχειρήματα. Είναι φυσικά αυτόνομη ότι σήμερα, όπως και σέ κάθε άλλη έποχή, ή γοητεία πού άσκει ή πλευρά του ισχυρού είναι δυνατή και άποτελεσματική. Και ότι πάντοτε θά υπάρχουν δημόσια πρόσωπα, πολιτευτές, δημοσιογράφοι πού θά σπεύδουν νά προλάβουν τά κελεύσματά της. Ίσως, ό σχετικός μέ τά παραπάνω διάλογος νά μην εκπορεύεται, άποκλειστικά και μόνο από τις άκαδημαϊκές διαφορές πού συγχρόνως στις άκαδημαϊκές έβραϊκές έλίτ των ΗΠΑ...*

* Βλέπε τις συστάσεις του Μαγκλίνη στη βιβλιοπαρουσίαση του βιβλίου του Φινκλατάιν «Η Βιομηχανία του Όλοκαυτώματος», στην *Καθημερινή*, 27 Ιανουαρίου 2002.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

του Θανάση 'Αλεξίου

Συνήθως η κοινωνική πολιτική γίνεται αντιληπτή ως έξωοικονομική κίνηση, δηλαδή ως μία κίνηση έξω από το χώρο της παραγωγής, μία κίνηση από το χώρο της πολιτικής. Έξάλλου ο κεϋνσιανισμός ως η θεωρητική συμπύκνωση της κοινωνικής πολιτικής δέν έθεσε ποτέ το ζήτημα της κοινωνικής οργάνωσης της εργασίας και της παραγωγής. Ο κεϋνσιανισμός έθετε το ζήτημα ρύθμισης της σφαίρας κατανάλωσης για να αντιμετωπιστούν κρίσεις υποκατανάλωσης, όπως γίνονται αντιληπτές οι κρίσεις υπερσυσώρευσης του κεφαλαίου που προκύπτουν από την αύξηση της οργανικής του σύνθεσης και την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους του κεφαλαίου.¹ Συνεπώς τά όρια άσκησής της εξαντλούνται εκ των πραγμάτων εκεί όπου εξαντλούνται και τά όρια παρέμβασης της πολιτικής.

Βεβαίως τά περιθώρια κίνησης του πολιτικού στοιχείου (πολιτικά κόμματα κλπ.), που συνδέει την κοινωνία με τό κράτος έχουν διευρυνθεί, καθώς η ειδική σχέση του Πολιτικού με την Οικονομία, χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής επιτρέπει και έναν σχηματικό διαχωρισμό ανάμεσα σ' αυτά τά δύο επίπεδα και τή σχετική αυτόνομηση του πρώτου. Η ειδική αυτή σχέση αποκαθιστά τά οικονομικά δρώντα άτομα σέ υποκειμένα στο νομικό-πολιτικό εποικισμό, διαχωρίζοντας τή σφαίρα κυριαρχίας και τίς σχέσεις κυριαρχίας από τή σφαίρα παραγωγής και τίς σχέσεις παραγωγής.² Τό γεγονός αυτό διευρύνει αφενός τό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους, καθώς αυτό αποδεσμεύεται από τά μερικά συμφέροντα μερίδων της αστικής τάξης, επιτρέπει αφετέρου τή αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας, καθόσον ή μία σφαίρα διαχωρίζεται μέσω μιās θεσμικής ενδοχώρας από τήν άλλη. Ο θεσμικός διαχωρισμός επιτρέπει με τή σειρά του κρίσεις που εμφανίζονται στή μιā σφαίρα να μίν μεταφέρονται στήν άλλη. Μ' αυτόν τόν τρόπο πάλι αναγνωρίζεται και ο θεσμικός διαχωρισμός ανάμεσα στήν οικονομική και τήν πολιτική σφαίρα, χαρακτηριστικό

ένός τρόπου παραγωγής, όπου ή υπερεργασία/υπεραξία δέν αποσπάζεται με πολιτικά μέσα (όπως συνέβαινε στή φεουδαρχία) αλλά αυτόματα στο χώρο παραγωγής της.³ Και είναι πάλι αυτός ο διαχωρισμός που επιτρέπει στή σοσιαλδημοκρατία τήν πολιτική και θεσμική ένταξη της εργατικής τάξης στο αστικό-καπιταλιστικό σύστημα σχέσεων.⁴

Όστόσο οι αντιθέσεις που όρίζονται από τήν ποιότητα των σχέσεων πάνω στα μέσα παραγωγής υπεισέρχονται σέ περιόδους οικονομικών κρίσεων στο πεδίο της πολιτικής, εξωτερικεύοντας τή «σιωπηρή βία» που διέπει τίς σχέσεις μέσα στήν παραγωγική διαδικασία,⁵ αποσταθεροποιώντας πάραυτα τήν αντιπροσωπευτική σχέση του κράτους, όπως αποτυπώνεται στα κόμματα και τούς θεσμούς με τίς κυρίαρχες και υποτελείς τάξεις της κοινωνίας. Ανάλογα με τούς συσχετισμούς των κοινωνικών τάξεων στή σφαίρα παραγωγής και ανάλογα με τήν ένταση των κοινωνικών αγώνων, τό κράτος, ως πεδίο όπου πραγματώνεται πρωτίστως ή αστική κυριαρχία, αλλάζει θεσμική μορφή. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί ή έναλλαγή των κομμάτων στή διακυβέρνηση αλλά και ή συγκρότηση ή ή απόδομηση του κράτους πρόνοιας. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί επίσης τό γεγονός ότι τό κράτος πρόνοιας ταυτίζεται

1. Βλ. T. Michl, «The Two-Stage Decline in U.S. Non-financial Corporate Profitability 1948-1986», π. *RRPE* τχ. 20, 1988.

2. Ν. Πουλιαντζής, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Αθήνα 1989, σ. 178.

3. L. Althusser/É. Balibar, *Das Kapital lesen*, Αμβούργο 1972, τόμος 2.

4. A. Giddens, *Die Klassenstruktur fortgeschrittener Gesellschaften*, Φραγκφούρτη 1984, σ. 354.

5. J. Hirsch, «Θεωρητικές παρατηρήσεις πάνω στο αστικό κράτος και στήν κρίση του», στο Ν. Πουλιαντζής (έπιμ.), *Η κρίση του κράτους*, Αθήνα χ.χ., σ. 100.

κατά κανόνα με την πολιτική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων—που εκφράζουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την πολιτική και θεσμική ένταξη της εργατικής τάξης— και η απόδοσή του ταυτίζεται, πάλι κατά κανόνα, με την πολιτική συντηρητικών πολιτικών κομμάτων.

Στό βαθμό τώρα που θεωρήσουμε πώς με το κράτος πρόνοιας συγκεκριμενοποιείται η ένταση που έχει δεχθεί ή σφαίρα κυριαρχίας από τους κοινωνικούς και διεκδικητικούς αγώνες της εργατικής τάξης, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα που εκφράζουν τη νέα αντιπροσωπευτική σχέση στην κοινωνία επιχειρούν μία αναδιανομή εισοδημάτων μέσω της φορολογίας, κυρίως όμως μέσω της κοινωνικής κατανάλωσης. Η κοινωνική κατανάλωση (τόνωση της ζήτησης σύμφωνα με το κειναιονικό πρότυπο-αποκατάσταση της αγοραστικής δύναμης των εργαζομένων για να λειτουργήσουν ως καταναλωτές), η οποία συνιστά ίσως τη σημαντικότερη παράμετρο του κράτους πρόνοιας δεν μπορεί να αναπτυχθεί, χωρίς ένα πλουραλισμό καταναλωτικών προτύπων που θα απορρέουν από διαφορετικούς τρόπους και συνήθειες ζωής. Έπομένως, κόμματα με νεωτεριστική αντίληψη για την κοινωνία, όπως είναι συνήθως τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, μπορούν να διαχειριστούν με καλύτερο τρόπο την κατάσταση. Καθώς όμως η «μετα-βιομηχανική» κοινωνία έρχεται να επαναπροσδιορίσει τη σχέση μεταξύ «δημόσιου» και «ιδιωτικού», το κράτος πρόνοιας, το οποίο εκλαμβάνεται ως κύριος εκφραστής του «δημόσιου» (κοινωνική κατανάλωση, προνοιακή δημοσιότητα κλπ.), αμφισβητείται από τα νέα μεσαία στρώματα, γεγονός που διαμορφώνει, —δεδομένης μάλιστα της ιδεολογικής λειτουργίας αυτών των στρωμάτων— νέες σχέσεις αντιπροσωπευσης στην κοινωνία.

Μάλιστα η μετανεωτερική θεώρηση της κοινωνίας, αντιδιαστέλλοντας σκοπίμως το συλλογικό στοιχείο που έμπειρέχεται στο «δημόσιο» του κράτους πρόνοιας ή στις «κολλεκτιβιστικές» πρακτικές του και αποτυπώνεται στη συλλογική κατανάλωση (υπηρεσίες και αγαθά που καταναλώνονται συλλογικά από την εργατική τάξη: υγεία, εκπαίδευση, κατάρτιση κλπ.) με το ατομικό, το οποίο ένυπαρχει στο «ιδιωτικό» και άρθρώνεται στα εξατομικευμένα περιβάλλοντα αυτών των στρωμάτων, οδηγείται σε μία εξατομίκευση του κοινωνικού προβλήματος, εξατομίκευση που με τη σειρά της εξατομικεύει και τις συλλογικότητες. Στη θέση της (φορντικής) εργατικής τάξης που συγκροτεί τη συλλογικότητα του κράτους πρόνοιας, αντιπαρατίθεται η πολυπολιτισμική πανοσπερμία με τις ατομικότητες και τις ιδιαιτερότητες της μεταμοντέρνας κατάστασης που υποσκάπτει όμως οποιαδήποτε δυνατότητα συγκρότησης του κοινωνικού. Το άτομο, η οικογένεια, η κοινότητα και μαζί τους η «κοινωνία πολιτών» αναλαμβάνουν την ευθύνη για την κοινωνική ανέλιξη όσο και για την κοινωνική έκπτωση. Καθώς όμως η ανάληψη ευθυνών από τα πρωτογενή δίκτυα και τις πρωταρχι-

κές ομάδες δεν συνοδεύεται από την αντίστοιχη μεταφορά πόρων, ή ρητορική ανάληψη ευθυνών από ένα αποθεσμοποιημένο μόρφωμα, όπως είναι η «κοινωνία πολιτών», στις διάφορες εκδοχές του (μή κυβερνητικές οργανώσεις, έθελοντισμός κλπ.) εξελίσσεται σε ιδεολογικό τριάν, όπως προβάλλεται έμμεσα από τη θεωρία της «υπερφορτωμένης κυβέρνησης», για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

Σε επίπεδο αντιπροσωπευσης τα νέα κοινωνικά κινήματα που χαρακτηρίζονται από τις μεταϊλιστικές αξίες της ποιότητας ζωής και της ολοκλήρωσης της προσωπικότητας (αυτονομία, αυτοπραγμάτωση κ.ά.) στη θέση της μαζικής κατανάλωσης του κράτους πρόνοιας αντιπροβάλλουν τη διαφοροποιημένη και εξατομικευμένη κατανάλωση, ενώ στη θέση της μαζικής παραγωγής του φορντισμού τη μεταφορντική επιχείρηση με τις οριζόντιες δομές διοίκησης («ευέλικτη εξειδίκευση»).⁶ Η νέα σχέση αντιπροσωπευσης στην κοινωνία που διαμορφώνεται από την αναδιάρθρωση της παραγωγής (μετατόπιση προς τις υπηρεσίες και τις πληροφορίες) και την ιδεολογική ηγεμονία των μεσαίων στρωμάτων, η οποία μπορεί να εκφράζεται και από εναλλακτικούς πολιτικούς σχηματισμούς (Πράσινοι, κόμματα οικολόγων κλπ.) πιέζει σε μία κατεύθυνση συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας. Στο νέο κοινωνικό πλαίσιο, στο οποίο σύμφωνα με τον Γ. Χάμπερμας οι κοινωνικές συγκρούσεις δεν πυροδοτούνται πλέον από προβλήματα διανομής αλλά από ζητήματα που έχουν σχέση με τη γραμματική των τρόπων ζωής, πρωταρχικό δεν είναι οι παροχές του κράτους πρόνοιας αλλά η υπεράσπιση μεταϊλιστικών αγαθών: η αποκατάσταση τρόπων ζωής (βιόκοσμοι) που κινδυνεύουν από τα πραγματοποιημένα συστήματα της αγοράς.⁷

Έντούτοις η παρέμβαση του κράτους πρόνοιας στην κοινωνία δεν είχε ποτέ ως στόχο τα μεσαία αστικά στρώματα. Μάλιστα πριν το κράτος εμφανιστεί ως υποκείμενο άσκησης κοινωνικής πολιτικής και αναλάβει τις συνθήκες αναπαραγωγής της κοινωνίας, αυτά τα στρώματα στελέχωναν ιδιωτικά-φιλανθρωπικά δίκτυα (έθελοντισμός, κοινωνική εργασία/social work, κινήματα υγιεινής/sanitary movements κλπ.) που σκοπό είχαν την ιδεολογική ενσωμάτωση των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και τη διαχείριση της λαϊκής οικογένειας.⁸ Η «μάζα των άπλυτων» (The Great Unwashed), η οποία αποτέλεσε για ολόκληρο τον 19ο αιώνα αλλά και για τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα πεδίο ακτιβισμού για άστες κυρίες και για φιλάνθρωπους αστούς, γιατρούς, πολεοδόμους κ.ά. έπρε-

6. Βλ. και M. Jänicke, *Η αποτυχία του κράτους. Η αδυναμία της πολιτικής στη βιομηχανική κοινωνία*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 212 και σ. 213.

7. J. Habermas, *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System: A Critique of Functional Reason*, Λονδίνο 1987, τόμος II, σ. 392.

πε νά αποκτήσει τρόπους και συμπεριφορές συμβατές με την κοινωνία της μισθωτής εργασίας και νά διαπαιδαγωγηθεί αντίστοιχα όσον αφορά τις ανάγκες της. Η παρέμβαση του κράτους στην οικογενειακή περιοχή της εργατικής τάξης σήμαινε περισσότερο τόν εξορθολογισμό της (κωδικοποίηση των οικογενειακών σχέσεων, ρύθμιση της σεξουαλικής συμπεριφοράς, υγιής εργατική δύναμη κ.ο.κ.).

Η μονοπωλιακή ρύθμιση των συνθηκών αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από κράτος πρόνοιας, σημαίνει κυρίως την απόσπαση του ελέγχου διαχείρισης της εργατικής δύναμης από τους ίδιους τους εργάτες, τη διευθέτηση του κοινωνικού χώρου όπου ζούσαν οι εργατικές μάζες, την αποσύνθεση της μεγάλης οικογένειας που παρέμενε και μονάδα αλληλεγγύης για την εργατική τάξη και την εμπέδωση του οικογενειακοκρατία,⁹ δηλαδή της μικρής οικογένειας. Ήταν πάλι τό κράτος πρόνοιας που διά μέσου της κοινωνικής κατανώλησης (κυρίως στεγαστικά προγράμματα, παροχές, επιδόματα κλπ.) απέδωσε σέ μία ιδεολογική κατασκευή, όπως είναι αυτή της μικρής (συζυγικής) οικογένειας μία υλική υποδομή (νοικοκυριό).¹⁰

Αν τά μεσαία στρώματα βλέπουν σήμερα τό κράτος πρόνοιας ως απειλή για την ιδιωτική τους σφαίρα —ή όποια (ιδιωτική σφαίρα), ως γνωστόν, χρειάζεται επαρκή χώρο για νά απλωθεί και ό όποιος δέν είναι αυτονόητος πάντα για τά μέλη των άλλων κοινωνικών τάξεων (εργάτες, αγρότες, μετανάστες) για νά αναπτυχθεί—, δέν σημαίνει ότι αυτό είναι και τό κυρίαρχο πρόβλημα όλόκληρης της κοινωνίας. Έπομένως ή αντίληψη πώς τό κράτος πρόνοιας απειλεί τους ατομικούς ή τους διύποκειμενικούς διόκοσμούς με αποικιοποίηση και πραγματοποίηση νομιμοποιεί σ' ένα άλλο επίπεδο και τό αίτημα για «λιγότερο κράτος», και έμμεσα την απαλλαγή των μεσαίων στρωμάτων από φόρους.

Χωρίς άμφιβολία, όμως, ή μερική μετάβαση από την παραγωγή βιομηχανικών αγαθών στην παραγωγή υπηρεσιών («μεταβιομηχανική κοινωνία» κ.ο.κ.) και οι νέες μορφές ταξικής διάρθρωσης, επηρεάζουν σαφώς την πολιτική του κράτους και πολύ περισσότερο την κοινωνική πολιτική, ή όποια είχε ως σημείο αναφοράς τή βιομηχανική εργατική τάξη. Τά διλήμματα για τόν τρόπο αντιμετώπισης της άπασχόλησης και ό κίνδυνος δημιουργίας ενός καινούργιου μεταβιομηχανικού προλεταριάτου, διαμορφώνουν νέες τάσεις που αποκρυσταλλώνονται σέ νέους πολιτικούς και ταξικούς διαχωρισμούς. Τό νέο κοινωνικό περιθώριο που προέκυψε από την αναδιάρθρωση της παραγωγικής διαδικασίας (νέες μορφές εργασίας, ευέλικτες εργασιακές σχέσεις κλπ.) και τή μετατόπιση πρós τις υπηρεσίες άμφισβητεί την «προνομιακή» σχέση του κράτους πρόνοιας με τή βιομηχανική εργατική τάξη, θέτοντας ένίοτε με πολύ δραματικό τρόπο τό ζήτημα αντιπροσώπευσης (άνοδος άκροδεξιών κομμάτων, ρατσισμός κλπ.).¹¹ Τό γεγονός μάλιστα ότι τό νέο προλεταριάτο των υπεργολαβιών και της μερικής άπασχόλησης (τριωρίτες, τε-

τραωρίτες κ.λπ.) άπασχολείται στό περιθώριο των τυπικών εργασιακών σχέσεων και τά εργατικά συνδικάτα της βιομηχανικής εργατικής τάξης άδυνατούν ή δέν ένδιαφέρονται για τή συνδικαλιστική του όργάνωση, τό αφήνουν έκθετο σέ μεταφασιστικά κινήματα με «άντικαπιταλιστικές» ρητορικές (βλ. Χάιντεν, Φίνι).

Οί σχέσεις αντιπροσώπευσης που διαμορφώνονται σέ επίπεδο κράτους και κοινωνίας, είναι ή μία παράμετρος που επηρεάζει την εξέλιξη του κράτους πρόνοιας ή άλλη σημαντική παράμετρος του κράτους πρόνοιας, δηλαδή ή ανακατανομή εισοδημάτων (διά μέσου της φορολογίας) δέν μπορεί εκ των πραγμάτων νά υπερβεί ένα έξωτερικό στοιχείο, τό όποιο έντοπίζεται στή μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας. Έπομένως τό αίτημα για επαναϊδιοποίηση από την κοινωνία των συνθηκών αναπαραγωγής της, που είναι πρωτίστως μία πολιτική πράξη και διέπει την κοινωνική πολιτική και εξασφαλίζεται μέσω του φόρου, προσκρούει στή δομή της ατομικής ιδιοκτησίας και στή μορφή της εξατομικευμένης οικονομικής πράξης.¹² Αυτά είναι και τά όρια άσκησης της έν γενεί πολιτικής αλλά και της κοινωνικής πολιτικής.

Από την άλλη μεριά, ή αντίφαση που υπάρχει μέσα στην ίδια την καπιταλιστική παραγωγή, τό γεγονός δηλαδή ότι ή παραγωγή έχει κοινωνικό χαρακτήρα

8. Βλ. και G.-S. Jones, *Klassen, Politik, Sprache. Für eine theorieorientierte Sozialgeschichte*, Μίνστερ 1988, σσ. 326-327. Για την ελληνική περίπτωση Μ. Κορασίδου, *Οί άθλιοι των Άθηνών και οί θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τόν 19ο αιώνα*, Άθήνα 1995.

9. Τά μέσα παιδιά που γεννήθηκαν στή Βιέννη την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα ήταν από άγαμες μητέρες, κυρίως εργάτριες. Β. Sieder, *Sozialgeschichte der Familie*, Φραγκφούρτη 1987, σ. 156.

10. Ένώ ή οικιστική πολιτική στή Μεγάλη Βρετανία (Council Housing) και στην Ο.Δ. της Γερμανίας (Sozialer Wohnungsbau) προωθούσε στις μεταπολεμικές δεκαετίες διά μέσου της μονοκατοικίας ή του διαμερίσματος τό συγκεκριμένο οικογενειακό πρότυπο, ή σοσιαλδημοκρατική οικιστική πολιτική στή Βιέννη στή δεκαετία του 1920 προωθούσε μορφές συγκατοίκησης (κοινόχρηστοι χώροι, χώροι ψυχαγωγίας και εκδηλώσεων κλπ.) που απέβλεπαν στην ένίσχυση της αλληλεγγύης μέσα στό εργατικό περιβάλλον. Βλ. και Η. Häussermann, «Armut in den Grosstädten. Eine neue städtische Unterklasse», π. *Leviathan* τχ. 1, 1997.

11. Βλ. G. Espring-Andersen, «Κοινωνικά δικαιώματα και τό κράτος πρόνοιας», στό Χ. Λυριντζής-Η. Νικολακόπουλος-Δ. Σωτηρόπουλος (έπιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική. Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Άθήνα 1996, σ. 85.

12. Δ. Γράβαρης, «Στοιχεία για μία κριτική θεωρία της κοινωνικής πολιτικής», στό Π. Γετίμης-Δ. Γράβαρης, (έπιμ.), *Κοινωνικό κράτος και κοινωνική πολιτική*, Άθήνα 1993, σ. 54.

ένω τὰ μέσα παραγωγῆς ἀποτελοῦν ἀτομική ιδιοκτησία, προκαλεῖ δημοσιονομικές καὶ κοινωνικές κρίσεις, οἱ ὁποῖες διευρύνουν ἢ συρρικνώνουν τὸ κράτος πρόνοιας.¹³ Αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ τὰ κοινωνικά ἔξοδα παραγωγῆς ἔχουν κοινωνικοποιηθεῖ, χωρὶς νὰ ἔχουν κοινωνικοποιηθεῖ ὅμως καὶ τὰ κέρδη.¹⁴ Καθὼς μάλιστα μεγάλα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ ἀναγκάζονται νὰ ἐκμισθώσουν τὴν ἐργατική τους δύναμη, κυρίως ἐπειδὴ καὶ ἡ σφαῖρα ἀναπαραγωγῆς ἐμπορευματοποιεῖται (ὑπηρεσίες φροντίδας καὶ φαγητοῦ, συμβουλευτικές ὑπηρεσίες, ψυχοθεραπευτική ὑποστήριξη κ.ο.κ.) καὶ ἐνσωματώνεται στὸ κύκλο ἀξιοποίησης τοῦ κεφαλαίου, γεγονός πού ἔχει ὡς συνέπεια τὴν κατάρρευση αὐτοπαραγωγικῶν συστημάτων τῆς οἰκογενειακῆς οἰκονομίας, καὶ ἀπὸ τὴ στιγμή μάλιστα πού ὁ μισθός δέν καλύπτει τὴν κοινωνική ἀναπαραγωγή τοῦ ἐργαζομένου, αὐξάνει καὶ τὸ κόστος τῶν κοινωνικῶν ἐπενδύσεων. Ἄντι λοιπόν, τὸ κόστος συντήρησης καὶ φθορᾶς τῆς ἐργατικῆς δύναμης νὰ τὸ ἀναλαμβάνει ἐκεῖνος πού τὴν χρησιμοποιεῖ καὶ προκαλεῖ τὴν σωματική καὶ ψυχική της φθορά, δηλαδή ὁ ἐργοδότης, τὸ κόστος αὐτὸ κοινωνικοποιεῖται. Μάλιστα στὰ κρατικά συστήματα κοινωνικῆς ἀσφάλισης οἱ ἐργαζόμενοι ὑποχρεώνονται νὰ συμβάλλουν σχεδὸν κατὰ τὸ ἓνα τρίτο στὴ συντήρηση καὶ ἀναπαραγωγή τῆς ἐργατικῆς δύναμης (τριμερῆς χρηματοδότηση).

Ἡ διαδικασία διείσδυσης τοῦ κεφαλαίου στὰ ἀποεμπορευματοποιημένα συστήματα τοῦ κράτους πρόνοιας εἶναι μιά λίγο πολὺ ἀναμενόμενη διαδικασία, καθὼς ἡ πλεονάζουσα οἰκονομική δυνατότητα τοῦ κεφαλαίου, ἐφόσον δέν κατευθύνεται πρὸς τὸ ἐξωτερικό, ἀναζητᾷ νέους τομεῖς ἐπένδυσης ἐμπορευματοποιώντας τὰ συστήματα παροχῆς δημόσιων ἀγαθῶν (ὑγεία, ἐκπαίδευση, κοινωνική ἀσφάλιση κ.ο.κ.). Ἡ κίνηση αὐτὴ τοῦ κεφαλαίου ἔχει προλειανθεῖ ἰδεολογικά-πολιτικά ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς «ὑπερφορτωμένης κυβέρνησης».¹⁵ Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀποδίδει τὴν ἀναποτελεσματικότητα καὶ τὴν ἀνικανότητα τοῦ κράτους στὶς αὐξημένες προσδοκίες τῶν «ομάδων πίεσης», —ὅπως γίνονται ἀντιληπτές οἱ κοινωνικές τάξεις—, στὶς «δωρεάν» παροχές τοῦ κράτους πρόνοιας πού παραχωρήθηκαν μετὰ τὸν πόλεμο, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν ἐξασθένηση τῆς κοινωνικῆς συμμόρφωσης. Ἡ ὑπέρβαση τῆς κρίσης τοῦ κράτους μπορεῖ νὰ προκύψει, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν θεώρηση, ἀπὸ τὴν ιδιωτικοποίηση τῶν προνοιακῶν συστημάτων καὶ γενικά ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ιδιωτικῆς πρωτοβουλίας. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο μποροῦν νὰ προσφέρονται γιὰ κερδοσκοπικές δραστηριότητες τομεῖς πού μέχρι τώρα λειτουργοῦσαν ἐκτός ἀγορᾶς, δηλαδή οἱ τομεῖς τῆς ὑγείας, τῆς ἐκπαίδευσης, τῆς ἀσφάλισης κ.ά. Ἡ ιδιωτικὴ ἀφάλιση μπορεῖ νὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν κοινωνική ἀσφάλιση ἢ νὰ κεφαλαιοποιεῖται, ἢ παροχὴ ἐκπαίδευσης μπορεῖ νὰ μοιράζεται στὶς ιδιωτικές ἐπιχειρήσεις, τὰ μέσα μαζικῆς μεταφορᾶς μποροῦν νὰ ιδιωτικοποιῶνται —ὅπως συνέβη τὸ 1996 μὲ τὸς βρετανικούς σιδηρόδρομους, τὴν κρατικὴ British Rail—,

καὶ ἡ παροχὴ ὑγείας καὶ περίθαλψης νὰ προσφέρεται πλέον μὲ ἰδιωτικο-οικονομικά κριτήρια (βλ. ἀπογευματινὰ ἰατρεία στὸ ΕΣΥ).

Παρόλα αὐτὰ ἡ ἀντίφαση μεταξὺ κοινωνικῆς παραγωγῆς καὶ ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, πού παραπάνω ἀναφέραμε, συνεχίζει νὰ ἰσχύει καὶ νὰ χαρακτηρίζει τὴ φιλοσοφία κρατικῶν παρεμβάσεων, εἴτε στὴ μορφή τοῦ κράτους πρόνοιας, εἴτε στὴ μορφή τῶν ἀποεμπορευματοποίησής του, ὅπως γίνεται σήμερα μὲ τίς νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Ἐνῶ στὴν περίπτωση τῶν ιδιωτικοποιήσεων εἶναι ἐμφανές ὅτι κοινωνικοποιῶνται τὰ κέρδη ἢ κοινωνικοποιῶνται ἐπιχειρήσεις πού κατέστησαν ἐπικερδεῖς διὰ μέσου τῶν κοινωνικῶν ἐπενδύσεων —ἐξάλλου κανένας ιδιώτης δέν θὰ ἀγόραζε μιά προβληματικὴ ἐπιχείρηση—, τὰ ἔξοδα παραγωγῆς ἀλλὰ καὶ οἱ ἀναγκαῖες ἐπενδύσεις γιὰ τὴν συντήρηση καὶ τὴν επέκταση τῶν ιδιωτικοποιημένων συστημάτων συγκοινωνίας, ὑγείας, ἐκπαίδευσης κ.ά. ἐπιβαρύνουν τὴν κοινωνία. Ὅταν, ὅμως, ἐξαντληθοῦν τὰ περιθώρια κέρδους γιὰ τὸ κεφάλαιο ἢ ἡ λειτουργία τῶν ἐπιχειρήσεων πού ἔχουν ιδιωτικοποιηθεῖ ὁδηγήσει σὲ ὀριακές καταστάσεις, κυρίως λόγω ἀνυπαρξίας ἐπενδύσεων γιὰ συντήρηση καὶ διεύρυνση τῶν ὑποδομῶν, ἢ ἐπανακρατικοποίηση αὐτῶν τῶν συστημάτων γίνεται καὶ πάλι ἐπικαιρῆ (βλ. σιδηρόδρομοι στὴ Βρετανία, παραγωγή ἠλεκτρικοῦ ρεύματος στὴν Καλιφόρνια κ.ά.). Ἐτσι ἐμφανίζεται τὸ παράδοξο —ἐφόσον δηλαδή ἀγνοηθεῖ ἡ ἀντίφαση τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς πού παραπάνω ἀναφέραμε—, τὸ κόστος συντήρησης καὶ ἀναπαραγωγῆς αὐτῶν τῶν συστημάτων νὰ καλύπτεται ἐξ' ὀλοκλήρου ἀπὸ τὸ κράτος, ἢ ἐκμετάλλευσή τους ὅμως νὰ ἀφήνεται στὰ χέρια ιδιωτῶν. Καθὼς μάλιστα αὐτοὶ βλέπουν τὰ (δημόσια ἢ κοινωνικοποιημένα ὅσον ἀφορᾷ τὸ κόστος) ἀγαθὰ ὡς ἐμπορεύματα κερδοσκοποῦν (ὑπερκοστολογήσεις, χαμηλὴ ποιότητα τῶν παρεχομένων ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν κλπ.)¹⁶ τροφοδοτώντας τὴ δημοσιονομικὴ κρίση τοῦ κράτους, παράγοντας πού ὁδηγεῖ μὲ τὴ σειρά του σὲ παραπέρα ιδιωτικοποιήσεις ἀλλὰ καὶ σὲ παραπέρα κοινωνικοποίηση τοῦ κόστους συντήρησης καὶ παραγωγῆς (κράτος πρόνοιας). Ὑπάρχει δηλαδή μιά ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὶς ἀνάγκες τοῦ κεφαλαίου γιὰ παραπέρα ἀξιοποίησή του καὶ στὴν ἀνάπτυξη τοῦ κράτους πρόνοιας. Κατὰ κάποιον τρόπο

13. J. O' Connor, *Ἡ οικονομικὴ κρίση τοῦ κράτους*, Ἀθήνα 1977, σ. 50.

14. C. Proccacci, «Ἀπὸ τὴν ἐπαιτεία στὸ κοινωνικὸ ζήτημα», στὸ F.-X. Merrien (ἐπιμ.), *Ἀντιμέτωποι μὲ τὴ φτώχεια. Ἡ Δύση καὶ οἱ φτωχοὶ χθές καὶ σήμερα*, Ἀθήνα 1996, 1996, 51.

15. Ντ. Ἑλντ, *Μοντέλα δημοκρατίας*, Ἀθήνα 1995, σ. 230.

16. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ σύστημα προμήθειας τῶν νοσοκομείων καὶ ἄλλων δημόσιων ὀργανισμῶν ἀπὸ ιδιωτικές ἐπιχειρήσεις.

οι ανάγκες αυτές επιβάλλουν τόσο την κοινωνική κατανάλωση όσο και τις κοινωνικές επενδύσεις σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο.

Αν η κοινωνική, συλλογική κατανάλωση επιβλήθηκε από την ίδια τη συνθήκη προλεταριοποίησης (κυριαρχία της μισθωτής εργασίας και απώθηση ανταγωνιστικών προς αυτήν αυτοπαραγωγικών συστημάτων στη μορφή της διευρυμένης οικογένειας στον αγροτικό χώρο, ή των μικρών οιογενειακών επιχειρήσεων στον αστικό χώρο), οι επενδύσεις σε φυσικό κεφάλαιο, δηλαδή σε υποδομές (αυτοκινητόδρομοι, σχολικοί εξοπλισμοί, ανάπτυξη πόλεων κ.ο.κ.) που χαρακτηρίζουν το κράτος πρόνοιας συνιστούν ουσιαστικά επιδότηση του κεφαλαίου. Γιατί στά αλήθεια πώς θα πραγματοποιούνταν η απόσπαση υπεραξίας, δηλαδή πού και πώς θα πωλούνταν τα αυτοκίνητα αν δεν κατασκευάζε το κράτος τους αυτοκινητόδρομους; Πώς θα μετακινούνταν η εργατική δύναμη και τα εμπορεύματα αν το κράτος δεν κατασκεύαζε σιδηροδρομικά δίκτυα, πληροφοριακά δίκτυα, λιμάνια, αεροδρόμια, γέφυρες κλπ.; Ποιό θα ήταν στά αλήθεια τό κέρδος των ιδιωτικών επιχειρήσεων αν καλούνταν οι ίδιες να χρηματοδοτήσουν τό κόστος κατασκευής αυτών των υποδομών. Ακριβώς επειδή για τό κεφάλαιο επενδύσεις και δραστηριότητες πού γίνονται εκτός αγοράς είναι αντιπαραγωγικές, γιατί αυτές αποσκοπούν στην παραγωγή αξιών χρήσης και όχι στην παραγωγή ανταλλακτικών αξιών (εμπορευμάτων), —από εδώ απορρέει και ή διαρκής δυσφήμιση του δημόσιου τομέα, ό οποίος παράγει πρωτίστως αξίες χρήσης— τό κράτος στην μορφή του κράτους πρόνοιας καλείται να χρηματοδοτήσει την ανάπτυξη αυτών των υποδομών, πού θα καταστήσουν επικερδείς τις επενδύσεις του κεφαλαίου. Ακριβώς αυτός ό τρόπος χρηματοδότησης των υποδομών μέ τις αντίστοιχες εργασιακές σχέσεις και φορολογικές διευθετήσεις είναι πού καθιστούν σήμερα, για παράδειγμα την Ίρλανδία, πόλο έλξης για ιδιωτικές επενδύσεις.

Οι παράγοντες αυτοί υποδεικνύουν και τά περιθώρια άσκησης κοινωνικής πολιτικής και στην Ελλάδα. Έδώ δέν έχει εμφανιστεί τόσο τό λειτουργικό πλαίσιο για την ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας, δηλαδή τό φορντικό σύστημα (κοινωνική κατανάλωση) όσο και μία βιομηχανική εργατική τάξη πού θα αποτελέσει τό αντικείμενο εφαρμογής μέτρων κοινωνικής πολιτικής, πόσο μάλλον όταν ή αποβιομηχάνιση της δεκαετίας του '80 εξασθένησε σημαντικά ή συλλογική της έκφραση ενισχύοντας την «πολυσθενική» βάση της ελληνικής εργατικής τάξης. Η προλεταριοποίηση του πληθυσμού, ή οποία υπήρξε γεγονός (έσωτερική και έξωτερική μετανάστευση) άμβλυνόταν πάντα από ή λειτουργία συστημάτων παροχής φροντίδας και βοήθειας (οικογένεια, γειτονία, χωριό κ.ά.), τά όποια, εφόσον είχαν εκλείψει, θα καθιστούσαν περισσότερο έπιτακτική ή διεύρυνση και την έμπέδωση της κοινωνικής κατανάλωσης. Από την άλλη ή άσκηση κοινωνικής πο-

λιτικής δέν βασίστηκε στην αναδιανομή και στή μεταφορά εισοδημάτων από τά υψηλά εισοδηματικά στρώματα στά κατώτερα (επαναϊδιοποίηση μέσω της φορολογίας των συνθηκών αναπαραγωγής της κοινωνίας), όπως σ' ένα βαθμό θα μπορούσε να γίνει διά μέσου της κοινωνικής κατανάλωσης όταν ή εργατική τάξη αντιπροσωπεύεται από σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, αλλά από την αναδιανομή στο έσωτερικό της εργατικής τάξης και ή διασάθιση των αποθεμάτων των ασφαλιστικών ταμείων,¹⁷ τά όποια χρηματοδότησαν ουσιαστικά την «κοινωνική πολιτική» των τελευταίων δεκαετιών.

17. Μ. Χλέτσος «Η πολιτική οικονομία της περιουσίας των ασφαλιστικών ταμείων», π. Ουτοπία, τχ. 24, 1997, σ. 8 κ.έ. Βλ. επίσης και Σ. Ρομπόλης-Μ. Χλέτσος, Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας, Θεσσαλονίκη 1995.

ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΔΩΔΕΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: ΠΑΡΟΝ ΚΑΙ ΜΕΛΛΟΝ*

του Παναγιώτη Μουλλά

Κύριε Πρόεδρε της Δημοκρατίας, Θά ήθελα πρώτα-πρώτα να ευχαριστήσω θερμά τον πρόεδρο κ. Λευτέρη Οικονόμου και τη συνάδελφο κ. Τζίνα Πολίτη για τα καλά τους λόγια και την ευγενική τους επίεικεια προς τό άτομό μου. Ευχαριστώ επίσης όλα τα άλλα μέλη της Έπιτροπής του βραβείου, όπως ευχαριστώ και τους συναδέλφους μου στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τους μαθητές μου και όλους όσοι, εν άγνοιά μου, υποστήριξαν την υποψηφιότητά μου και με έκριναν άξιο της τιμής αυτής: τιμής ή όποια πρωτίστως άνήκει στους άδικοχαμένους συναδέλφους Βασίλη Ξανθόπουλο και Στέφανο Πνευματικό ως προσφορά στη μνήμη τους. Ευχαριστώ επίσης όλους εσάς πού με τιμάτε άπόψε με την παρουσία σας.

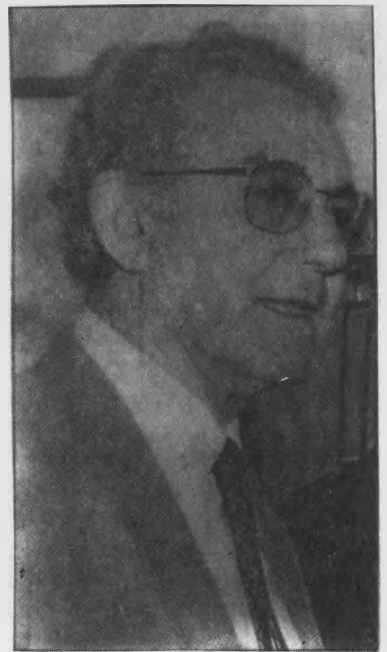
Και τώρα στό θέμα μου.

Πού βρίσκονται σήμερα οι νεοελληνικές σπουδές; Και πού θά βρίσκονται, ένδεχομένως, αύριο; Νά δύο έρωτήματα με τά όποια θά μου επιτρέψετε να σάς άπασχολήσω, άν όχι για τά δώσω όριστικές και ολοκληρωμένες άπαντήσεις, τουλάχιστον όμως για να εκθέσω ως νεοελληνιστής μερικούς προβληματισμούς μου.

Νεοελληνικές σπουδές: δηλαδή ένα έρευνητικό και διδακτικό πεδίο όπου συναντιούνται και συντίθενται έννοιες όπως ή νεοελληνική γλώσσα, ή νεοελληνική λογοτεχνία και ό νεοελληνικός πολιτισμός. Θυμίζω επίσης έξαρχής δύο πράγματα πού θά μās χρειασθουν και στη συνέχεια: α) ότι, άπό την άποψη του χώρου, οι νεοελληνικές σπουδές καλύπτουν όχι μόνο την ελληνική επικράτεια αλλά και σημαντικό τμήμα του έξωτερικού, και β) ότι, άπό την άποψη του χρόνου, διαθέτουν ήδη ένα πλούσιο παρελθόν και γόνιμη (και υπολογίσιμη, πιστεύω) παρουσία.

Είναι φυσικό ότι, μιλώντας για νεοελληνικές σπουδές, τό πρώτο πράγμα πού μās έρχεται στό νου είναι

* Όμιλία πού έγινε στις 14.12.2001, κατά την άπονομή στον καθηγητή Παν. Μουλλά του βραβείου «Έξαιρετης Πανεπιστημιακής Διδασκαλίας» άπό τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Κ. Στεφανόπουλο.

οι στενές τους σχέσεις, οι διασυνδέσεις τους θά έλεγα, με τις άρχαιοελληνικές (κλασικές) σπουδές. Σχέσεις και διασυνδέσεις άμεσες, επίμονες και καθοριστικές. Γιατί, σε μεγάλο βαθμό, οι νεοελληνικές σπουδές

νοούνται γενικώς (είναι ή επικρατέστερη εικόνα) σαν ένα είδος έποικοδομήματος πού ύψώνεται πάνω στό θεμελιώδες και θεμελιακό οικοδόμημα των άρχαιοελληνικών σπουδών. Η κατάσταση στη χώρα μας είναι τόσο γνωστή πού να μή χρειάζεται ευρύτερο σχολιασμό. Άλλά και στό έξωτερικό εν πολλοίς παρουσιάζεται με ανάλογο τρόπο. Πράγμα πού σημαίνει ότι οι νεοελληνικές σπουδές, όπου και όταν υπάρχουν (και αναφέρονται κυρίως στα πανεπιστήμια του έξωτερικού), συνδέονται, συσχεγάζονται συνήθως και συμβιώνουν με τίς κλασικές σπουδές. Ό όμιλών έχει προσωπική πείρα της συνάφειας αυτής: όταν, για παράδειγμα, στό γαλλικό Πανεπιστήμιο της Ναντέρ δημιουργήθηκε για πρώτη φορά, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, ένα πόστο νεοελληνικών σπουδών, ή πρωτοβουλία προήλθε άπό τους κλασικούς φιλόλογους του Πανεπιστημίου, οι όποιοι θεώρησαν τά νεοελληνικά ως αντικείμενο διδασκαλίας αναγκαίο για τους Γάλλους φοιτητές του εκεί «Ελληνικού Ίνστιτούτου». Παρόμοιες πρωτοβουλίες έχουν παρατηρηθεί ή παρατηρούνται συχνά και άλλοι, έτσι πού να δικαιολογείται τό συμπέρασμα ότι οι άμέσως ένδιαφερόμενοι για ή νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στα ξένα πανεπιστήμια προέρχονται συνήθως, άν και όχι κατ' άποκλειστικότητα, άπό τά τμήματα κλασικών σπουδών. Πράγμα, σε τελευταία άνάλυση, διόλου παράξενο.

Όσοόσο αυτή ή συγκατοίκηση ή άλληλεξάρτηση άρχαιοελληνικών και νεοελληνικών σπουδών έχει και τίς συνέπειές της. Φαινόμενο φυσικό και αναγκαίο, έστω. Άλλά πού οδηγεί τελικώς; Ποιές έλπίδες ή ποιούς φόβους δικαιολογεί ή έκτρέφει; Άν οι νεοελληνικές σπου-

δές είναι υποχρεωμένες να συμπορεύονται με τις αρχαιοελληνικές σπουδές, ακολουθούσαν άραγε τους ίδιους διαβατούς ή δυσδιάβατους δρόμους; Και για να τό πω απλά: έχουν (ή φαίνονται να έχουν στο μέλλον) την ίδια μοίρα;

Σας άναφέρω ένα γεγονός χαρακτηριστικό. Πριν από λίγο καιρό, μιά αθηναϊκή έφημερίδα παρουσίαζε ένα κυριακάτικο άφιέρωμα με τόν τίτλο «Αρχαιοελληνικές σπουδές: ιστορία και προοπτικές». Στο άφιέρωμα αυτό, τό πρώτο άρθρο, πού είχε τόν τίτλο «Η κλασική φιλολογία στόν 21ο αιώνα», άρχιζε με τή φράση «Η κλασική φιλολογία βρίσκεται –άκόμη μιά φορά– σέ κρίση», ενώ, στό τέλος τού άφιερώματος, ένα άλλο άρθρο, πού είχε τόν εύγλωττο τίτλο «Ελληνική κλασική φιλολογία: ζητείται μέλλον», τελείωνε ως έξης: «Μέ άλλα λόγια, πριν ταριχευθεί –άν αυτό ποτέ συμβεί– στό μουσειό, ή ελληνική κλασική φιλολογία έχει άκόμη κάτι άρκούντως σημαντικό να προσφέρει».¹

«Πριν ταριχευθεί στό μουσειό»: άνησυχητικό, πράγματι, ένδεχόμενο, έστω και μόνο ως ύπόθεση. Άλλά πριν παραδοθούμε σέ μελαγχολικές σκέψεις, ως θέσουμε τό πρόβλημα από τή σκοπιά μας: άν οι κλασικές σπουδές παρουσιάζουν σήμερα φανερά σημάδια κάμψης και συρρίκνωσης, ένδέχεται άραγε να συμπαρασύρουν στήν πτωτική τους πορεία και τίς νεοελληνικές σπουδές; Σέ ένα συνέδριο πού έγινε τό 1996 στή Ρώμη, μιά συνάδελφος ιταλικού πανεπιστημίου άπαντούσε στό παραπάνω έρώτημα ως έξης: «ή μείωση τού ένδιαφέροντος για τά αρχαία ελληνικά πού παρατηρείται στα ιταλικά σχολεία, συνιστά ένα όχι εύκαταφρόνητο εμπόδιο για τήν εύρεία διάδοση τής νέας ελληνικής γλώσσας».² Φαντάζομαι πώς παρόμοια θά άπαντούσαν και οι νεοελληνιστές πολλών άλλων χωρών.

Τό έρώτημα είναι: πού όφείλεται μιά τέτοια κρίση (στό μέτρο όπου μπορούμε να μιλάμε για κρίση); Σέ αίτια έσωτερικά; Σέ άδιέξοδα μεθοδολογικού χαρακτήρα; Μήπως σέ έλλειψη, άδυναμία ή ανεπάρκεια άνανεωτικών προοπτικών; Δέν τό πιστεύω. Γιατί όλοι γνωρίζουμε πώς ό αιώνας πού μόλις άφήσαμε πίσω μας πρόσφερε στίς θεωρητικές έπιστήμες (και όχι βέβαια μόνο στίς θεωρητικές έπιστήμες) πολλαπλές και τεράστιες δυνατότητες. Άνοιξε νέους δρόμους. Υπέδειξε ποικίλες έρευνητικές και έρμηνευτικές κατευθύνσεις. Άρκει να άναλογισθεί κανείς, άμέσως μετά τόν Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τή δυναμική παρουσία μιάς σειράς νέων ρευμάτων, θεωριών, άνακαλύψεων και μεθόδων πού μεταμόρφωσαν τό έπιστημονικό και πνευματικό μας τοπίο. Παράδειγμα ή συγχρονική γλωσσολογία, οδηγητική έπιστήμη τού 20ού αιώνα, ή σημειολογία, ή ψυχανάλυση, ή φαινομενολογία και τόσες άλλες θεωρητικές τάσεις και προτάσεις, για να μην άναφερθώ στόν λογοτεχνικό μοντερνισμό ή στα έκπληκτικά τεχνολογικά έπιτεύγματα πού κι αυτά, με τή σειρά τους, εύεργέτησαν τίς έπιστήμες μας. Ώστε δέν έλειψαν τά μέσα, κάθε άλλο. Θά έλεγα μάλιστα ότι,

άπεναντίας, αυτή ή πληθώρα τών μέσων, τών θεωρητικών και πρακτικών έργαλειών, τών μεθοδολογικών προσεγγίσεων, δέν παύει να δημιουργεί συχνά, άν όχι μιά σύγχυση, τουλάχιστον όμως μιά κάποια άμνηχανία. Δρόμοι πολλοί άνοιγονται μπροστά μας. Χρειάζεται να επιλέξουμε. Και δέν είναι πάντοτε εύκολο.

Άλλού λοιπόν βρίσκεται τό πρόβλημα, ή κρίση άν θέλετε, ύπερβαίνοντας τήν πρακτική ή τήν εύθύνη ενός νεοελληνιστή και τό έπιστημονικό πεδίο τών έπιλογών του. Άν ήταν απλώς ζήτημα άτομικό, θά μπορούσε ίσως να ξεπεραστεί με μικρότερη ή μεγαλύτερη εύκολία. Άλλά δέν είναι ζήτημα άτομικό.

Τί συμβαίνει ακριβώς; Μιά πρώτη έπαφή με τά πράγματα μας οδηγεί στό σημείο να διαπιστώσουμε, από τήν πλευρά τής κοινωνίας, κάποια άπαρέσκεια, άποστασιοποίηση ή μείωση τού ένδιαφέροντος για τά άνθρωπιστικά γράμματα, άν όχι γενικότερα και για τίς θεωρητικές έπιστήμες. Οι πληροφορίες πού διαθέτουμε δέν δημιουργούν ιδιαίτερη αισιοδοξία. Στο έξωτερικό αλλά και στο έσωτερικό, τά αρχαία ελληνικά προκαλούν περιορισμένο ένδιαφέρον, μολονότι δέν λείπουν κάποιες προσπάθειες άναθέρμανσής τους. Τά νέα ελληνικά, ή γλώσσα μας, μιά από τίς λεγόμενες «άσθενείς» γλώσσες (άλήθεια, πόσοι τήν μιλούν σέ όλο τόν κόσμο; 15 έως 20 έκατομμύρια τό πολύ; πάντως μικρός άριθμός) δέν διαθέτουν άντικειμενικές δυνατότητες να αύξήσουν έντυπωσιακά τήν έπιρροή τους. Ζήτημα μεγεθών άρνητικών στήν περίπτωσή μας.

Μιλάμε για μειωμένο ένδιαφέρον. Άλλά τί τό παράξενο, σέ τελευταία άνάλυση; «Αυτός ό κόσμος δέν είναι ό δικός μας, είναι τού Όμήρου», λέει σ' ένα στίχο του ό Σεφέρης. Γιατί ό δικός μας κόσμος, πρακτικός, τεχνοκρατικός, καταναλωτικός, προσγειωμένος, βρίσκεται άλλου: εκεί όπου, περισσότερο από τούς νόμους τής όμορφιάς, τής λογικής και τής φύσης, κυριαρχούν οι νόμοι τής άγοράς και τής γενικευμένης (παγκοσμιοποιημένης, λέμε σήμερα) έμπορευματοποίησης. Είναι ό κόσμος μας. Ένας τρόπος ζωής ή εύζωϊας όπου, πολύ περισσότερο από τίς ούμανιστικές, ένδιαφέρουν οι χρηματιστηριακές άξίες όπου αυτοί τούς όποιους ό Παλαμάς όνόμαζε «Πατέρες» παραμερίζονται θάναυσα στήν κοινωνική συνείδηση από άγοραίους «Μεγάλους Άδελφούς». Βρισκόμαστε σέ άλλη ιστορική διάσταση. Ζούμε με διαφορετικούς ρυθμούς. Ό χρόνος μας, άσθαματικός, κατακερματισμένος, ταχύρρυθμος, έπικυρώνει τήν έξουσία τού έφήμερου, τού παροδικού, τού εύτελου. Είναι ό χρόνος τού βιομηχανικού προϊόντος τής μιάς και μόνης χρήσεως ή ό χρόνος τού άσήμαντου τηλεοπτικού «γεγονότος» πού έξα-

1. «Έπτά Έμέρες» (Καθημερινή), 23 Σεπτεμβρίου 2001, σσ. 3 και 31.

2. Άλκηστις Πρωίου, «Η διδασκαλία τής νεοελληνικής γλώσσας στή Ρώμη», *Νεοελληνική γλώσσα και λογοτεχνία στήν Ιταλία*, Άθήνα-Θεσσαλονίκη 1997, σ. 18.

φανίζεται τήν επομένη δίνοντας τή θέση του σέ άλλο, εξίσου άσήμαντο, «γεγονός».

Κι όμως, αυτά αποτελούν τή μία όψη του νομίσματος ή, αν θέλετε, τήν όρατή πλευρά του παγόδουλου. Είναι τά έξωτερικά σημάδια μιάς γενικευμένης αδράνειας, άπάθειας και δυσανεξίας όπου υποβαθμίζονται όχι μόνο οι άνθρωπιστικές έπιστήμες και τά μακρόβια συστήματα αξιών, αλλά στήν ούσία της και ή ίδια ή έννοια τής μακράς διάρκειας, του επίπνου έργου και του πολύχρονου δημιουργικού παλμού. "Ότι τέτοιου είδους φαινόμενα δέν εμφανίζονται από τή μιά μέρα στήν άλλη και δέν χαρακτηρίζουν μόνο τους μεταμοντέρνους καιρούς μας, μου φαίνεται βέβαιο. "Όταν, στά 1871, ό καθηγητής Γεώργιος Μιστριώτης, ό γνωστός αρχαιστής και γλωσσαμύντωρ, διαπίστωνε μιά άνάλογη δυσαρμονία άνάμεσα στίς πρακτικές άνάγκες των πολλών και στίς συναισθηματικές έπιλογές όρισμένων, έρμήνευε τό φαινόμενο μέ τό ακόλουθο τρόπο: «Έπειδή ή ώραία ήμων πατρίς πολλάκις έδηώθη, και ήμεεις οι Έλληνες κατέστημεν πένητες, αι βιοτικάι άνάγκαι τον υλικόν καθιστώσιν ευπροσωπότερον και ουτος θρασύτερος επιτίθεται κατ' εκείνων, οίτινες αιθερεμβατοῦσι και τά ύψηλά τής λυρικής ποιήσεως αισθήματα θηρεύουσιν. Έπειδή δέ διά τουτο οι γονιμότεροι νόες εις άλλα συνήθως τρέπονται, αι άγονώτεραι κεφαλαί παραδίδονται εις τήν καλουμένην έλαφράν φιλολογίαν [...]».³

«Οί γονιμότεροι νόες» από τή μιά μεριά, «αι άγονώτεραι κεφαλαί» από τήν άλλη. Δέν χρειάζονται σχόλια. Αλλά υπάρχει και ή άλλη όψη του νομίσματος. Υπάρχουν, κυρίως, οι πολλές, πολύμορφες, ακόμη και άπροσδόκητες πλευρές των πραγμάτων. Και θά μου επιτρέψετε έδω, έπιστρατεύοντας τήν προσωπική εμπειρία μου, νά καταθέσω τή μαρτυρία ενός δασκάλου μέ πολύχρονη θητεία σέ ελληνικό πανεπιστήμιο.

Η κατάσταση, λίγο-πολύ, είναι γνωστή. Θά τήν χαρακτηρίζα ως αποθαρρυντική, αλλά συνάμα, από μιά άποψη, και ως έλπιδοφόρα. Δύο εικόνες έντελώς διαφορετικές προβάλλουν στά μάτια μου. Από τή μιά μεριά, ό κύριος όγκος των φοιτητών μας, αυτών που έρχονται στο πανεπιστήμιο σχεδόν τυχαία, χωρίς προκαθορισμένες και ξεκαθαρισμένες επιθυμίες ή έπιλογές. Έπιφανειακές φιλολογικές γνώσεις, παθητική άποστήθιση κοινοτοπιών και φτωχά, άχαρα ελληνικά είναι τά συνηθέστερα εφόδιά τους, τόσο που νά άπορει κανείς πώς ή τρέχουσα εκπαίδευση κατορθώνει συχνά στον τόπο μας τό ακατόρθωτο: νά άδρανοποιεί ταυτόχρονα τή σκέψη, τήν κρίση, τή φαντασία και τήν ευαισθησία των παιδιών μας. Και από τήν άλλη μεριά, οι φοιτητές «μέ τή σφραγίδα τής δωρεάς στο μέτωπο», όπως έλεγε ό Γεώργιος Παπανδρέου, δηλαδή τά ελάχιστα κάθε φορά παιδιά που ξέρουν γιατί έρχονται στο πανεπιστήμιο και τί έρχονται νά κάνουν. Έννοείται ότι στα χέρια τους βρίσκονται οι σπουδές μας. Ήδη μωρῶ νά τό πῶ μέ ευχαρίστηση: υπάρχει μιά νεότερη γενιά μαθητών μας, πανεπιστημιακῶν δασκάλων σήμερα,

που εργάζονται μέ όρεξη και υπόσχονται πολλά για τό μέλλον. "Όπως υπάρχουν και άλλοι νεότεροι έρευνητές, που εκπονοῦν ενδιαφέρουσες διατριβές στή χώρα μας ή κοντά σέ διακεκριμένους νεοελληνιστές του έξωτερικού. Πολλοί από τους νέους αυτούς και από τίς νέες αυτές θά έρθουν νά μās αντικαταστήσουν. Αρχεί νά μη λυγίσουν κάτω από τίς δυσκολίες.

Γιατί οι κίνδυνοι κι έδω караδοκοῦν, απειλώντας τους νέους ανθρώπους, κυρίως τους πιό έλπιδοφόρους, έτσι που αυτοί νά αποθαρρύνονται συχνά, νά καταβάλλονται από πιεστικές βιοποριστικές άνάγκες, νά αναζητοῦν άλλες διεξόδους κλπ. Γνωστά πράγματα. Αλλά και για μās τους μεγαλύτερους σέ ηλικία έρευνητές, για όλους μας, οι κίνδυνοι είναι διαρκείς: κίνδυνοι λ.χ. νά παραιτηθῶμε από τήν έρευνητική μας προσπάθεια, νά τυποποιηθῶμε επαναλαμβανόμενοι, νά υποταχθῶμε στή ρουτίνα, τον καριερισμό, τήν κούφια αυτοπροβολή, νά μεταβληθῶμε σέ τροφίμους εκδοτών, σέ επιτιθδειους θηρευτές ευρωπαϊκῶν και άλλων κονδυλιών κλπ. Γνωστά πράγματα επίσης. Ένα μου φαίνεται βέβαιο: πώς αν οι υλικοί, δηλαδή οι έξωτερικοί παράγοντες, είναι έδω καθοριστικοί, άλλο τόσο, ίσως και περισσότερο, είναι καθοριστικές οι έσωτερικές, δηλαδή οι ψυχοκινητικές δυνάμεις και άντοχές του καθενός μας. Χωρίς τή διπλή αυτή σύμπραξη και συμπόρευση, πιστεύω πώς δέν κάνουμε παρά νά χιζίζουμε στήν άμμο.

Πώς διαγράφεται τό μέλλον των σπουδών μας; Έρωτημα καιριο όσο και άμήχανο. Καιριο, γιατί συνδέεται μέ τήν όλη πορεία των προσπαθειών μας. Αμήχανο, γιατί δέν επιδέχεται καμιά σίγουρη απάντηση, αφού ό χῶρος μας, ό φιλολογικός μας χῶρος, ξένος προς τή μελλοντολογία, υπόκειται κι αυτός στή δικαιοδοσία του άγνωστου. Γιατί οι σεισμοί φτάνουν και σέ μās, δυστυχῶς, πριν από τίς προβλέψεις τους.

"Ότι βρισκόμαστε σήμερα σέ μιά κρίσιμη καμπή, είναι βέβαιο. Και άναφέρομαι στον νέο κόσμο που μās περιβάλλει, δηλαδή στον κόσμο τής παγκοσμιοποίησης και τής πολυπολιτισμικότητας, για νά χρησιμοποιήσω δύο πολυμεταχειρισμένες, μολονότι όχι και τόσο καλόγουστες, λέξεις. Τά σημεία των καιρών μας είναι όρατά: νέοι άνταγωνισμοί, νέες προκλήσεις, νέες δυνατότητες. Τά αισθήματά μας άνάμεικτα: έλπίδες και φόβοι. Έτσι, ή νέα χιλιετία που έχει αρχίσει σηματοδοτεί μιά περίοδο (κι αυτό είναι ένα από τά κυριότερα γνωρίσματά της) όπου τά κάθε λογής σύνορα, οικονομικά, έθνικά, γλωσσικά, πολιτισμικά κλπ., χωρίς νά καταργοῦνται βέβαια, άποβαίνουν πάντως περισσότερο ευδιάβατα: όπου οι διαχωριστικές γραμμές, χωρίς νά εξαφανίζονται έντελῶς, χάνουν τό αυστηρό περίγραμμά τους: όπου ή ταυτότητα συμβιώνει μέ τήν έτερότητα

3. Κρίσις του Βουτωναίου ποιητικού αγῶνος του έτους 1871, Αθήνησι 1871, σ. 11.

τα και οι ομοιότητες συνυπάρχουν με τις διαφορές. Ποιές προοπτικές ανοίγονται μπροστά μας;

Είναι αυτόνοτο ότι, μέσα στον ανταγωνιστικό κόσμο όπου ζούμε, αυτό που μετράει, πολύ περισσότερο από το παρελθόν, είναι το παρόν μας. Η τωρινή μας υπόσταση, παρουσία και αξιολογία. Ανάμεσα σε άλλα: ο τωρινός μας πολιτισμός, η τωρινή μας γλώσσα και λογοτεχνία. Η γλώσσα μας δηλαδή αυτή που υπάρχει σήμερα και που δεν πιστεύω ότι κινδυνεύει όσο υπάρχουν άνθρωποι που την αγαπούν, την μιλούν και την γράφουν, ούτε και είναι τόσο φτωχή ή ακαλλιέργητη όσο νομίζουν μερικοί, αφού έχει καλλιεργηθεί και εξακολουθεί να καλλιεργείται επιτυχώς από δεκάδες ικανούς της χρήσης.

Κι έπειτα, η λογοτεχνία μας δηλαδή η νεότερη και η σύγχρονή μας λογοτεχνία, αυτή που έχει περάσει από πολλού τα σύνορά μας, χάρη σε ανθρώπους που λέγονται Παλαμάς, Σικελιανός, Καβάφης, Καζαντζάκης, Σεφέρης, Έλύτης, Ρίτσος, Έμπειρίκος, Έγγονοπουλος, Τσίρκας, Αλεξάνδρου, Χειμωνάς, για να αναφέρω μόνο μερικούς νεκρούς μας του 20ού αιώνα. Και αξίζει να σημειώσω, στο σημείο αυτό, πως άν, κατά κανόνα, οι δυναμικές λογοτεχνίες προέρχονται από μεγάλες χώρες και από ισχυρές γλώσσες, οι εξαιρέσεις, όσες τουλάχιστον επέβαλε και νομιμοποίησε ο 20ός αιώνας, δεν είναι έποισιόδεις. Άρκει να θυμηθούμε μερικούς «περιφερειακούς» συγγραφείς με παγκόσμια έμβελλεια: τον Τσέχο Κάφκα, τον Πορτογάλο Πεσόα, τον Άργεντινό Μπόρχες ή τον δικό μας Καβάφη, τον μόνο, πάντως, που έγραψε σε «άσθενη» γλώσσα.

Άλλά η περίπτωση Καβάφη είναι φαινόμενο με ιδιαίτερη σημασία. Γι' αυτό και θά μου επιτρέψετε εδώ ένα σχόλιο. Πρίν από έναν χρόνο, τό Κέντρο Έλληνικής Γλώσσας, στή Θεσσαλονίκη, με έπιμέλλεια του συναδέλφου Νάσου Βαγενά, κυκλοφόρησε ένα τόμο 380 σελίδων με τον τίτλο *Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Άνθολογία ξένων καθαφογενών ποιημάτων*. Άποτέλεσμα μās έρευνας που περιορίστηκε όμως σε 21 μόνο χώρες, ο τόμος αυτός, μολοντί έπιλογή ξένων «καθαφογενών» ποιημάτων, προσφέρει μιά χαρακτηριστική εικόνα της παγκόσμιας απήχησης του Καβάφη. Οι συμμετοχές καλύπτουν τεράστιο τμήμα του πλανήτη μας: τήν Εύρώπη, τίς Ηνωμένες Πολιτείες, τή Λατινική Άμερική, τήν Άυστραλία, τήν Άφρική. Άπό τον Μοντάλε και τον Μπρέχτ ως τούς ποιητές των ήμερών μας, δημιουργοί από όλον τον κόσμο συνομιλούν ποιητικά με τό καθαφικό έργο, πιστοποιώντας τήν αυξανόμενη έπιβολή του. Προσωπικά δεν γνωρίζω, σε παγκόσμιο επίπεδο, καμιά άλλη περίπτωση παρόμοιας πνευματικής απήχησης, που να επικυρώνεται, έπιπλέον, και με αναρίθμητες παράλληλες εκδηλώσεις: διεθνή συνέδρια, διδασκαλία του καθαφικού έργου σε πολυάριθμα δικά μας και ξένα πανεπιστήμια, διαρκή δημοσιεύματα, αφιερώματα, ποικίλες αναφορές, μιμήσεις, παρωδίες, ακόμη και αξιοποιήσεις του καθαφικού προσώπου και έργου από ζωγράφους, μουσικούς, κινη-

ματογραφιστές κ.ά. Με αυτούς τούς όρους, άν μιά τέτοια επικοινωνιακή έμβελλεια και δυνατότητα διαλόγου ενός ποιητή με τούς μεταγενέστερους και τούς όμοτέχνους του αποτελεί ουσιαστικό κριτήριο ποιότητας και αξίας, δεν διστάζω να εκφράσω εδώ απερίφραστα τήν πεποίθησή μου: πως ή γλώσσας μας, μιά «άσθενης» γλώσσα μερικων εκατομμυριων ανθρώπων, χάρισε στήν ανθρωπότητα τον κορυφαίο ποιητή του 20ού αιώνα.

Πεποίθηση που μακάρι να οδηγεί, όχι βέβαια σε αυτόταρεςκες και σε σοβινιστικές μεγαλαυχίες, αλλά σε γόνιμους προβληματισμούς. Άλλωστε, όπως απέδειξε παλαιότερα και ή περίπτωση Σολωμού, ένας σημαντικός ποιητής ανεβάζει ταυτόχρονα τό επίπεδο της ποίησης και του πολιτισμού, της έρευνας και της σκέψης. Κι έπειτα, άν, όπως πιστεύουμε σήμερα, ή πραγματική και σημαίνουσα λογοτεχνία αποβλέπει, όχι βέβαια να επιδείξει, να υποδείξει ή να αποδείξει, αλλά απλως και μόνο να δείξει, τότε νοείται και δικαιώνεται ως πηγή όχι μόνο αισθητικής ήδονης αλλά και αυτογνωσίας. Τί ακριβώς συμβαίνει με τον Καβάφη; Ποϋ όφειλεται ή παγκόσμια ακτινοβολία του; Βέβαια, οι απαντήσεις, όσες έχουν ήδη δοθεί, υπογραμμίζουν έπαρκως τήν ιδιαιτερότητα του Άλεξανδρινού ποιητή: τον πρωτότυπο τόνο της φωνής του, τήν προσωπική εκφορά του λόγου του, τή «διανοητική», «ουδέτερη και άσυγκίνητη» γλώσσα του και, προπάντων, τήν ιδιάζουσα και άπαράμιλλη, δραματική και τραγική του ειρωνεία.⁴

Θά ήθελα όμως εδώ να προσθέσω έπιπλέον και δύο άλλα στοιχεία που, κατά τή γνώμη μου, καθιστούν τήν καθαφική ποίηση ιδιαιτέρως επικοινωνιακή και επίκαιρη. Τό πρώτο στοιχείο συνδέεται με τήν ιστορική αίσθηση του ποιητή, που τον οδηγεί στο να έπισημαίνει κυρίως, μέσα στήν ιστορία, όχι τίς μοναδικές και ανεπανάληπτες, αλλά τίς έπαναλαμβανόμενες και διαχρονικές ανθρώπινες συμπεριφορές, πράγμα που με τον «γνωμικό» του χαρακτήρα εξηγεί γιατί, σε κάθε ιστορική περίπτωση ή προσωπική μας έμπειρία, θυμόμαστε τόσο συχνά στίχους του Καβάφη. Τό δεύτερο στοιχείο συνδέεται με τά έπιμόνα καθαφικά θέματα της ανθρώπινης άποτυχίας, της άπάτης και της απάτης, θέματα πανανθρώπινα, διαχρονικά, ενεργά άσφαλως και στήν έποχή μας, τά όποια τελικως δικαιώνουν τον Σεφέρη όταν χαρακτηρίζει τον καθαφικό κόσμο ως έναν κόσμο «άπατημένων και άπατεώνων».⁵

Άλλά είναι καιρός να κλείσω εδώ τό σχόλιο μου. Άν έπέμεινα στήν περίπτωση Καβάφη, είναι γιατί ο Άλεξανδρινός ποιητής, στραμμένος ταυτόχρονα προς τό παρόν και προς τό παρελθόν, προς τήν Άνατολή

4. Βλ. «Εισαγωγή» του Νάσου Βαγενά στον τόμο *Συνομιλώντας με τον Καβάφη. Άνθολογία ξένων καθαφογενών ποιημάτων*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 29 κ.έ.

5. Γιώργος Σεφέρης, «Κ.Π. Καβάφης, Θ.Σ. Έλιοτ παράλληλοι», *Άγγλοελληνική Έπιθεώρηση*, τ. Γ', αριθ. 2, Ιούnius 1947, σ. 41.

και προς τή Δύση, συμβολοποιεί και υπογραμμίζει με τον καλύτερο τρόπο τά τωρινά ζητούμενα των νεοελληνικών σπουδών μας. Σηματοδοτεί ένα άνοιγμα στον κόσμο, μιά διεύρυνση του οπτικού μας πεδίου, έντελε και μιά αναγκαιότητα: νά υπερβούμε κάθε στενά τοπικό και τοπικιστικό απομονωτισμό. Γιατί σήμερα γνωρίζουμε πώς ή αυτογνωσία μας προϋποθέτει ως αναγκαία συνθήκη και τήν έτερογνωσία. Άν θέλουμε νά γνωρίσουμε τή λογοτεχνία και τον πολιτισμό μας, όφειλουμε νά γνωρίσουμε και τή λογοτεχνία και τον πολιτισμό των άλλων. Άν θέλουμε νά γνωρίσουμε τον έαυτό μας, όφειλουμε νά γνωρίσουμε και τους άλλους. Άπλές αλήθειες που υποχρεωνόμαστε εκ των πραγμάτων νά τις παραδεχθούμε.

Κύριε Πρόεδρε τής Δημοκρατίας,

Σήμερα οι νεοελληνικές σπουδές αριθμούν πολλές δεκαετίες ζωής. Έχουν περάσει από πολλές φάσεις και από πολλές Συμπληγάδες. Νομίζω ότι ξεπέρασαν πιά τις παιδικές τους αρρώστιες και ότι βρίσκονται σε καλό δρόμο: ως ποιΰμε, στο στάδιο τής ένηλικιώσής τους. Οι οίωνοι δέν είναι κακοί: τόσο στη χώρα μας όσο και στο έξωτερικό, πολλοί νεοελληνιστές δικαιολογούν και δικαίωνουν τις προσδοκίες μας.

Όλα θάινουν κατ' εΰχην; Όχι ασφαλώς. Κάθε άλλο. Τά προβλήματα υπάρχουν. Προβλήματα αναπτυξιακά και πρακτικά (οικονομικών πόρων, υποδομής, οργάνωσης κλπ.), αλλά και προβλήματα θεωρητικά ή μεθοδολογικά, υποκειμενικά και αντικειμενικά, που συνοψίζονται, κατά τή γνώμη μου, σε ένα και κύριο: στο γεγονός ότι αδυνατούμε νά μετατρέψουμε, όσο θά θέλαμε, τήν ποσότητα σε ποιότητα. Γιατί ή περιρρέουσα αδράνεια πολλές φορές αποδεικνύεται έφτάψυχη και ακατανίκητη. Άλλά και οι δικές μας αδυναμίες είναι φανερές, έτσι που νά προβάλλει συχνά, στη θέση λ.χ.

του δημιουργικού μόχθου, ή εύκολη καταφυγή στην τυποποίηση, στην επανάληψη ή στην άκριτη εφαρμογή μοντέλων-συνταγών στη θέση τής έξελικτικής πορείας ή στασιμότητα: στη θέση του στοχασμού ή επίπεδη και άπλοϊκή περιγραφή, ό έντυπωσιασμός, ή βαρύγδουπη ασάφεια και ή φλύαρη άσημαντολογία: στη θέση τής ευθύβολης γραφής, ό ρητορισμός, ή προχειρότητα, ή έκφραστική άφασία.

Άνεφερα πιο πάνω τή λέξη ποιότητα: λέξη-κλειδί, που αποτελεί, πιστεύω, τήν πεμπτούσια των κόπων μας και των σπουδών μας. Διότι, σε τελευταία ανάλυση, αυτές οι σπουδές, οι σπουδές μας, δέν έχουν νόημα, αξία και λειτουργία παρά στο μέτρο όπου προστατεύουν τό πολιτισμικό περιβάλλον από τήν πνευματική ρύπανση, προωθώντας αυτό που θά λέγαμε ποιότητα ζωής: μιá ποιότητα που και ή έπιστήμη και ή τέχνη τήν επικαλούνται ή τήν άπεργάζονται, ή καθεμιá με τον τρόπο της, αλλά που και οι ποιητές, οι απόβλητοι τής αγοράς και του μαζικού ένδιαφέροντος, τήν σηματοδοτούν, είτε όταν έρωτούν, όπως λ.χ. ό παλαιότερός μας Χέλντερλιν:

Κι οι ποιητές τί χρειάζονται σ' έναν μικρόψυχο καιρό;

είτε όταν άπαντούν, όπως λ.χ. ό σύγχρονός μας Κλειτός Κύρου:

Κι όμως είμαστε έμεις που δίνουμε μαγικές διαστάσεις στα πράγματα τί μαγεία ή έκλειψη του ήλιου τί πετρωμένο φως τί ήρεμία μά και πόση άγριάδα τόσες μέρες σιγής τόσα τραύματα τόσες προσθαφαιρέσεις.⁶

6. Κλειτός Κύρου, «Τό τέλος του αιώνα», Πανδώρα 5, 2000.

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΡΕΜΠΕΤΙΚΟΥ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ

Σ' αυτήν τήν κλασική πλέον μελέτη για τό ρεμπέτικο που επανεκδίδεται βελτιωμένη, ό συγγραφέας, εκτός των άλλων, συγκρίνει τά δεδομένα τής διεθνούς έρευνας και τά άποτελέσματα τής ανάλυσης δείγματος ρεμπέτικων τραγουδιών για νά προσδιορίσει τά στοιχεία που καθιερώνουν τό ρεμπέτικο ως πολιτισμικό φαινόμενο του αστικού κέντρου, νά κωδικοποιήσει τά ταξικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά των υποπρολεταριακών κύκλων, νά άποσαφηνίσει τις σχέσεις εθνικής και ταξικής κουλτούρας και νά άποδείξει τήν παγκοσμιοότητα του φαινομένου σε κοινωνίες στη φάση τής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Επίσης, του επιτρέπουν νά επιβεβαιώσει τή στενή σχέση ταξικών και γενικότερων κοινωνικών χαρακτηριστικών των υποπρολεταριών άφενός και τής ιδεολογίας άφετέρου, και νά μελετήσει τις ψυχοσυναισθηματικές στάσεις, νοοτροπίες, συλλογικές παραστάσεις, τό πολιτισμικό, έν γενει, στερέωμα που εκφράζει τό ρεμπέτικο τραγούδι.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΛΕΘΡΟΝ Μασσαλίας 20α, Άθήνα, τηλ.: 36.45.057, e-mail: plethron@otenet.gr

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ

του Ζάκ Ντερριντά

μτφρ. Γ. Φαράκλας

Ζάκ Ντερριντά

Κυρία δήμαρχε, κύριε γενικέ πρόξενε, αγαπητέ καθηγητή Βάλντενφελς, αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητοί φίλοι,

Σās ζητώ συγνώμη πού έτοιμάζομαι νά σās χαιρετήσω και νά σās ευχαριστήσω στη γλώσσα μου.

Ή γλώσσα θά είναι άλλωστε τό θέμα μου: ή γλώσσα του άλλου, ή γλώσσα του φιλοξενούμενου, ή γλώσσα του ξένου, ή και του άλλοδαπου μετανάστη, του ήμεδαπου μετανάστη ή του εξόριστου. Τί θά πράξει μία υπεύθυνη πολιτική σχετικά μέ τόν πληθυντικό και τόν ενικό, και πρώτα πρώτα μέ τίς διαφορές μεταξύ των γλωσσών στην αύριανή Ευρώπη και, κατ' εικόνα της Ευρώπης, στην έν τώ γίνεσθαι παγκοσμιοποίηση; Σ' αυτό πού αποκαλείται μέ όλο και πιό ύποπτο τρόπο ή παγκοσμιοποίηση προμηνύονται, πράγματα, πόλεμοι, οί όποιοι είναι λιγότερο παρά ποτέ, μετά την 11η Σεπτεμβρίου, βέβαιοι γιά τή γλώσσα τους, τό νόημα τους και τό όνομά τους.

Σάν προμετωπίδα σ' αυτό τό σεμνό και νηφάλιο δείγμα ευγνωμοσύνης, έπιτρέψτε μου νά διαβάσω πρώτα μία φράση πού ό Βάλτερ Μπένγιαμιν (Benjamin) τήν όνειρεύθηκε μία μέρα, μία νύχτα, αντιστρόφως, *στά γαλλικά*. Τήν εκμυστηρεύθηκε *στά γαλλικά* στην Γκρέτελ Άντόρνο, σέ μία έπιστολή πού τής άπηύθυνε στις 12 Οκτωβρίου 1939 από την Νιέβρ όπου ήταν κρατούμενος. Τοῦτο λεγόταν τότε στην Γαλλία «στρατόπεδο έθελοντών εργατών». Στο όνειρό του, ευφορικό κατά την μαρτυρία του, ό Μπένγιαμιν λέει στον έαυτό του τό έξής, *στά γαλλικά*, όπως είπαμε: Il s' agissait de changer en fichu une poésie. Καί μεταφράζει: Es

handelte sich darum, aus einem Gedicht ein Halstuch zu machen, [τό θέμα ήταν νά μετατραπεί ένα ποίημα σέ *μαντήλα*]. Σέ λίγο θά χαϊδέσουμε αυτό τό fichu, τήν εσάρπα ή τό φουλάρι. Θα διακρίνουμε πάνω του κάποιιο γράμμα της αλφαβήτου πού ό Μπένγιαμιν νόμιζε πώς άναγνώρισε επ' αυτού στο όνειρό του. Ή δέ λέξη fichu δέν είναι ή οποιαδήποτε γαλλική λέξη γιά νά δηλωθεί ή γυναικεία εσάρπα, σάλι ή φουλάρι.

Τά όνειρα τά έχουμε πάντα στο κρεβάτι και τή νύχτα; Είμαστε υπεύθυνοι γιά τά όνειρά μας; Μπορούμε νά δώσουμε λόγο γι' αυτά; Υποθέστε πώς όνειρεύομαι. Τό όνειρό μου θά ήταν εύτυχημένο, όπως του Μπένγιαμιν.

Αυτήν έδω τή στιγμή, άπειθυνόμενος σέ σās, όρθιος, μέ ανοιχτά τά μάτια, προτιθέμενος νά σās ευχαριστήσω θερμότατα, μέ χειρονομίες unheimlich [άνοικειες] ή φασματικές ενός ύπνοβάτη, αν όχι ενός ληστή ή όποιος ήλθε νά αρπάξει ένα βραβείο πού δέν προοριζόταν γι' αυτόν, όλα θά συνέβαιναν λοιπόν *ώς εάν* νά όνειρευόμουν. Καί μάλιστα νά τό όμολογούσα: Άληθώς λέγω υμίν, χαιρετίζοντάς σας μέ ευγνωμοσύνη, νομίζω πώς όνειρεύομαι. Άκόμη και αν ό ληστής ή ό λαθρέμπορος δέν είναι άντάξιος αυτού πού του συμβαίνει —όπως σ' ένα διήγημα του Κάφκα ό κακός μαθητής πού νομίζει ότι τόν καλούν, όπως τόν Άβραάμ, στη θέση του άριστούχου—, τό όνειρό του φαίνεται εύτυχημένο. "Όπως εγώ.

Άνάμεσα στο νά όνειρεύεσαι και τό νά νομίζεις ότι όνειρεύεσαι, ποιά ή διαφορά; Καί πρώτα ποιός δικαιούται νά θέτει αυτό τό έρώτημα; Ό όνειρευόμενος δυθισμένος στο βίωμα της νύχτας του ή ό άφυπνιζόμενος πού έχει όνειρευθεί; Μπορεί τάχα, άλλωστε, ό όνειρευόμενος νά μιλήσει γιά τό όνειρό του χωρίς νά ξυπνήσει; Μπορεί τάχα νά κατονομάσει τό όνειρο γενικώς; Μπορεί τάχα νά τό αναλύσει μέ όρθότητα ή και ακόμη νά χρησιμοποιήσει κατάλληλα τή λέξη «ό-

* Πρόκειται γιά τή διάλεξη του Ντερριντά πού εκφώνησε όταν του άπονειμήθηκε τό βραβείο «Άντόρνο» της πόλης Φραγκφούρτης στις 22 Σεπτεμβρίου 2001, ή όποία δημοσιεύθηκε στην *Monde Diplomatique* τόν Ιανουάριο του 2002.

νειρο» χωρίς να διακόψει και να προδώσει, ναι, να προδώσει τον ύπνο;

Φαντάζομαι εδώ δύο απαντήσεις. Τοῦ φιλοσόφου θά ἦταν αὐστηρά «ὄχι»: Ἐνας σοβαρός καί υπεύθυνος λόγος περί τοῦ ὄνειρου εἶναι ἀνέφικτος, κανείς δέν μπορεῖ νά διηγηθεῖ ἔστω ἓνα ὄνειρο χωρίς νά ξυπνήσει. Αὐτή ἡ ἀρνητική ἀπάντηση, τῆς ὁποίας θά μπορούσαμε νά δώσουμε μύρια παραδείγματα ἀπό τόν Πλάτωνα ἕως τόν Χοῦσερλ, νομίζω πῶς ἴσως ὀρίζει τήν οὐσία τῆς φιλοσοφίας. Αὐτό τό «ὄχι» δεσμεύει τήν εὐθύνη τοῦ φιλοσόφου πρὸς ὄφελος τῆς ὀρθολογικῆς προσταγῆς τῆς ἐγρήγορης, τοῦ κυρίαρχου ἐγώ, τῆς ἀγρυπνῆς συνείδησης. Τί εἶναι ἡ φιλοσοφία κατὰ τόν φιλόσοφο; Τό ξύπνιο καί τό ξύπνημα. Ἐντελῶς διαφορετική, ἀλλ' ἐξ ἴσου υπεύθυνη, θά ἦταν ἴσως ἡ ἀπάντηση τοῦ ποιητῆ, τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ δοκιμογράφου, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ζωγράφου, τοῦ θεατρικοῦ ἢ κινηματογραφικοῦ σεναριογράφου. Ἄν ὄχι καί τοῦ ψυχαναλυτῆ. Δέν θά ἔλεγαν ὄχι ἀλλά ναι, ἴσως, κάποτε. Θά ἔλεγαν, ναι, ἴσως κάποτε. Θά κατέφρασκαν τό γεγονός, τήν ἐξαιρετική μοναδικότητά του: Ναι, ἴσως μπορούμε νά νομίζουμε καί νά ὁμολογοῦμε πῶς ὀνειρευόμαστε χωρίς νά ξυπνήσουμε· ναι, δέν εἶναι ἀδύνατον, κάποτε, νά λέμε, ἐνῶ κοιμόμαστε, μέ κλειστά ἢ ὀρθάνοιχτα μάτια, κάτι σάν μιάν ἀλήθεια τοῦ ὄνειρου, ἓνα νόημα κι ἓναν λόγο τοῦ ὄνειρου πού ἀξίζει νά μὴν καταπονηθεῖ στή νύχτα τοῦ μηδενός.

Ὅσον ἀφορᾷ αὐτή τῆ διαύγεια, τῆ φώτιση, τῆ διαφώτιση (Aufklärung) ἑνός ὀνειρευόμενου λόγου περί ὄνειρου, μοῦ ἀρέσει ἀκριβῶς ν' ἀναλογίζομαι τόν Ἄντόρνο. Θαυμάζω καί ἀγαπῶ τόν Ἄντόρνο κάποιον πού δέν ἔπαψε νά ταλαντεύεται ἀνάμεσα στό «ὄχι» τοῦ φιλοσόφου καί τό «ναι, ἴσως, κάποτε τυχαίνει» τοῦ ποιητῆ, τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ δοκιμογράφου, τοῦ μουσικοῦ, τοῦ ζωγράφου, τοῦ θεατρικοῦ ἢ κινηματογραφικοῦ σεναριογράφου, ἄν ὄχι καί τοῦ ψυχαναλυτῆ. Ταλαντευόμενος μεταξύ τοῦ «ὄχι» καί τοῦ «ναι, ἴσως, κάποτε», κληρονόμησε ἀμφοτέρω. Ἐλαβε ὑπ' ὄψη ὅ,τι ἡ ἔννοια, ἡ διαλεκτική ἢ ἴδια, δέν μπορούσε νά συλλάβει ἀπό τό καθέκαστο γεγονός, καί ἔκαμε τά πάντα γιά νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη αὐτῆς τῆς διπλῆς κληρονομιάς.

Πράγματι, τί ὑπαινίσσεται ὁ Ἄντόρνο; Ὅτι ἡ διαφορά ὄνειρου καί πραγματικότητας, αὐτή ἡ ἀλήθεια στήν ὁποία μᾶς ἐπαναφέρει τό «ὄχι» τοῦ φιλοσόφου μέ ἀκαμπτη ἀσστηρότητα, εἶναι ἐκεῖνο πού βλάπτει, πλήττει ἢ «φθείρει», «προκαλεῖ ζημία» (beschädigt) στά ὀραιότερα ὄνειρα καί ἀποθέτει σ' αὐτά τήν υπογραφή ἑνός λεκέ, μιᾶς κηλίδας (Makel). Τό «ὄχι», θά μπορούσαμε νά πούμε, μέ μιάν ἄλλη ἔννοια, ἡ ἀρνητικότητα πού ἡ φιλοσοφία ἀντιτάσσει στό ὄνειρο, θά ἦταν μιᾶ πληγῆ, τῆς ὁποίας τά ὀραιότερα ὄνειρα φέρουν γιά πάντα τήν οὐλή.

Ἐνα χωρίο τῶν *Minima moralia*¹ τό ὑπενθυμίζει, τό ὁποῖο προκρίνω γιά δύο λόγους. Κατά πρῶτον ἐδῶ ὁ Ἄντόρνο λέει πῶς ἡ ἐξυπνη συνείδηση χαλάει, βλά-

πτει, ἀκρωτηριάζει, «φθείρει» (beschädigt), πλήττει τά ὀραιότερα ὄνειρα, γνωστοποιώντας μας ὅτι αὐτά εἶναι ψιλή ἐπίφαση (Schein) ἐναντι τῆς ἐνεργοῦ πραγματικότητας (Wirklichkeit). Ὅμως ἡ λέξη πού χρησιμοποιεῖ τότε ὁ Ἄντόρνο γιά νά ἐκφράσει αὐτή τήν πληγῆ: beschädigt, εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια πού ἐμφανίζεται στόν ὑπότιτλο τῶν *Minima moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*. Ὅχι «στοχασμοί γιά» μιᾶ πληγωμένη, ζημιωμένη, φθαρμένη ζωή, ἀλλά «στοχασμοί ἀπό ἢ μέσα ἀπό» μιᾶ τέτοια ζωή, aus dem beschädigten Leben: στοχασμοί σημαδεμένοι ἀπό τόν πόνο, υπογραμμένοι ἀπό τήν πληγῆ. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου στόν Χορκχάμερ ἐξηγεῖ τί χρωστᾷ ἡ μορφή τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στήν ἰδιωτική ζωή καί στήν ὀδυνηρή κατάσταση τοῦ «μετανάστη διανοούμενου» (ausgegangen von engsten privaten Bereich, dem des Intellektuellen in der Emigration).

Ἐπιλέγω αὐτό τό χωρίο τῶν *Minima moralia* καί γιά νά ἀποτίσω σήμερα ἓναν εὐγνώμονα φόρο τιμῆς σ' ἐκεῖνους πού ἴδρυσαν τό βραβεῖο Ἄντόρνο καί σέβονται ἓνα ὀρισμένο πνεῦμα του. Ὅπως πάντα στόν Ἄντόρνο —αὐτό εἶναι καί τό ὀραιότερο κληροδότημά του—, τό ἐν λόγω θεατρικό ἀπόσπασμα ἐγκαλεῖ τῆ φιλοσοφία σέ μία μόνο πράξη, ἐπὶ τῆς αὐτῆς σκηνῆς, ἐνώπιον τῆς ἀρχῆς ὄλων τῶν ἄλλων τῆς. Ἡ φιλοσοφία πρέπει νά ἀπολογηθεῖ μπροστά στό ὄνειρο, μπροστά στή μουσική —τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Σοῦμπερτ—, μπροστά στό θέατρο καί μπροστά στή λογοτεχνία, τήν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ἐδῶ ὁ Κάφκα:

«Ἄν ξυπνήσει κανείς στή μέση ἑνός ὄνειρου, ἀκόμη καί τοῦ χειρότερου ἐφιάλτη, εἶναι ἀπαγορευμένος καί τοῦ φαίνεται σάν νά τόν ἔχουν ἐξαπατήσει στερώντας του ὅ,τι καλύτερο μπορούσε νά ἔχει. Τά εὐτυχή ὄνειρα, ὅμως, τά ἐκπληρωμένα, εἶναι πράγματι τόσο σπάνια ὅσο, σύμφωνα μέ τῆ ρῆση τοῦ Σοῦμπερτ, καί ἡ χαρούμενη μουσική. Ἀκόμη καί τό ὀραιότερο φέρει πάνω του σάν κηλίδα (wie ein Makel) τῆ διαφορά του ἀπό τήν πραγματικότητα, τήν ἐπίγνωση τῆς ἀπλῆς ψευδαίσθησης αὐτοῦ πού προσφέρει. Γι' αὐτό ἀκριβῶς τά ὀραιότερα ὄνειρα εἶναι σάν νά ἔχουν βλάβη (wie beschädigt). Αὐτή ἡ ἐμπειρία ἔχει ἀποδοθεῖ μέ ἀπαράμιλλο τρόπο στήν περιγραφή τοῦ ὑπαίθριου θεάτρου τῆς Ὀκλαχόμας στήν Ἀμερική τοῦ Κάφκα».

Τόν Ἄντόρνο στοίχειωνε αὐτό τό θέατρο τῆς Ὀκλαχόμας στήν *Amerika* τοῦ Κάφκα,² προπαντός ὅταν ὁ ἴδιος ἀναφέρει τίς πειραματικές του ἐρευνες στίς Ἦνω-

1. T.W. Adorno, *Minima moralia*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη (1951), [21979, *Gesammelte Schriften*, τ. 4, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1997, §72, σ. 126· ἑλλ. μτφρ. Ἀλεξάνδρεια, Ἀθήνα 1990, σ. 194].

2. Βλ. Φρ. Κάφκα, *Ἡ Ἀμερική*, Θεμέλιο 21987, σ. 221-239. Σ.τ.μ.

Μις Λουραζιμω

μένες Πολιτείες, τίς εργασίες του για την τζάζ, για έναν ορισμένο φετιχιστικό χαρακτήρα της μουσικής, για τὰ προβλήματα που θέτει ή βιομηχανική παραγωγή πολιτιστικών αντικειμένων, όταν ή κριτική του προτίθεται, τό λέει ό ίδιος, νά απαντήσει στον Μπένγιαμιν του *Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit* [Τό έργο τέχνης τήν εποχή τής τεχνικής του αναπαραγωγιμότητας]. Είτε αυτή ή κριτική εύσταθεί είτε όχι, όπως τόσες άλλες που έχουν γίνει στον Μπένγιαμιν, πάντως θά μάς ήταν περισσότερο παρά ποτέ ώφέλιμο νά τήν στοχασθούμε σήμερα. Αναλύοντας μιάν ορισμένη έμπορευματοποίηση του πολιτισμού, αναγγέλλει κιόλας μιá δομική μεταλλαγή του κεφαλαίου, τής κυβερνοχωρικής αγοράς, τής αναπαραγωγής, τής παγκόσμιας συγκέντρωσης και τής ιδιοκτησίας.

Κι από τόν χειρότερο εφιάλτη (μπορούμε νά πολλαπλασιάσουμε τά σχετικά ιστορικά παραδείγματα από τήν αρχή του αιώνα μέχρι τήν τελευταία εβδομάδα) θ' απογοητευόμασταν λοιπόν αν μάς ξυπνούσαν, γιατί θά μάς έχει δώσει νά σκεφτούμε τό αναντικατάστατο, μιάν αλήθεια ή ένα νόημα που ή συνείδηση κινδυνεύει νά μάς αποκρύψει, ή και νά ξανακοιμήσει, όταν θά ξυπνήσουμε. Λές και τό όνειρο είναι πιό άγρυπνο από τήν έγρήγορη, τό άσυνείδητο πιό σκεπτόμενο από τήν συνείδηση, ή λογοτεχνία ή οι τέχνες πιό φιλοσοφικές, πιό κριτικές πάντως, από τή φιλοσοφία.

Άπευθύνομαι λοιπόν σέ σάς μέσ στη νύχτα ως εάν εν αρχή ήταν τό όναρ. Τί είναι τό όνειρο; Καί ή σκέψη του όνειρου; Καί ή γλώσσα του όνειρου; Υπάρχει

μήπως μιá ήθική ή μιá πολιτική του όνειρου που νά μήν ύποκύπτει ούτε στό φανταστικό ούτε στην ούτοπία, που νά μήν είναι, λοιπόν, εύθυνόφοβη (*démissionnaire*), ανεύθυνα και φευγάτη (*évasive*); Πάλι από τόν Άντόρνο έξουσιοδοτούμαι για νά αρχίσω έτσι, ακριβέστερα δέ από έναν άλλο λόγο του Άντόρνο που μέ άγγίζει ιδιαίτερα καθώς, όπως εγώ ό ίδιος όλο και συχνότερα, πολύ συχνά ίσως, ό Άντόρνο μιλά εδώ κυριολεκτικά για τή δυνατότητα του αδύνατου, για τό «παράδοξο τής δυνατότητας του αδύνατου» (*vom Paradoxon der Möglichkeit des Unmöglichen*). Στά *Prismen*, στό τέλος τής «Χαρακτηριολόγησης του Βάλτερ Μπένγιαμιν», τό 1955, ό Άντόρνο γράφει τό έξής, που θά ήθελα νά τό αναγάω σέ έμβλημα, έστω για όλες τίς «τελευταίες φορές» τής ζωής μου:

«Στό παράδοξο τής δυνατότητας του αδύνατου συνευρέθησαν σ' αυτόν [στον Μπένγιαμιν] για τελευταία φορά ό μυστικισμός και ό διαφωτισμός. Αποποιήθηκε τό όνειρο χωρίς νά τό προδώσει (*ohne ihn zu verraten*) και νά γίνει συνένοχος τής μόνιμης όμοφωνίας των φιλοσόφων, ότι τούτο αντίκειται στό δέον».³

Η δυνατότητα του αδύνατου, λέει έτσι ό Άντόρνο, *die Möglichkeit des Unmöglichen*. Νά μή μάς έντυπωσιάζει ή «μόνιμη όμοφωνία των φιλοσόφων», δηλαδή ή πρώτη συνενοχή που πρέπει νά διαρρηχθεί και αυτό που πρέπει πρώτα πρώτα νά μάς άνησυχεί αν θέλουμε νά σκεφτόμαστε λίγο. Ν' αποποιούμαστε τό όνειρο δίχως νά τό προδίδουμε (*ohne ihn zu verraten*), αυτό χρειάζεται, κατά τόν Μπένγιαμιν, συγγραφέα ενός *Traumkitsch*.⁴ Νά ξυπνήσουμε, νά καλλιεργούμε τήν έγρήγορη και τήν έπαγρύπνηση, ενώ θά παραμένουμε προσεχτικοί, στό νόημα, πιστοί στα διδάγματα και τή διορατικότητα ενός όνειρου, μέ τήν έγνοια του τί μάς δίνει τό όνειρο νά σκεφτούμε, ιδίως όταν μάς δίνει νά σκεφτούμε τή δυνατότητα του αδύνατου. Τή δυνατότητα του αδύνατου μπορούμε μόνο νά τήν όνειρευθούμε, πλην ή σκέψη, μιá έντελώς διαφορετική σκέψη τής σχέσης του δυνατού και του αδύνατου, εκείνη ή άλλη σκέψη που εδώ και τόσον καιρό αναπνέω και ένίοτε πνευστιώ κνηγώντας την στίς παραδόσεις ή στους δρόμους μου, συγγενεύει ίσως περισσότερο μ' αυτό τό όνειρο απ' ό,τι ή φιλοσοφία. Θά έπρεπε, ενώ θά ξυπνούμε, νά μήν παύουμε ν' άγρυπνούμε για τό όνειρο. Από τούτη τή δυνατότητα του αδύνατου και από ό,τι θά έπρεπε νά γίνει για νά προσπαθήσουμε νά τή σκεφτούμε άλλιώς, νά σκεφτούμε άλλιώς τή σκέψη, σύμφωνα μέ ένα άνυπόθετο χωρίς άδιαίρετη κυριαρ-

3. «Charakteristik Walter Benjamins», *Prismen*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1955 [*Ges. Schriften*, τ. 10.1, σ. 252].

4. Άρθρο στό όποιο αναφερόταν ό Άντόρνο στό ίδιο κείμενο. Δημοσιεύθηκε στην *Neue Rundschau* και πραγματευόταν, μεταξύ άλλων, τόν σουρρεαλισμό.

χία, ἔξω ἀπ' ὅ,τι κυριάρχησε τὴ μεταφυσική παράδοσή μας, ἐπιδιώκω μὲ τὸν δικό μου τρόπο νὰ συναγάγω μερικές ἠθικές, νομικές καὶ πολιτικές συνέπειες—εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν χρόνον, εἴτε γιὰ τὸ δῶρο, τὴ φιλοξενία, τὴ συγχώρεση, τὴν ἀπόφαση ἢ τὴν ἐρχόμενη δημοκρατία.

Ἀκόμα δὲν ἄρχισα νὰ σᾶς λέω ὅλη μου τὴν εὐγνωμοσύνη, ὅμως μόλις ἄκουσα τὸν Ἀντόρνο, γιὰ νὰ ἐξουσιοδοτηθῶ σχετικά, νὰ μιλά γιὰ τὸν Μπένγιαμιν· δύο ἐκπατρισμένοι πού ὁ ἕνας δὲν ἐπέστρεψε ποτέ καὶ ὁ ἄλλος δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἐπέστρεψε κάποτε. Σέ λίγο θ' ἀναφέρω ἀκόμη ἕναν Μπένγιαμιν στραμμένο πρὸς τὸν Ἀντόρνο. Καθὼς θὰ μοῦ προκύψει συχνά νὰ παραθέτω ἔτσι, ἐκεῖνο, τὸ λοιπὸν, πού μ' ἐνθαρρύνει νὰ σκεφτῶ, πῶς ἡ χρῆση μου τῶν παραθεμάτων θὰ ὀφείλε ἐδῶ πρὸ παντός νὰ μὴν εἶναι ἀκαδημαϊκή, ἐθιμοτυπική καὶ συμβατική, ἀλλὰ μᾶλλον, γι' ἄλλη μιά φορά, ἀνησυχητική, ἀποπροσανατολιστική, ἂν ὄχι καὶ unheimlich [ἀνοίκεια], εἶναι ἄλλο ἕνα παράθεμα τοῦ Μπένγιαμιν ἀπὸ τὸν Ἀντόρνο. Δύο σελίδες παραπάνω, σὸ ἴδιο κείμενο, ὁ Ἀντόρνο ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ Μπένγιαμιν «ἐννοοῦσε κατὰ γράμμα» (wörtlich) τὴ φράση ἀπὸ τὸν *Μονόδρομο*, ὅτι τὰ παραθέματα εἶναι σὰν ληστές τῶν δρόμων (wie Räuber am Wege) πού πετάγονται καὶ ἀρπάζουν ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη τίς πεποιθήσεις του».⁵ Νὰ τὸ ξέρετε, αὐτὸς πού τιμᾶτε σήμερα μ' ἕνα μεγάλο βραβεῖο πού δὲν εἶναι σίγουρος ὅτι τὸ ἀξίζει εἶναι καὶ κάποιος πού πάντα κινδυνεύει, ὅταν παραθέτει, νὰ μοιάζει μᾶλλον μὲ τοὺς «ληστές τῶν δρόμων» παρὰ μὲ τόσοις καθηγητὲς φιλοσοφίας, κι ἄς εἶναι φίλοι του.

Ὀνειρεύομαι. Ὑπνοβατῶ. Νομίζω πῶς ὄνειρεύθηκα, γιὰ νὰ σᾶς δώσω νὰ καταλάβετε τὴν εὐγνωμοσύνη μου μπροστὰ σὸ τεράστιο προνόμιο πού μοῦ παραχωρεῖται σήμερα, ὄνειρεύομαι ἀκόμη ἀσφαλῶς πῶς ξέρω νὰ σᾶς μιλήσω ὄχι μόνον ὡς ληστής ἀλλὰ ποιητικά, ὡς ποιητής. Θὰ ἤμουν ἀσφαλῶς ἀνίκανος νὰ γράψω τὸ ποίημα πού ὄνειρεύομαι. Ἄλλωστε σέ ποιά γλώσσα νὰ τὸ ἔγραφα ἢ νὰ τὸ τραγουδοῦσα; Ἡ νὰ τὸ ὄνειρεύομαι; Θὰ ταλαντευόμουν ἀνάμεσα, ἀπ' ἑνός, στοὺς νόμους τῆς φιλοξενίας, δηλαδή στὴν ἐπιθυμία τοῦ εὐγνώμονος φιλοξενούμενου πού θὰ ὀφείλε ν' ἀπευθυνθεῖ σέ σᾶς στὴ γλώσσα σας, καί, ἀπ' ἑτέρου, σὸ ἀκατανίκητο δέσιμό μου μὲ ἕνα γαλλικὸ ἰδίωμα χωρὶς τὸ ὁποῖο πάω χαμένος, εἶμαι πιὸ ἐξόριστος παρὰ ποτέ. Γιατί ἐκεῖνο πού κατανοῶ καὶ μοιράζομαι καλύτερα μὲ τὸν Ἀντόρνο, μέχρι τοῦ νὰ συμπάσχω μαζί του, ἴσως εἶναι ἡ ἀγάπη του τῆς γλώσσας, καὶ μάλιστα ἕνα εἶδος νοσταλγίας γιὰ κάτι πού θὰ ἔχει ὡστόσο ὑπάρξει ὡς ἡ δική του γλώσσα. Νοσταλγία καταγωγική, προγενέστερη τῆς ιστορικής ἢ ἐνεργοῦ ἀπώλειας τῆς γλώσσας, σύμφυτη νοσταλγία συνομήλικης τῆς συμπλοκῆς μας μὲ τὴ λεγόμενη μητρική—ἢ πατρική— γλώσσα. Ὡς ἐάν νὰ εἶχαμε χάσει αὐτὴ τὴ γλώσσα ἀπὸ παιδιὰ, ἀπὸ τὴν πρώτη λέξη. Ὡς ἐάν αὐτὴ ἡ καταστροφή νὰ ἐπρεπε μοιραῖα νὰ ἐπαναλαμβάνεται. Ὡς ἐάν νὰ ἀπειλοῦσε νὰ

ἐπανέλθει μὲ κάθε γύρισμα τῆς ἱστορίας, γιὰ τὸν δὲ Ἀντόρνο μέχρι τὴν ἀμερικανικὴ ἐξορία. Στὴν Ἀπάντησή του σὸ παραδοσιακὸ ἐρώτημα: Was ist deutsch? [τί εἶναι γερμανικό;],⁶ τὸ 1965, ὁ Ἀντόρνο ἐκμυστηρεύεται ὅτι ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἐπιστρέψει τὸ 1949 ἀπὸ τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες στὴ Γερμανία ὑπαγορεύθηκε πρωτίστως ἀπὸ τὴ γλώσσα. «Ἡ ἀπόφαση ἐπιστροφῆς στὴ Γερμανία, λέει, εἶχε ἐλάχιστα ὡς κίνητρο ἀπλὰ τὴν ὑποκειμενικὴ ἀνάγκη, τὴ νοσταλγία (vom Heimweh motiviert), ὅσο λίγο κι ἂν τὸ ἀρνοῦμαι.⁷ Ἐπιβλήθηκε καὶ κάτι ἀντικειμενικό: Ἡ γλώσσα (Auch ein Objektives machte sich gebend. Das ist die Sprache)».

Γιατί ὑπάρχει ἐδῶ κάτι παραπάνω ἀπὸ μιά νοσταλγία καὶ ἄλλο ἀπὸ ἕνα ὑποκειμενικὸ πάθος (affect); Γιατί ὁ Ἀντόρνο προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴν παλλινόσθησή του στὴ Γερμανία μ' ἕνα ἐπιχείρημα μέσα ἀπὸ τὴ γλώσσα, πού θ' ἀποτελοῦσε ἕναν «ἀντικειμενικό» λόγο; Ἡ συνηγορία του θὰ ὀφείλε νὰ ἀποτελεῖ σήμερα ὑπόδειγμα γιὰ ὅσους ἐπιδιώκουν ἀνά τὸν κόσμο, ἀλλ' εἰδικὰ στὴν ἀνοικοδομούμενη Εὐρώπη, νὰ ὀρίσουν μίαν ἄλλη ἠθική ἢ μίαν ἄλλη πολιτική, μίαν ἄλλη οἰκονομία, ἂν ὄχι μίαν ἄλλη οἰκολογία τῆς γλώσσας: Πῶς νὰ καλλιεργοῦμε τὴν ποιητικότητα τοῦ ιδιώματος γενικά, τὸ οἰκεῖο μας (chez soi), τὸν οἶκον μας, πῶς νὰ σώσουμε τὴ γλωσσικὴ διαφορά, τοπικὴ ὅσο καὶ ἐθνικὴ, πῶς νὰ ἀντισταθοῦμε συνάμα στὴ διεθνή ἡγεμονία μιᾶς γλώσσας ἐπικοινωνίας (πού ἦταν ἤδη ἡ ἀγγλοαμερικανικὴ γιὰ τὸν Ἀντόρνο), πῶς ν' ἀνταχθοῦμε στὸν ἐργαλειακὸ ὠφελιμισμό μιᾶς καθαρὰ λειτουργικῆς καὶ ἐπικοινωνιακῆς γλώσσας χωρὶς, ὡστόσο, νὰ ὑποκύψουμε στὸν ἐθνικισμό, στὸν κρατοεθνικισμό ἢ στὸν κρατοεθνικιστικὸ κυριαρχισμό, χωρὶς νὰ προσφέρουμε αὐτὰ τὰ παλιὰ σκουριασμένα ὄπλα στὴν ἀντιδραστικότητα τῆς ταυτότητας καὶ σ' ὅλη τὴν παλαιὰ ἰδεολογία πού ἐπικεντρώνεται στὴν κυριαρχία, στὴν κοινότητα καὶ στὴ διαφοροποίηση;

Ὁ Ἀντόρνο ἀκολουθεῖ ὄντως, ἐνίοτε ἐπικινδύνως, μιά σύνθετη ἐπιχειρηματολογία στὴν ὁποία εἶχα ἀφιερώσει, πρὶν κοντὰ εἴκοσι χρόνια, μιά μακρὰ περιεπλεγμένη συζήτηση σ' ἕνα σεμινάριο γιὰ τὸν «ἐθνικισμό», γιὰ τὸν «Κάντ, τὸν Ἑβραῖο, τὸν Γερμανό», γιὰ τὸ *Was ist deutsch* τοῦ Βάγκνερ καὶ γιὰ ὅ,τι ἀποκαλοῦσα τότε, γιὰ νὰ δώσω κάποιον παρόνομα σέ ἕναν αἰνιγματικὸ κατοπτρισμό, σ' ἕνα μεγάλο καὶ φοβερό ἱστορικὸ κάτοπτρο, τὸν «ἰουδαιογερμανικὸ καθρέφτη» (psyché). Ἀπ' αὐτὴ [τὴν ἐπιχειρηματολογία] διατηρῶ μονάχα δύο χαρακτηριστικά.

Α. Τὸ πρῶτο θὰ ὑπογράμμιζε μὲ τρόπο κλασικό, ὀρι-

5. Ὁ.π., [σ. 250].

6. «Auf die Frage: Was ist deutsch», *Stichworte, Kritische Modelle* 2, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1965, σ. 102 κ.ε. [Ges, Schriften, τ. 10.2, σ. 699].

7. Οἱ τελευταῖες ἔξι λέξεις παραλείπονται σὸ παράθεμα τοῦ Ντερριντά. Σ.τ.μ.

Β. Μπένγιαμιν

σμένοι θά τολμοῦσαν νά ποῦν ἀνησυχητικό, τά προνόμια τῆς γερμανικῆς γλώσσας. Διπλό προνόμιο, ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφία καί ὡς πρὸς τὸν σύνδεσμο τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴ λογοτεχνία:

«Ἡ γερμανική, σημειώνει ὁ Ἀντόρνο, ἔχει μᾶλλον προφανῶς μιά ἰδιαίτερη ἐκλεκτική συγγένεια πρὸς τὴ φιλοσοφία (eine besondere Wahlverwandschaft zur Philosophie), καί μάλιστα πρὸς ἐκείνη τὴ θεωρητική στιγμή πού τόσο εὐκολα κατηγορεῖται στή Δύση –οὐδόλως ἀναιτιολόγητα– ὡς ἐπικίνδυνα ἀσαφής».⁸

Ἡ δυσκολία στή μετάφραση φιλοσοφικῶν κειμένων ὑψηλῶν προδιαγραφῶν, ὅπως τῆς Φαινομενολογίας τοῦ νοῦ ἢ τῆς Ἐπιστήμης τῆς λογικῆς τοῦ Ἑγκελου, ὀφείλεται, φρονεῖ ὁ Ἀντόρνο, στό ὅτι οἱ φιλοσοφικές ἐννοιες τῆς γερμανικῆς ριζώνουν σέ μιά φυσική γλώσσα πού χρειάζεται κανεῖς νά τὴν ξέρει ἀπὸ παιδί. Ἐξ οὗ καί ὑπάρχει, μεταξύ φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας, μιά ἔνωση ριζική –ριζική διότι ἀρδεύεται ἀπὸ τίς ἴδιες ρίζες αὐτές τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Δέν ὑπῆρξε μέγας φιλόσοφος, λέγει ὁ Ἀντόρνο παραθέτοντας τὸν Οὐλριχ Ζόννεμαν (U. Sonnemann), πού νά μὴν ἦταν καί μέγας συγγραφέας. Καί πόσο δίκιο ἔχει! Ὅσον ἀφορᾷ τὴν παιδικὴ ἡλικία, ἓνα ἀπὸ τὰ ἐπίμονα θέματά του, ὅσον ἀφορᾷ τὴ γλώσσα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας, εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι ὁ Ἀντόρνο ἐπανερχεῖται σ' αὐτὰ ἀμέσως μετὰ δύο σύντομους διάσημους ἀφορισμούς γιὰ τοὺς Ἑβραίους καί τὴ γλώσσα: Der Antisemitismus ist das Gerücht über die Juden καί Fremdwörter sind die Juden der Sprache («Ὁ ἀντισημιτισμός εἶναι ἡ φήμη

πού κυκλοφορεῖ γιὰ τοὺς Ἑβραίους» καί «Οἱ ξενικές λέξεις εἶναι οἱ Ἑβραῖοι τῆς γλώσσας»);⁹ Εἶναι λοιπόν συμπωματικό τό ὅτι ὁ Ἀντόρνο μᾶς ἐκμυστηρεῖται ἀμέσως μετὰ τὴν «ἄμετρη θλίψη» (fassungslose Traurigkeit), τὴ «μελαγχολία» (Schwermut) μὲ τὴν ὁποία συνειδητοποιεῖ ὅτι ἄφησε αὐθόρμητα νά «ἀφυπνισθεῖ», ὅπως τό λέει, ἢ γλώσσα τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, ἀκριβέστερα ὅτι ἄφησε νά ἀφυπνισθεῖ, λές καί συνέχιζε ἓνα ξύπνιο ὄνειρο, ἓνα ἡμερήσιο ὄνειρο, μίαν ἰδιωματική μορφή τῆς παιδικῆς ἡλικίας του, τῆς μητρικῆς γλώσσας του, αὐτῆς πού εἶχε μιλήσει στήν πόλη προέλευσῆς του, τὴν ὁποία ὀνομάζει τότε Vaterstadt. Muttersprache (μητρική γλώσσα) καί Vaterstadt (πόλη τοῦ πατέρα):

«Ἐνα βράδυ, σέ κατάσταση ἄμετρης θλίψης (An einem Abend der fassungslosen Traurigkeit), ἐπίασα τόν ἑαυτό μου νά χρησιμοποιεῖ τὴ γελοία λανθασμένη ὑποτακτική ἑνός ρήματος πού τό ἴδιο δέν εἶναι τῆς ἐπίσημης γερμανικῆς ἀλλά ἀνήκει στή διάλεκτο τῆς γενέτειρας πόλης μου. Ἀπὸ τὰ πρῶτα σχολικά χρόνια εἶχα νά ξανακούσω τόν οἰκεῖο ἐσφαλμένο τύπο, πόσο μᾶλλον νά τόν μεταχειρισθῶ. Ἡ μελαγχολία (Schwermut), τραβώντας με ἀκαταμάχητα κάτω στήν ἀβυσσο τῆς παιδικῆς ἡλικίας (in den Abgrund der Kindheit), ἀφύπνισε στά βάθη τῆς τοὺς παλιούς, ἀνήμπορα νοσταλγοῦντες φθόγγους (weckte auf dem Grunde den alten, ohnmächtig verlangenden Laut). Ἡ γλώσσα μου¹⁰ ἔστειλε πίσω σάν ἠχώ τὴν ντροπὴ πού μοῦ προξένησε ἢ κακοτυχία καθὼς ξέχασε τί εἶμαι».

Ἄνειρο, ποιητικό ἰδίωμα, μελαγχολία. «Ἄβυσσος τῆς παιδικῆς ἡλικίας», Abgrund der Kindheit, πού δέν εἶναι ἄλλο, τό ἀκούσατε, ἀπὸ τό βάθος ἑνός μουσικοῦ φόντου (Grund), τῆς κρυφῆς συνήχησης¹¹ τῆς φωνῆς ἢ τῶν λέξεων πού περιμένουν μέσα μας, ὅπως στό βάθος τοῦ πρώτου ἐπωνύμου τοῦ Ἀντόρνο,¹² ἀλλά χωρίς ἰσχύ, ἀνήμπορα (auf dem Grunde den alten, ohnmächtig verlangenden Laut). Ohnmächtig, ἐπιμένα: ἀνίσχυρες, τρατές. Ἄν διέθετα τὸν χρόνο θά μοῦ ἄρεσε νά προχωρήσω τὴν ἀνακατασκευὴ πέραν τῆς σκιαγράφησης θά εἶχα διερευνήσει μιά λογική τῆς σκέψης τοῦ Ἀντόρνο πού μοχθεῖ μὲ σχεδόν συστηματικό τρόπο νά ἐξαιρέσει ὅλες αὐτές τίς ἀδυναμίες, τίς τρωτότητες, τὰ ἀνυπεράσπιστα ἀπὸ τὴ βία θύματα ἢ καί ἀπὸ τὴ σκλη-

8. *Ges. Schriften*, τ. 10.2, σ. 699-700. Ἡ γαλλική μετάφραση παραλείπει μερικὲς λέξεις. Σ.τ.μ.

9. *Minima Moralia*, ὁ.π., [§72, σ. 125· μτφρ. σ. 192-193].

10. Ἡ ἑλληνική μετάφραση φέρει «Ἡ γλώσσα μου». Πρόκειται γιὰ λάθος. Κατὰ τ' ἄλλα ἀκολουθῶ κατὰ γράμμα τὴν ἐξαιρετική μετάφραση τοῦ Λ. Ἀναγνώστου. Σ.τ.μ.

11. Résonance: Ἐτσι ἀποδίδει ἡ γαλλική μτφρ. τό Laut, πού ἡ ἑλληνική τό ἀποδίδει «φθόγγους». Σ.τ.μ.

12. Theodor Wiesen grund Adorno. Ἡ λέξη σημαίνει χορτολίδαδο. Σ.τ.μ.

ρότητα τῆς παραδοσιακῆς ἐρμηνείας, δηλαδή ἀπό τῆ φιλοσοφικῆ, μεταφυσικῆ, ἰδεαλιστικῆ, ἔως καί διαλεκτικῆ, καί καπιταλιστικοῦ χαρακτήρα, κατάληψη (arrondissement). Ἡ ἔκθεση αὐτοῦ τοῦ ἀνυπερασπίστως-εἶναι, αὐτὴ ἡ στέρηση ἰσχύος, αὐτὴ ἡ εὐάλωτη Ohnmächtigkeit [ἀδυναμία], ἐνδέχεται νὰ εἶναι τόσο τὸ ὄνειρο, ἡ γλώσσα, τὸ ἀσυνείδητο, ὅσο τὸ ζῶο, τὸ παιδί, ὁ Ἑβραῖος, ὁ ξένος, ἡ γυναίκα. «Ἀνυπεράσπιστος» ὑπῆρξε ὁ Ἀντόρνο λιγότερο ἀπὸ τὸν Μπένγιαμιν, ἀλλὰ ἦταν ὡστόσο κι αὐτός, κατὰ τὴ λέξη τοῦ Γιούργκεν Χάμπερμας, σ' ἓνα βιβλίο ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τοῦ Ἀντόρνο:

«Ὁ Ἀντόρνο ἦταν ἀνυπεράσπιστος [...]. Ἀπέναντι στὸν "Τέντι" εὐκολὰ μποροῦσες νὰ μπεῖς στὸν ρόλο τοῦ ἐνήλικα πού "ἔχει δίκιο". Γιατί ὁ Ἀντόρνο ποτὲ δὲν κατόρθωσε νὰ ἀφομοιώσει τίς ρεαλιστικὲς συμπεριφορὲς ἀνοσοποιητικῆς προσαρμογῆς πού προσιδιάζουν στὸν ἐνήλικα. Παρέμεινε ἕνας ξένος σ' ὅλους τοὺς θεαμοὺς χωρὶς νὰ τὸ ἔχει θελήσει».¹³

Β. Ἐνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ *Was ist deutsch* εἶναι πῶς σημαντικὸ στὰ δικά μου μάτια. Μιά κριτικὴ προειδοποίησις ἀκολουθεῖ αὐτὸ τὸ ἐγκώμιο τῆς «ειδοποιῶν καὶ ἀντικειμενικῆς ιδιότητος τῆς γερμανικῆς γλώσσας (eine spezifische, objektive Eigenschaft der deutschen Sprache)». Ἀναγνωρίζουμε σ' αὐτὴν μιὰ αὐτοπροστασίαν ἀπαραίτητη γιὰ τὸ πολιτικὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης ἢ τῆς παγκοσμιοποίησης: Ἐνῶ θὰ ἀγωνιζόμαστε κατὰ τῶν γλωσσικῶν ἡγεμονιῶν καὶ ὄσων ὀρίζονται ἀπὸ αὐτές, θὰ ἔπρεπε ἀρχικὰ νὰ «ἀποκατασκευάσουμε» καὶ τίς ὄντοθεολογικοπολιτικῆς φαντασιώσεις τῆς ἀδιαίρετης κυριαρχίας καὶ τίς κρατικοεθνικιστικῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Ἀντόρνο θέλει, βέβαια, καὶ πόσο τὸν καταλαβαίνα, νὰ συνεχίσει ν' ἀγαπᾷ τὰ γερμανικά, νὰ συνεχίσει νὰ καλλιεργεῖ αὐτὴ τὴν καταγωγικὴ οἰκειότητα μὲ τὸ ἰδίωμά του ἀλλὰ χωρὶς ἐθνικισμό, δίχως τὸν «συλλογικὸ ναρκισσισμό» (kollektiven Narzissmus) μᾶς «μεταφυσικῆς τῆς γλώσσας». Ἐνάντια σ' αὐτὴ τὴ μεταφυσικὴ τῆς ἐθνικῆς γλώσσας, πού εἶναι γνωστὴ ἢ παράδοσις καὶ ὁ πειρασμὸς τῆς, σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ χώρα καὶ σὲ ἄλλες, ἢ «ἐπαγρύπνησις», προσθέτει, ἢ ἐγρήγορησις τοῦ ἀγρυπνοῦ πρέπει νὰ εἶναι «ἀκούραστη».

«Ὁ ἐπιστρέφων [ἐννοεῖται: ἀπὸ τὴν ἐξορία], ἔχοντας χάσει τὴν ἀφελὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ ἴδιον [τῆς γλώσσας], πρέπει νὰ συνδυάσει τὴν ἐνδότατη σχέση πρὸς τὴ δική του γλώσσα μὲ τὴν ἀκούραστη ἐπαγρύπνησις (mit unermüddlicher Wachsamkeit) ἐναντία σὲ κάθε προωθούμενη ἀπὸ αὐτὴν ἀγυρτεία: ἐναντία στὴν πίστη ὅτι αὐτὸ πού θὰ ὀνόμαζα τὸ μεταφυσικὸ περίσσευμα τῆς γερμανικῆς γλώσσας (den metaphysischen überschuß der deutschen Sprache) ἐγγυᾶται κιόλας τὴν ἀλήθεια τῆς μεταφυσικῆς πού ὑπονοεῖ ἢ τῆς μεταφυσικῆς γενικῶς. Ἴσως μπορῶ νὰ παραδεχθῶ στὴν παρούσα συνάφεια ὅτι καὶ γιὰ τοῦτο τὸν λόγο ἔγρα-

ψα τὸ *Jargon der Eigentlichkeit*¹⁴ (...). Ὁ μεταφυσικός χαρακτήρας τῆς γλώσσας δὲν εἶναι προνόμιο. Δὲν μποροῦμε νὰ τοῦ δανειθοῦμε τὴν ἰδέαν ἑνὸς βάθους, ἡ ὁποία γίνεται ὑποπτη ἀφ' ἧς σιγμῆς αὐτοδοξάζεται. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ ἐννοια τῆς γερμανικῆς ψυχῆς... Κανένας ἀπ' ὅσους γράφουν γερμανικά καὶ ξέρεῖ ὅτι οἱ σκέψεις του διαποτίζονται ἀπὸ τὰ γερμανικά δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ξεχνᾷ τὴν κριτικὴν τοῦ Νίτσε (Nietzsche) σ' αὐτὴ τὴ σφαίρα».¹⁵

Αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ στὸ *Jargon der Eigentlichkeit* θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πολὺ μακριά. Προτιμῶ νὰ δῶ αὐτὴ τὴν ὁμολογίαν πίστεως σάν μιὰ ἐκκλιση γιὰ ἓναν νέο Διαφωτισμὸ. Ὁ Ἀντόρνο δηλώνει λίγο πῶς πέρα, πῶς αὐτὴ ἡ μεταφυσικὴ λατρεία τῆς γλώσσας, τοῦ βάθους καὶ τῆς γερμανικῆς ψυχῆς, εὐθύνεται πού ὁ αἰώνας τῶν Φώτων κατηγορήθηκε γιὰ «ἐπιφανειακότητα» καὶ «αἰρετικότητα».

Κυρία Δήμαρχε, ἀγαπητοὶ συνάδελφοι, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅταν ἐρώτησα πόσο χρόνο ὁμιλίας διαθέτω ἔλαβα ἀπὸ τρεῖς ἀνθρώπους τρεῖς διαφορετικῆς ἀπαντήσεως. Ὑπαγορεύθηκαν, φαντάζομαι, ἀπὸ μιὰ νόμιμη ἀνησυχία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία: Πρῶτα ἦταν 15 μὲ 20 λεπτά, ὕστερα 30, τέλος 30 μὲ 45. Ὅμως δὲν ἄρχισα κἄν νὰ θίγω –τόσο σκληρὴ εἶναι ἡ οἰκονομία ἑνὸς τέτοιου λόγου– τὸ χρέος πού μὲ δένει μὲ σᾶς, μὲ τὴν πόλη καὶ τὸ πανεπιστήμιο τῆς Φραγκφούρτης, μὲ τοσοῦτους συναδέλφους καὶ φίλους (ἰδίως τοὺς καθηγητὲς Χάμπερμας καὶ Χόννερ), μὲ ὅσους καὶ ὄσες, ἀπὸ τὴν Φραγκφούρτη κι αὐτὴ τὴ χώρα, θὰ μὲ συγχωρέσουν πού θὰ τοὺς ἀναφέρω μόνο σὲ μιὰ σύντομη σημείωσι.¹⁶ Εἶναι τόσοι πολλοί, οἱ μεταφραστὲς (πρῶτα πρῶτα ἐδῶ σήμερον ὁ Στέφαν Λόρεντσερ [Lorenzer]), οἱ φοιτητὲς, οἱ ἐκδότες πού ἤδη μοῦ προσέφεραν τὴ χάρη τῆς φιλοξενίας τους, ἀπὸ τὸ 1968, στὰ πανεπιστήμια τοῦ Βερολίνου, τοὺς Φράϊμπουργκ, τῆς Χαϊδελβέργης, τοῦ Κάσσελ, τοῦ Μπόχουμ, τοῦ Ζεϊγκεν καὶ κυρίως τῆς Φραγκφούρτης τρεῖς φορές, καὶ μέχρι πέρσει ἀκόμη, γιὰ διαλέξεις περὶ τοῦ Πανεπιστημίου, γιὰ ἓνα σεμινάριο κοινὸ μὲ τὸν Γιούργκεν Χάμπερμας ἢ ἤδη, τὸ 1984, γιὰ ἓνα μεγάλο συμπόσιο μὲ θέμα τὸν Τζόους.

13. *Philosophisch-politische Profile*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1971· γαλλικὴ μτφρ. *Profils philosophiques et politiques*, Gallimard, Παρίσι 1974, σ. 246.

14. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1964: *Ἡ ἰδιόλεκτος τῆς ἀυθεντικότητας. Γιὰ τὴν γερμανικὴν ἰδεολογία*. Πρόκειται γιὰ κριτικὴν τῶν χαϊντεγγερμανῶν. Σ.τ.μ.

15. *Stichworte. Kritische Modelle 2*. ὁ.π., σ. 111-112 [*Ges. Schriften* τ. 10.2, σ. 701· ἐννοεῖ τὴν κριτικὴν τοῦ Νίτσε στὴ «βαθύτητα», ἰδίως γερμανικοῦ τύπου].

16. Ἡ γερμανικὴ μετάφρασις τοῦ κειμένου περιελάμβανε τὸν μακρὸν κατάλογο τῶν μεταφραστῶν, συναδέλφων καὶ φίλων Γερμανῶν πού ὁ Ζ. Ντερριντὰ ἠθέλε νὰ εὐχαριστήσῃ.

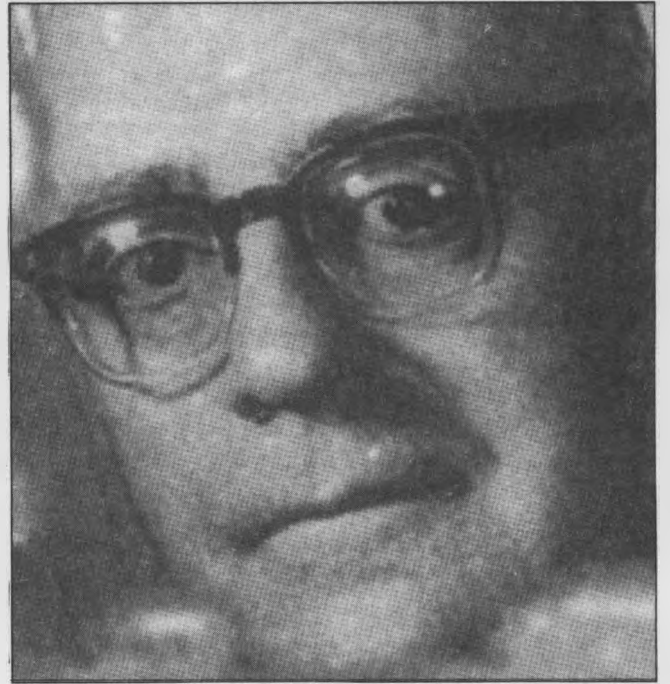
Προτού σπείσω προς τό συμπέρασμα, δέν θέλω νά λημονήσω οὔτε τήν «μαντήλα» στό ὄνειρο τοῦ Μπένγιαμιν, οὔτε τόν πίνακα περιεχομένων ἑνός δυνητικοῦ βιβλίου μέ θέμα αὐτό τό βραβεῖο Ἄντόρνο, βιβλίο καί βραβεῖο τῶν ὁποίων ἔπαψα νά ἐλπίζω ὅτι θά φανῶ μιά μέρα ικανός καί ἄξιος. Σᾶς μίλησα γιά τή γλώσσα καί τό ὄνειρο, ὕστερα γιά μιά ὄνειρεμένη γλώσσα, ἔπειτα γιά μιά ὄνειρευτή γλώσσα, γιά τή γλώσσα πού πάντα ὄνειρευόμαστε νά μιλήσουμε, ἰδού τώρα ἡ γλώσσα τοῦ ὄνειρου, ὅπως θά λέγαμε μετά τόν Φρόντ.

Δέν θά σᾶς ὑποβάλω σ' ἕνα μάθημα φιλολογίας, σημασιολογίας ἢ πραγματολογίας. Δέν θά παρακολουθήσω τά παράγωγα καί τίς χρήσεις αὐτῆς τῆς ἐξαιρετικῆς λέξης *fichu*. Ἄλλα σημαίνει ἀνάλογα μέ τό ἄν παριστᾶ ἕνα ὄνομα ἢ ἕνα ἐπίθετο. Τό *fichu*, κι αὐτό εἶναι τό πίο πρόδηλο νόημα στή φράση τοῦ Μπένγιαμιν, δηλώνει λοιπόν ἕνα σάλι, τό κομμάτι ὑφάσματος πού μιά γυναίκα μπορεῖ νά ρίξει, ἄρον ἄρον, στό κεφάλι ἢ γύρω ἀπό τόν λαιμό της. Ἀλλά τό ἐπίθετο *fichu* ὑποσημαίνει τό κακό: τό βλαμμένο, χαμένο, καταδικασμένο. Μιά μέρα τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1970, βλέποντας τόν θάνατό του νά σιμώνει, ὁ πατέρας μου, ἄρρωστος, μοῦ ὁμολόγησε: *Je suis fichu*, «Εἶμαι καταδικασμένος». Σᾶς ἀπευθύνω ἐγώ σήμερα ἕναν τόσο ὄνειρόφιλο λόγο, γιατί τό ὄνειρο εἶναι τό πίο φιλόξενο στοιχεῖο γιά τό πένθος, τό στοιχείωμα, τήν φασματικότητα ὄλων τῶν πνευμάτων, καί γιά τήν ἐπιστροφή τῶν φαντασμάτων (*revenants*) (π.χ. τῶν θετῶν πατέρων πού ὑπῆρξαν γιά μᾶς, μεταξύ ἄλλων καί ὡς καί στίς διχογνωμίες τους, ὁ Ἄντόρνο ἢ ὁ Μπένγιαμιν, καί ἴσως ὁ Ἄντόρνο γιά τόν Μπένγιαμιν). Τό ὄνειρο εἶναι ἐπίσης ἕνας τόπος φιλόξενος γιά τήν ἀπαίτηση δικαιοσύνης καθὼς καί γιά τίς μεσσιανικές ἐλπίδες, τίς πλέον ἀκατανίκητες. Ἄντι γιά *fichu* λέμε καμιά φορά *foutu* στά γαλλικά, μιά λέξη πού ἐννοεῖται τόσο κατά τήν ἐσχατολογική κατηγορία τοῦ τέλους ἢ τοῦ θανάτου ὅσο καί κατά τήν σκατολογική κατηγορία τῆς γενετήσιας διαισθησίας. Ἐνίοτε διεισδύει μέσα της ἡ εἰρωνεία: *Il s'est fichu de quelqu'un* σημαίνει «γέλασε κάποιον ἢ μέ κάποιον, δέν τόν πῆρε στά σοβαρά ἢ δέν ἀνέλαβε τίς εὐθύνες του ἀπέναντί του».

Ὁ Μπένγιαμιν ξεκινᾶ ἀκολουθῶς τό μακροσκελές γράμμα πού ἔγραψε λοιπόν στά γαλλικά στήν Γκρέτελ Ἄντόρνο, στίς 12 Ὀκτωβρίου 1939, ἀπό ἕνα στρατόπεδο «ἐθελοντῶν ἐργατῶν» στήν περιοχή τῆς Νιέβρ:

«Αὐτή τή νύχτα πάνω σ' ἄχυρα ἕκαμα ἕνα ὄνειρο τέτοιας ὁμορφιάς πού δέν ἀντιστέκομαι στήν ὄρεξή μου νά τό διηγηθῶ σέ σένα (...). Εἶναι ἕνα ἀπό ἐκεῖνα τά ὄνειρα πού ἔχω τό πολύ κάθε πέντε χρόνια καί τά ὁποῖα εἶναι σάν κεντημένα γύρω ἀπό τό θέμα τῆς "ἀνάγνωσης". Ὁ Τέντι θά θυμᾶται τόν ρόλο αὐτοῦ τοῦ θέματος στούς στοχασμούς μου γιά τήν γνώση».

Μήνυμα προοριζόμενο γιά τόν Τέντι, τόν Ἄντόρνο, λοιπόν, τόν ἄντρα τῆς Γκρέτελ. Γιατί ὁ Μπένγιαμιν διηγεῖται αὐτό τό ὄνειρο στήν καί ὄχι στόν σύζυγο;

Ἄντορνο

Γιατί, τέσσερα χρόνια νωρίτερα, πάλι γράφοντας στήν Γκρέτελ Ἄντόρνο¹⁷ ἅπαντᾶ ὁ Μπένγιαμιν στίς κάπως αὐταρχικές καί πατρικές κριτικές πού τοῦ εἶχε ἀπευθύνει ὁ Ἄντόρνο, ὅπως συνέβαινε συχνά, σ' ἕνα γράμμα,¹⁸ σχετικά ἀκριδῶς μέ τό ὄνειρο, τίς σχέσεις ἀνάμεσα στά «ὄνειρικά σχήματα» καί τή «διαλεκτική εἰκόνα». Δέν θ' ἀφυπνίσω αὐτό τό σηῆνος ἀπό ἐρωτήματα.

Ἡ μακρά ἀφήγηση πού ἀκολουθεῖ ἐπανασκηνοθετεῖ (κατά τή δική μου ἐρμηνευτική ἐπιλογή) ἕνα «παλιό ψάθινο καπέλλο», ἕναν «παναμά» πού ὁ Μπένγιαμιν εἶχε κληρονομήσει ἀπό τόν πατέρα του καί ἔφερε, σ' ὄνειρό του, μιά βαθιά σχισμή στό ἀνώτερο μέρος του μέ «ἴχνη κόκκινου χρωματός» στά χεῖλη τῆς σχισμῆς, ἔπειτα γυναῖκες, τῶν ὁποίων ἡ μία ἀσχολεῖται μέ τήν γραφολογία καί κρατᾶ στό χέρι κάτι πού εἶχε γράψει ὁ Μπένγιαμιν. Αὐτός δέ πλησιάζει καί, ὅπως λέει:

«τό μόνο πού εἶδα ἦταν ἕνα ὕφασμα γεμάτο εἰκόνες καί τοῦ ὁποίου τά μόνα γραφικά στοιχεῖα πού μπόρεσα νά διακρίνω ἦσαν τά ἀνώτερα τμήματα τοῦ γράμματος *d*, τῶν ὁποίων τό λεπτό μήκος προέδιδε μίαν ἄκρα ἔφεση πρὸς τήν πνευματικότητα. Αὐτό τό μέρος τοῦ γράμματος ἦταν ἐπιπροσθέτως ἐφοδιασμένο μ' ἕνα μικρό ἰστίο μέ γαλάζιο στρίφωμα καί τό πανί φούσκωνε στό σχέδιο σάν ἀπό τήν αὔρα. Αὐτό ἦταν τό μόνο πού μπό-

17. Ἐπιστολή τῆς 16ης Αὐγούστου 1935.

18. Ἐπιστολή τῆς 2ας Αὐγούστου 1935.

ρεσα νά “διαβάσω” (...). Ἡ συζήτηση στάθηκε γιά λίγο σ’ αὐτή τή γραφή. (...) Κάποια στιγμή ἔλεγα κατά λέξη τό ἐξῆς: Il s’agissait de changer en fichu une poésie (Es handelte sich darum, aus einem Gedicht ein Halstuch zu machen) [τό θέμα ἦταν νά μετατραπεῖ ἓνα ποίημα σέ μαντήλα] (...). Μεταξύ τῶν γυναικῶν ἡ μία, πανέμορφη, ἦταν ξαπλωμένη σ’ ἓνα κρεβάτι. Ἀκούγοντας τήν ἐξήγησή μου ἔκαμε μιά ἀστραπιαία κίνηση. Ἀνασήκωσε μιά ἀκρούλα ἀπό τήν κουβέρτα πού τήν σκέπαζε στό κρεβάτι της (...) καί τοῦτο ὄχι γιά νά μοῦ δείξει τό σῶμα της ἀλλά τό σχέδιο τοῦ σεντονιοῦ της πού ὑποτίθεται πῶς οἱ εἰκόνες του ἦσαν ἀνάλογες μ’ αὐτές πού εἶχα χρειασθεῖ νά “γράψω”, χρόνια πρῖν, γιά νά τίς δωρίσω στόν Ντώσ (Dausse). (...) Ἀφοῦ εἶχα αὐτό τό ὄνειρο, δέν μπορούσα νά ξανακοιμηθῶ γιά ὥρες. Ἀπό εὐδαιμονία. Καί σοῦ γράφω γιά νά μοιραστῶ αὐτές τίς ὥρες μαζί σου».

«Τά ὄνειρα τά ἔχουμε πάντα στό κρεβάτι;», ρωτοῦσα ξεκινώντας. Ἀπό τό στρατόπεδο «ἐθελοντῶν ἐργατῶν» ὁ Μπένγιαμιν γράφει λοιπόν τῆς Γκρέτελ Ἀντόρνο ὅτι τοῦ ἔτυχε νά ὄνειρευθεῖ, στό δικό του κρεβάτι, μιά γυναίκα «ξαπλωμένη σ’ ἓνα κρεβάτι», μιά γυναίκα «πανέμορφη» ἐπιδεικνύουσα σ’ αὐτόν τό «σχέδιο τοῦ σεντονιοῦ της». Αὐτό τό σχέδιο ἔφερε, σάν μιά ὑπογραφή ἢ μονογραφή, τόν δικό του γραφικό χαρακτήρα, τοῦ Μπένγιαμιν. Οἱ θεωρητικές ὑποθέσεις γιά τό **d** πού ἀνακαλύπτει ὁ Μπένγιαμιν πάνω στή μαντήλα εἶναι ἀνοιχτές. Ἴσως εἶναι τό ἀρχικό τοῦ γιατροῦ Ντώσ πού τόν εἶχε πρόσφατα θεραπεύσει ἀπό τήν ἐλονοσία καί στό ὄνειρο εἶχε δώσει σέ μιά ἀπό τίς γυναῖκες κάτι πού ὁ Μπένγιαμιν λέει ὅτι τό ἔχει γράψει ὁ ἴδιος. Ὁ Μπένγιαμιν στήν ἐπιστολή του γράφει ἐντός εἰσαγωγικῶν τίς λέξεις «ἀνάγνωση» καί «γράψω». Ὅμως τό **d** μπορεῖ ἐπίσης, μεταξύ ἄλλων ὑποθέσεων, ἄλλων ἀρχικῶν, νά εἶναι τό πρῶτο γράμμα τοῦ Ντέτλεφ (Detlef). Ὁ Μπένγιαμιν ὑπέγραφε τότε πότε τά γράμματά του χαϊδευτικά ὡς «Ντέτλεφ». Αὐτό τό ὄνομα χρησιμοποίησε καί σέ ὀρισμένα ψευδώνυμά του, ὅπως Ντέτλεφ Χόλτς, πολιτικό παρατσούκλι μέ τό ὄποιο ὑπέγραψε, π.χ. ὡς τότε μετανάστης στήν Ἑλβετία, τό 1936, ἓνα ἐπίσης ἐπιστολογραφικό βιβλίο, τό *Deutsche Menschen* [Γερμανοὶ ἄνθρωποι].¹⁹ Πάντα ἔτσι ὑπέγραφε τά γράμματά του πρὸς τήν Γκρέτελ Ἀντόρνο, προσθέτοντας ἐνίοτε Dein alter Detlef [«Ὁ παλιο-Ντέτλεφ σου»]. Ἀναγνωσμένο καί συνάμα γραμμένο ἀπό τόν Μπένγιαμιν, τό γράμμα **d** θά παριστοῦσε τότε τό ἀρχικό τῆς ἴδιας ὑπογραφῆς, ὡς ἐάν ὁ Ντέτλεφ νά παραδιδόταν ὑπονοώντας Je suis le fichu «Εἶμαι τό μαντήλι», ἂν ὄχι καί ὑπονοώντας, ἀπό τό στρατόπεδο «ἐθελοντῶν ἐργατῶν», λιγότερο ἀπό ἓναν χρόνο πρῖν τήν αὐτοκτονία του, καί σάν κά-θε θνητός πού λέει ἐγώ, στήν ὄνειρική γλώσσα του: Moi, d, je suis fichu, «ἐγώ, ὁ **d**, εἶμαι καταδικασμένος». Λιγότερο ἀπό ἓναν χρόνο πρῖν τήν αὐτοκτονία του, μερικoὺς μῆνες προτοῦ εὐχαριστήσει τόν Ἀντόρνο

ἐπειδὴ τοῦ εὐχήθηκε, ἀπό τήν Νέα Ὑόρκη, γιά τά τελευταία του γενέθλια, πού ἦταν κι αὐτά, ὅπως τά δικά μου, μιά 15η Ἰουλίου, ὁ Μπένγιαμιν θά εἶχε ὄνειρευθεῖ, γνωρίζοντάς το ἐν ἀγνοία του, κάποιο ποιητικό καί προφητικό ἱερογλυφικό: «Ἐγώ, ὁ **d**, εἶμαι στό ἐξῆς αὐτό πού λέγεται fichu». Πλὴν ὁ ὑπογράφων γνωρίζει, τό λέει καί στήν Γκρέτελ, ὅτι ὅλα αὐτά μποροῦν νά εἰπωθοῦν, νά γραφοῦν καί νά ἀναγνωσθοῦν, νά ὑπογραφοῦν ἔτσι, ὄνειρικά, καί ν’ ἀποκρυπτογραφηθοῦν, μόνο στά γαλλικά: «Ἡ φράση πού προέφερα εὐκρινῶς [sic] πρὸς τό τέλος αὐτοῦ τοῦ ὄνειρου ἔτυχε νά εἶναι στά γαλλικά. Εἶναι διπλὸς λοιπόν ὁ λόγος γιά νά σοῦ κάμω αὐτή τήν ἀφήγηση σ’ αὐτή τήν γλώσσα». Καμία μετάφραση, μέ τή συμπεφωρημένη σημασία τοῦ ὄρου, δέν μπορεῖ νά τό καταγράψει μέ τρόπο διαφανῶς ἀνακοινώσιμο. Στά γαλλικά, τό ἴδιο πρόσωπο μπορεῖ χωρὶς ἀντίφαση καί τήν ἴδια ὥρα νά εἶναι fichu, bien fichu καί mal fichu: [καταδικασμένο, ὁμορφο καί κακοδιάθετο ἢ ἀδιάθετο]. Καί ὅμως, σεβόμενοι τά ιδιώματα, μιά ὀρισμένη διδακτική μετάβαση εἶναι ἐφικτή, εἶναι μάλιστα παρακλητή, ἀπαιτητή, οἰκουμενικά ἐπιθυμητή *μέ ἀφετηρία* τό ἀμετάφραστο. Λ.χ., σ’ ἓνα πανεπιστήμιο ἢ μιά ἐκκλησία μιά ἡμέρα δράδευσης. Ἰδίως ἂν δέν ἀποκλείσουμε τό ἐνδεχόμενο νά ἐνεπλάκη ἀπὸ τό ὄνειρο μέσα σ’ αὐτή τή ζαριά, ὅπως μοῦ ὑποβάλλει ὁ Βέρνερ Χάμαχερ (W. Hamacher), τό ὄνομα τῆς πρώτης γυναίκας τοῦ Βάλτερ, καθὼς καί τῆς πολὺ ἄρρωστης τότε ἀδελφῆς του: Dora, στά ἑλληνικά τό γδαρμένο, ξυσμένο ἢ δουλεμένο δέρμα.²⁰

Καθὼς ἀφήνει ὕστερα τόν Μπένγιαμιν ἄπνο, αὐτό τό ὄνειρο φαινομενικά ἀντιστέκεται στόν νόμο πού διατύπωσε ὁ Φρόυντ: «Καθ’ ὅλη τή διάρκεια τῆς κατάστασης ὕπνου γνωρίζουμε ὅτι ὄνειρευόμαστε μέ τήν ἴδια δεβαιότητα ὅπως καί ὅτι κοιμοῦμαστε» (Wir den ganzen Schlafzustand über ebenso sicher wissen, daß wir träumen, wie wir es wissen, daß wir schlafen). «Ἐπιθυμία τοῦ συστήματος πού διέπει κυρίαρχα τό ἀσυνείδητο εἶναι ἡ ἐπιθυμία γιά ὕπνο, ἡ ἐπιθυμία ἀπόσυρσης στόν ὕπνο (...während sich das herrschende System auf den Wunsch zu schlafen zurückgezogen hat...).²¹

Ἐδῶ καί δεκαετίες ἀκούω στό ὄνειρό μου φωνές, ὅπως λέμε. Ἄλλοτε εἶναι φιλικές ἄλλοτε ὄχι. Εἶναι φωνές μέσα μου. Ὅλες φαίνεται νά μοῦ λένε: Γιατί δέν ἀναγνωρίζεις σαφῶς καί δημοσίως, μιά γιά πάντα, τή συγγένεια τῆς δουλειᾶς σου μέ τόν Ἀντόρνο, σ’ ἀλή-

19. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1962.

20. Παραδόξως ὁ Ντερριντά ἐξάγει τό Dora ἀπὸ τήν δορά καί ὄχι ἀπὸ τήν Θεοδώρα-δώρα... Σ.τ.μ.

21. Freund, *Die Traumdeutung*, Fischer, Φραγκφούρτη 1961, σ. 465, 464· [ἑλλ. μτφρ. *Ἡ ἐρμηνεία τῶν ὄνειρων*, Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1993, σ. 496-495· ἀπόδοση τοῦ ἐντὸς παρενθέσεως: «Ἐνῶ τό κυρίαρχο σύστημα ἔχει ἀποσυρθεῖ στήν ἐπιθυμία γιά ὕπνο»].

θεια τό χρέος σου πρὸς τόν Ἀντόρνο; Σάμπως δέν εἶσαι ένας κληρονόμος τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκοφούρτης;

Μέσα μου καί ἔξω μου ἡ ἀπάντηση θά παραμείνει πάντοτε πολύπλοκη, βέβαια, ἐν μέρει δυνητική. Ἀλλά ἀπό ἐδῶ καί μπρός, καί γιὰ τοῦτο σᾶς ξαναλέω «εὐχαριστῶ», δέν μπορῶ πιά νά κάνω σάν νά μὴν ἀκουγα τίς φωνές. Ἐνῶ τό τοπίο τῶν ἐπιρροῶν, τῶν γενεαλογιῶν ἢ τῶν κληρονομιῶν, ἀλλά καί τῶν ἀντιστάσεων, θά παραμείνει πάντοτε βασανισμένο, λαβυρινθῶδες ἢ ἀδυσσαλέο, καί στήν συγκεκριμένη περίπτωση, ἴσως πῶ ἀντιφατικό καί ἐπικαθορισμένο παρά ποτέ, εἶμαι εὐτυχισμένος σήμερα, χάρη σέ σᾶς, πού μπορῶ καί ὀφείλω νά πῶ «ναί» στό χρέος μου ἀπέναντι στόν Ἀντόρνο, καί γιὰ ἄνω του ἐνός λόγου, μολονότι δέν εἶμαι εἰσέτι ἱκανός νά τοῦ ἀνταποκριθῶ (y répondre) οὔτε νά δῶσε λόγο γι' αὐτό (en répondre).

Γιὰ νά μετρήσω μέ σωφροσύνη τήν εὐγνωμοσύνη μου ἐναντι τοῦ ὕψους αὐτοῦ πού μοῦ δίδεται μέσω ὑμῶν, δηλαδή ἕνα δείγμα ἐμπιστοσύνης καί ἡ ὑπόδειξη μιᾶς εὐθύνης, γιὰ ν' ἀνταποκριθῶ καί ν' ἀντιστοιχίσω σ' αὐτό, χρειάστηκε νά ὑπερνηκίσω δύο πειρασμούς. Ζητώντας νά μοῦ συγχωρέσετε δύο ἀποτυχίες θά σᾶς πῶ, ὑπό μορφήν ἀποποίησης, τί θά εἶχα θελήσει νά μὴν κάμω ἢ τί θά ὀφείλα νά μὴν πράξω.

Θά ἔπρεπε ν' ἀποφευχθεῖ, ἀφ' ἐνός, κάθε ναρκισσιστική αὐταρέσκια καί, ἀφ' ἐτέρου, ἡ υπερτίμηση ἢ ὑπερεκτίμηση –φιλοσοφική, ἱστορική, πολιτική– τοῦ γεγονότος ὅπου, τόσο γενναϊόδωρα, μέ ἐντάσσετε σήμερα, ἐμένα, τῆ δουλειά μου, ἂν ὄχι καί τίς χῶρες, τόν πολιτισμό καί τῆ γλώσσα ὅπου ριζώνει ἡ μέτρια ἱστορία μου καί ἀπ' ὅπου τρέφεται, ὅσο ἄπιστη καί περιθωριακή κι ἂν συνεχίζει νά εἶναι μέσα τους. Ἄν ἔγραφα κάποια μέρα τό βιβλίο πού ὄνειρεύομαι γιὰ νά ἐρμηνεύσω τήν ἱστορία, τῆ δυνατότητα καί τῆ χάρη τοῦ βραβείου τούτου, θά περιλάμβανε τουλάχιστον ἐπτά κεφάλαια. Ὅριστε, σέ ὕφος τηλεπρογράμματος, οἱ προσωρινοί τίτλοι τους:

1. Μιά συγκριτική ἱστορία τῆς γαλλικῆς καί γερμανικῆς κληρονομιάς τοῦ Χέγκελ καί τοῦ Μάρξ, ἡ κοινή ἀλλά πολύ διαφορετική ἀπόρριψη τοῦ ἰδεαλισμοῦ καί κυρίως τῆς θεωρητικῆς διαλεκτικῆς πρὶν καί μετὰ τόν πόλεμο. Αὐτό τό κεφάλαιο, γύρω στίς 10.000 σελίδες, θά ἀφιερωνόταν στή διαφορά μεταξύ κριτικῆς καί ἀποκατασκευῆς, κυρίως μέσω τῶν ἐννοιῶν «ὀρισμένη ἀρνητικότητα», κυριαρχία, ὀλότητα καί διαιρετότητα, αὐτονομία, φετιχισμός –συμπεριλαμβανομένου αὐτοῦ πού ὁ Ἀντόρνο δικαίως ὀνομάζει φετιχισμός τῆς «ἐννοίας τοῦ πολιτισμοῦ» σέ μίαν ὀρισμένη Kulturkritik [κριτική τοῦ πολιτισμοῦ],²² μέσω τῶν διαφορετικῶν ἐννοιῶν Aufklärung [Διαφωτισμός] καί Lumières [Φῶτα], ὅπως καί τῶν ἀντιπαράθεσεων καί τῶν συνόρων μέσα στό γερμανικό ἀλλά καί μέσα στό γαλλικό στρατόπεδο (καθῶς τά δύο αὐτά σύνολα εἶναι συχνά πῶ ἐτερογενῆ ἀπ' ὅσο νομίζουμε ὅταν εἶμαστε μέσα στά ἔθνικα περιθώρια, μέ ἀποτέλεσμα πάμπολλα λάθη προοπτικῆς). Γιὰ νά ὑποχρεώσω τόν ναρκισσοισμό

νά σωπάσει θά ἀποσιωποῦσα ὅλες τίς ἀποκλίσεις τῆς μὴ ὑπαγωγῆς μου στόν λεγόμενο γαλλικό πολιτισμό, καί κυρίως τόν λεγόμενο πανεπιστημιακό, στόν ὁποῖο ξέρω ὡστόσο ὅτι ἀνήκω, ὅπερ μπερδεύει ὑπερβολικά τά πράγματα γιὰ τόν σύντομο λόγο πού σᾶς ἀπευθύνω.

2. Μιά συγκριτική ἱστορία, μέσα στίς πολιτικές τραγωδίες τῶν δύο χωρῶν, σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ὑποδοχή καί κληροδότηση τοῦ Χάιντεγγερ. Ἐδῶ πάλι, σέ λίγο πολύ 10.000 σελίδες, πάνω σ' αὐτό τό ἀποφασιστικό διακύβευμα, θά ὑπενθύμιζα ὅσα ἐνώνουν καί χωρίζουν τίς στρατηγικές, προσπαθώντας νά τονίσω ὡς πρὸς τί ἡ δική μου, πού εἶναι τουλάχιστον ἐξ ἴσου ἐπιφυλακτική μ' αὐτήν τοῦ Ἀντόρνο, καί ὅπωςδήποτε ριζικά ἀποκατασκευαστική, ἀκολουθεῖ ἕναν δρόμο καί ἀπαντᾷ σέ ἀπαιτήσεις ἐντελῶς διαφορετικές. Θά εἶχαμε αἴφνης νά ἐπανερμηνεύσουμε ἀμφοτέρωθεν τίς κληρονομίες τοῦ Νίτσε καί τοῦ Φρόντ, καί ἀκόμη, ἂν τολμῆσω νά φθάσω ἔως ἐκεῖ, τοῦ Χοῦσερλ, καί ἀκόμη, ἂν τολμῆσω νά πάω ἀκόμη πῶ μακριά, τοῦ Μπένγιαμιν. (Ἄν ζοῦσε ἡ Γκρέτελ Ἀντόρνο θά τῆς ἔγραφα ἕνα ἐμπιστευτικό γράμμα γιὰ τίς σχέσεις τοῦ Τέντι καί τοῦ Ντέτλεφ. Θά τήν ρωτοῦσα γιατί ὁ Μπένγιαμιν δέν ἔχει βραβεῖο καί θά τῆς ἐξέθετα τίς ὑποθέσεις μου σχετικᾶ).

3. Τό ἐνδιαφέρον γιὰ τήν ψυχανάλυση. Ἐν πολλοῖς ἄγνωστο στοὺς φιλοσόφους τοῦ γερμανικοῦ πανεπιστημίου, τό μοιράζονταν μέ τόν Ἀντόρνο σχεδόν ὅλοι οἱ Γάλλοι φιλόσοφοι τῆς γενιάς μου ἢ τῆς ἀμέσως προηγούμενης. Μεταξύ ἄλλων θά ἔπρεπε νά ἐπιμείνω στήν πολιτική ἐπαγρύπνηση πού θά ὀφείλε νά ἐξασκεῖται στήν ἀνάγνωση τοῦ Φρόντ, χωρίς ἀντιδραστικότητα ἢ ἀδικία. Θά μοῦ ἄρесе νά διασταύρωνα ἕνα κάποιο κομμάτι τῶν *Minima Moralia* –μέ τόν τίτλο «Ἐντεῦθεν τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς»– μέ ὅ,τι ὀνόμασα ἐσχάτως «τό ἐπέκεινα τοῦ ἐπέκεινα τῆς ἀρχῆς τῆς ἡδονῆς».²³

4. Μετὰ τό Ἄουσβιτς. Ὅ,τι κι ἂν δηλώνει αὐτό τό ὄνομα, ὅποιες κι ἂν εἶναι οἱ ἀψιμαχίες πού ἀνοίξαν οἱ ὑποδείξεις τοῦ Ἀντόρνο σ' αὐτό τό θέμα²⁴ (δέν μπορῶ νά τίς ἀναλύσω ἐδῶ, παραεἶναι πολλές, ποικίλες καί σύνθετες), εἴτε συμφωνοῦμε μαζί του εἴτε ὄχι (καί δέν θ' ἀναμένετε ἐδῶ ἀπό μένα μίαν ἐμπεριστατωμένη τοποθέτηση σέ λίγες φράσεις), ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ Ἀντόρνο ὑπῆρξε ἀναντίρρητα ἀξιέπαινος διότι, καί τοῦτο εἶναι τό μοναδικό γεγονός πού φέρει τήν ὑπο-

22. Βλ. τήν ἀρχή τοῦ «Κριτική τοῦ πολιτισμοῦ καί τῆς κοινωνίας» στή ἀρχή τῶν *Prismen*, ὅ.π.

23. Βλ. *États d'âme de la psychanalyse*, Galilée, Παρίσι 2000 [ἀναφορά στό μεταψυχολογικό κείμενο τοῦ Freud «Jenseits des Lustprinzips» τό ὁποῖο κυκλοφόρησε ἀπό τίς ἐκδ. Ἐπίκουρος στά ἑλληνικά].

24. Βλ. κυρίως «Nach Auschwitz», *Negative Dialektik*, Suhrkamp, Φραγκοφούρτη 1996, σ. 354 κ.ε. Σ.τ.μ.

γραφή του, αφύπνισε τόσοους στοχαστές, συγγραφείς, καθηγητές ή καλλιτέχνες ως προς την ευθύνη τους μπροστά σε όλα όσα έχουν τό 'Αουσβιτς και ως αναδικατάστατο κύριο όνομα και ως μετωνυμία.

5. Μιά διαφορισμένη ιστορία των αντίστασεων και των παρεξηγήσεων (ιστορία εν πολλοίς περασμένη, εσχάτως, άλλ' ίσως όχι ακόμη ξεπερασμένη) ανάμεσα, αφ' ενός, σε γερμανούς διανοητές που για μένα είναι και σεβαστοί φίλοι, εννοώ τον Χάνς-Γκέοργκ Γκάνταμερ και τον Γιούργκεν Χάμπερμας, και, αφ' άλλου, τους Γάλλους φιλοσόφους της γενιάς μου. Σ' αυτό τό κεφάλαιο θά πάσχιζα νά δείξω ότι, παρά τίς διαφορές ανάμεσα σ' αυτές τίς δύο μεγάλες συζητήσεις (άμεσες ή έμμεσες, ρητές ή υπόρητες), οι παρεξηγήσεις περιστρέφονται πάντα γύρω από την έρμηνεία και την ίδια τή δυνατότητα της παρεξήγησης, της έννοιας της παρεξήγησης, όπως και της μή συναίνεσης, του άλλου και του καθέκαστου χαρακτήρα του γεγονότος, άλλ' έτσι, κατά συνέπεια, της ουσίας του ιδιώματος, της ουσίας της γλώσσας, πέραν της αναντίρρησης και αναγκαιάς λειτουργίας της, πέραν της επικοινωνιακής κατανοητότητας της. Οι παρεξηγήσεις σχετικά μ' αυτό πέρασαν οι ίδιες, περνούν ακόμη καμιά φορά μέσ από φαινόμενα ιδιώματος που δέν είναι μόνο γλωσσικά αλλά παραδοσιακά, έθνικά, θεσμικά —ένιστε δέ ιδιοσυγκρασιακά και προσωπικά, συνειδητά και ασυνείδητα. Για τό ότι αυτές οι παρεξηγήσεις περί της παρεξήγησης φαίνεται σήμερα νά κατευνάζονται άν όχι και νά εξαλειφονται πλήρως, μέσα σε μίαν άτιμόσφαιρα φιλικής συμπιλώσης, δέν πρέπει μόνον νά εύγνωμονούμε τή δουλειά, τό διαβάσμα, τήν καλή πίστη, τή φιλία των μέν και των δέ, συχνά των νεότερων φιλοσόφων αυτής της χώρας. Πρέπει νά συνυπολογίσουμε τήν αύξουσα συνειδητοποίηση των πολιτικών ευθυνών που έχουμε νά μοιρασθούμε μπροστά στό μέλλον, και όχι μόνον της Εύρώπης: συζητήσεις, διαβουλεύσεις και αποφάσεις πολιτικές αλλά και σχετικές μέ τήν ουσία των πολιτικών, μέ τίς νέες στρατηγικές που πρέπει νά επινοηθούν, τίς τοποθετήσεις που θά πρέπει νά υιοθετηθούν από κοινού, σχετικά μέ μία λογική ή και μέ τίς άπορίες μιάς (κρατικής ή μή) κυριαρχίας που δέ μπορούμε πιά ούτε νά τήν έπευφημούμε ως αξιόπιστη (accréditer) ούτε απλώς νά τήν δυσφημούμε (discréditer), ενώπιον των νέων μορφών της κεφαλαιοκρατίας και της παγκόσμιας άγοράς, μπροστά σ' ένα νέο σχήμα ή και μία νέα σύσταση (constitution) της Εύρώπης που θά όφειλε, από πιστή άπιστία, νά είναι κάτι άλλο από τήν εικόνα της που έδωσαν οι διαγνωσθείσες αυτό τόν αιώνα,²⁵ διάφορες «κρίσεις» του εύρωπαϊκού πνεύματος —άλλά και κάτι άλλο από ένα υπερκράτος, από τόν φιλό οικονομικό ή στρατιωτικό ανταγωνιστή των 'Ηνωμένων Πολιτειών ή της Κίνας.

Η ήμερομηνία της 11ης Σεπτεμβρίου μάλλον υπενθύμιση και όχι ανακοίνωση αποτέλεσε, στην Νέα Υόρκη ή τήν Ουάσιγκτον, του ότι οι ευθύνες δέν υπήρξαν, από αυτή τήν άποψη, ποτέ πιο καθέκαστες, όξείες,

αναγκαίες. Ποτέ δέν θά έχει ύπάρξει πιο έπείγουσα μία άλλη σκέψη για τήν Εύρώπη. Έμπλέκει μίαν άποκατασκευαστική κριτική, νηφάλια, σε εγρήγορη, επαγρυπνούσα, προσεχτική σε όσα συγκολλούν τά πολιτικά μέ τά μεταφυσικά, μέ τίς καπιταλιστικές θεωρήσεις και εικασίες (speculations), μέ τίς διαστροφές του θρησκευτικού ή έθνικιστικού πάθους, μέ τή φαντασίωση της κυριαρχίας, διά μέσου της πιο διαπιστευμένης, της καλύτερα νομιμοποιημένης στρατηγικής των πολιτικών ρητορικών, των έξουσιών των μέσων επικοινωνίας και της τηλετεχνολογίας, των αυθόρμητων ή οργανωμένων κινήσεων διαμαρτυρίας. Εκτός Εύρώπης αλλά και στην Εύρώπη. 'Απ' όλες τίς πλευρές. 'Υποχρεώνομαι νά τό πώ πολύ γρήγορα αλλά τολμώ νά έπιμείνω άνυποχώρητα: απ' όλες τίς πλευρές. Η απόλυτα συμπόνοιά μου για τά θύματα της 11ης Σεπτεμβρίου δέν θά μ' έμποδίσει νά τό πώ: Δέν πιστεύω στην πολιτική άθωότητα κανενός σ' αυτό τό έγκλημα. Και ακριβώς επειδή δέν έχει όρια ή συμπόνοια μου για όλα τά άθωα θύματα, ούτε περιορίζεται σε όσους βρήκαν τόν θάνατο τήν 11η Σεπτεμβρίου στις 'Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτή είναι ή δική μου έρμηνεία αυτού που από χθές ονομάζεται, σύμφωνα μέ τό σύνθημα του Λευκού Οίκου, μία «δικαιοσύνη άνευ όριών» (infinite justice, grenzenlose Gerechtigkeit): Τό νά μή άπενοχοποιήσει για τά δικά σου άδικήματα και τά σφάλματα της δικής σου πολιτικής, ακόμη και τήν ώρα που πληρώνεις, πέραν πάσης δυνατής αναλογίας, τό φοβερότερο τίμημα γι' αυτά.

6. Τό ζήτημα της λογοτεχνίας, εκεί όπου δέν διαχωρίζεται από τό ζήτημα της γλώσσας και των θεσμών της, θά έπαυσε έναν αποφασιστικό ρόλο σ' αυτή τήν ιστορία. 'Εκείνο που μοιράσθηκα πιο εύκολα μέ τόν 'Αντόρνο ή και που δέχθηκα από αυτόν, όπως κι άλλοι Γάλλοι φιλόσοφοι, άν και πάλι μ' άλλον τρόπο, είναι τό ενδιαφέρον για τή λογοτεχνία και για όσα αυτή μπορεί νά άποκεντρώσει, όπως οι άλλες τέχνες, μέ κριτικό τρόπο μέσα στο πεδίο της πανεπιστημιακής φιλοσοφίας.

Θά πρέπει και εδώ νά συνυπολογισθεί, από τίς δύο όχθες του Ρήνου, ή κοινότητα των ενδιαφερόντων και ή διαφορά των σχετικών λογοτεχνικών, αλλά και μουσικών και εικαστικών, ως και κινηματογραφικών, αναφορών, παραμένοντας προσεκτικοί σε κάτι που ο Καντίνσκυ, τόν όποιο παραθέτει ο 'Αντόρνο, ονόμαζε —χωρίς ιεράρχηση— τήν Farbtonmusik ή τό «ήχητικό χρώμα».²⁶

Τούτο θά μέ οδηγούσε προς μίαν ιστορία της άμοιβαίας άνάγνωσης, πρό και μεταπολεμικά, ένδο- και έξωπανεπιστημιακά, προς μία πολιτειολογία της μετά-

25. 'Ισως έννοει τόν περασμένο; Σ.τ.μ.

26. Βλ. Adorno, «Über einige Relationen zwischen Musik und Malerei», Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1978, 1984, 1986 [Ges. Schriften, τ. 16, σ. 628 κ.έ.].

φρασης, τῶν σχέσεων μεταξύ τῆς πολιτιστικῆς ἀγορᾶς τῶν ἐκδοτῶν καί τοῦ πανεπιστημίου κλπ. Ὅλα αὐτά θά ἔπρεπε νά γίνουν μ' ἓνα ὕφος πού ἐνίοτε θά παρέμεινε πολύ κοντά στοῦ Ἀντόρνο.

7. Φθάνω ἐν τέλει στό κεφάλαιο πού θά ἔγραφα μέ τή μεγαλύτερη εὐχαρίστηση, γιατί θά ἀκολουθοῦσε τήν λιγότερο πεπατημένη ὁδὸ πού, ὠστόσο, εἶναι ἀπό τίς πιά σημαντικές, κατά τή γνώμη μου, γιά τήν μελλοντική ἀνάγνωση τοῦ Ἀντόρνο. Πρόκειται γι' αὐτό πού ἀποκαλεῖται, μ' ἓναν γενικό ἐνικό πού ἀνέκαθεν μέ σκανδάλιζε, τό Ζῶο. Λές κι εἶναι μόνο ἓνα. Ἀναφερόμενος σέ ἓναν ἀριθμὸ σχεδιασμάτων ἢ ὑπαινιγμῶν τοῦ Ἀντόρνο, στό βιβλίό πού συνέγραψε στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖς μέ τόν Χορκχάιμερ, τήν *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, ἢ τό βιβλίό τοῦ Beethoven. *Philosophie der Musik*,²⁷ πού ἔχουν τύχει ἐλάχιστης προσοχῆς, θά προσπαθοῦσα νά δείξω (τό προσπάθησα ἤδη ἄλλοῦ) ὅτι ὑπάρχουν ἐδῶ προκείμενες πού πρέπει νά ἐκδιπλωθῶν μέ μεγάλη φρόνηση, ἔστω οἱ ἀναλαμπές μιᾶς νοοῦσας καί πράττουσας ἐπανάστασης τήν ὁποία χρειάζομαστε, ὅσον ἀφορᾷ τή συγκατοίκηση μέ τὰ ἄλλα ζωντανά πού λέγονται ζῶα. Ὁ Ἀντόρνο κατάλαβε πῶς ἡ νέα αὐτή κριτική οἰκολογία, θά ἴεγα μᾶλλον «ἀποκατασκευαστική», θά ἔχει ν' ἀντιπαλέψει δύο φοβερές δυνάμεις συχνά ἀνταγωνιστικές καί ἐνίοτε συνασπισμένες.

Ἀπό τήν μιά, τή δύναμη τῆς ἰσχυρότερης ἰδεαλιστικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης τῆς φιλοσοφίας. Ἡ κυριαρχία ἢ ἡ κυρίευση (Herrschaft) τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσης στήν πραγματικότητα «στρέφεται κατά τῶν ζώων» (Sie richtet sich gegen die Tiere), διευκρινίζει ἐδῶ ὁ Ἀντόρνο. Προσάπτει κυρίως στόν Κάντ, τόν ὁποῖο τόσο πολύ σέβεται ἀπό ἄλλη ἀποψη, ὅτι δέν ἀφήνει χῶρο, μέσα στήν ἐννοιά του τῆς ἀξιοπρέπειας (Würde) καί τῆς «αὐτονομίας» τοῦ ἀνθρώπου, γιά καμία συμπόνια (Mitleid) μεταξύ ἀνθρώπου καί ζώου. Τίποτε δέν εἶναι ἀπεχθέστερο (Verhäßter) γιά τόν καντιανό ἀνθρωπο, λείει ὁ Ἀντόρνο, ἀπό τήν ὑπόμνηση μιᾶς ὁμοιότητος ἢ συγγένειας μεταξύ ἀνθρώπου καί ζώου (die Erinnerung an die Tierähnlichkeit des Menschen). Ὁ καντιανὸς μισεῖ δίχως ἄλλο τή ζωὴ πλευρά τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτό εἶναι μάλιστα τό «ταμποῦ» του. Ὁ Ἀντόρνο μιᾶ γιά Tabuierung²⁸ καί τό τραβάει εὐθύς πολύ μακριά: Γιά ἓνα ἰδεοκρατικό σύστημα, τὰ ζῶα θεωρεῖ ὅτι παίζουν δυνάμει τόν ἴδιο ρόλο μέ τούς Ἑβραίους γιά ἓνα φασιστικό σύστημα (Die Tieren spielen fürs idealistische System virtuell die gleiche Rolle wie die Juden fürs faschistische). Τὰ ζῶα θά ἦσαν οἱ Ἑβραῖοι τῶν ἰδεαλιστῶν, οἱ ὁποῖοι θά ἦσαν τότε μόνο δυνάμει φασίστες. Ὁ φασισμὸς ἀρχίζει ὅταν θρίζουμε ἓνα ζῶο, ἂν ὄχι τό ζῶο μέσα στόν ἀνθρωπο. Ὁ γνήσιος ἰδεαλισμὸς (echter Idealismus) συνίσταται στό νά ἐξυθρίζεται τό ζῶο στόν ἀνθρωπο ἢ νά χαρακτηρίζεται ἓνας ἀνθρωπος ὡς ζῶο. Ὁ Ἀντόρνο κατονομάζει δύο φορές τήν ἐξυθρίση (Schimpfen).

Ἄλλ' ἀπό τήν ἄλλη, στό ἄλλο μέτωπο, ἓνα θέμα τοῦ

ἀποσπάσματος «ὁ ἀνθρωπος καί τό ζῶο» τῆς *Dialektik der Aufklärung*²⁹ εἶναι ὅτι ὀφείλουμε νά καταπολεμήσουμε τήν ἰδεολογία πού ὑποκρύπτει τό ἀμφίσημο ἐνδιαφέρον γιά τὰ ζῶα, τό ὁποῖο φάνηκαν, ἀντίθετα, νά ἐκδηλώνουν οἱ φασίστες, οἱ ναζί καί ὁ Φύρερ, φτάνοντας καμιά φορά μέχρι τήν χορτοφαγία.

Τὰ ἑπτὰ κεφάλαια αὐτῆς τῆς ἱστορίας, τήν ὁποία ὀνειρεύομαι, ἤδη γράφονται, εἶμαι βέβαιος. Αὐτό πού μοιραζόμαστε σήμερα προφανῶς τό ἐπιβεβαιώνει. Αὐτοὶ οἱ πόλεμοι καί τούτη ἡ εἰρήνη θά ἔχουν τούς νέους ἱστορικούς τους, τούς καινούργιους νέους ἱστορικούς τους, κι ἀκόμη τίς «διενέξεις ἱστορικῶν» τους (Historikerstreit). Ἀλλά ἀγνοοῦμε πῶς καί σέ ποῖο ὑπόστρωμα, σέ ποιά πέπλα γιά ποιόν Σλάιερμᾶχερ (Schleiermacher)³⁰ μιᾶς ἐπερχόμενης ἐρμηνευτικῆς, σέ ποιόν ἰστό καί σέ ποῖο fichu (κακό) WWWeb³¹ θά ἀγωνίζεται αὔριο ὁ καλλιτέχνης αὐτῆς τῆς ὕφανσης (ὁ ὕφαντῆς ὅπως θά ἔλεγε ὁ Πλάτων τοῦ Πολιτικοῦ). Ἐμεῖς οὐδέποτε θά μάθουμε σέ ποῖο fichu (κακό) Web ἓνας ἐπερχόμενος Weber (Βέμπερ)³² θά θέλει νά ὑπογράψει ἢ νά διδάξει τήν ἱστορία μας.

Στερούμαστε κάθε ἱστορικῆς μεταγλώσσας διὰ τῆς ὁποίας θά μπορούσαμε νά μαρτυρήσουμε γι' αὐτό μέσα στό διαφανές στοιχεῖο κάποιας ἀπόλυτης γνώσης.

Τσελάν (Celan): Niemand
zeugt für den
Zeugen

(Κανένας δέν μαρτυρεῖ γιά τόν μάρτυρα)

Εὐχαριστῶ καί πάλι γιά τήν ὑπονομή σας,
Ζάκ Ντερριντά

27. Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1993, σ. 123-124.

28. Μετατροπή σέ ταμποῦ. Σ.τ.μ.

29. M. Horkheimer-T.W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*, [1944, *Ges. Schriften*, τ. 3, σ. 283-292· μτφρ. *Διαλεκτική τοῦ Διαφωτισμοῦ*, Νῆρος, Ἀθήνα 1996, σ. 391-405].

30. Ὁ Fr. Schleiermacher, ἰδρυτῆς τῆς ἐρμηνευτικῆς παράδοσης, ὀνομάζεται ἀκριβῶς «πεπλοποιός», «σύμφωνα μέ τό εὐφυολόγημα τοῦ Νίτσε πού ἀναφέρει ὁ Χάιντεγκερ», ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Ντερριντά (*Eperons. Les styles de Nietzsche*, Flammarion, Παρίσι 1978, σ. 108· μτφρ. *Ἐμβόλα. Τὰ ὕφη τοῦ Νίτσε*, Ἐστία, Ἀθήνα 2002, σ. 85). Σ.τ.μ.

31. Τὰ τρία W μπορεῖ νά παραπέμπουν στό διαδίκτυο (World Wide Web) ἀλλ' ἴσως -δεδομένης τῆς συνάφειας- καί στόν παγκόσμιο πόλεμο τοῦ δικτύου (World War Web κατά τό WWI καί WWII). Σ.τ.μ.

32. Τό ὄνομα τοῦ Μάξ Βέμπερ σημαίνει «ὕφαντουργός». Σ.τ.μ.

ΑΥΤΟΜΑΤΙΣΜΟΣ ΑΛΑ ΓΚΡΕΚ

(Απορίες διαβάζοντας τὰ θεωρητικά κείμενα τοῦ Ἀνδρέα Ἐμπειρικοῦ)

τοῦ Γιάννη Π. Καραβίδα

Στόν Μιχ. Μήτρα

Ο εἰδικός τόπος πού δημιουργήθηκε στό Διαδίκτυο μέ τήν πρωτοβουλία τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Βιβλίου καί τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ἔτους Ἐμπειρικοῦ— [...] Χωρίς σημεία στίξεως, μέ γλώσσα κυρίως λόγια καί ἐκζητημένα, μέ φράσεις ἀτέρμονες, μέ ἀψογή σύνταξη ἀλλά χωρίς προφανή λογικό εἰσρόμῳ ἢ Ὑψικάμινος φαίνεται νά ἀνταποκρίνεται στίς ἐπιταγές τοῦ ἐλεύθερου συνειρμοῦ καί τῆς συνακόλουθης αὐτόματης γραφῆς, πού εἶχε διακηρύξει ὁ André Breton καί ἡ παρέα του. Δύσκολα ὅμως θά μπορούσε κάποιος νά ὑποστηρίξει πειστικά ὅτι τὰ ποιήματα τῆς Ὑψικάμινου ἔχουν συγκροτηθεῖ «αὐτόματα» ἢ «τυχαῖα», παρά τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός βεβαιώνει ὅτι τὰ ποιήματα αὐτά δέν ἀναπτύσσονται πάντοτε «ἐντός τῶν συνειδητῶν ὁρίων». Ἡ συνταγή δέν πρόκειται νά ἐπαναληφθεῖ, ὅμως αὐτός ὁ πειραματισμός πέτυχε νά ἀναδείξει τό αὐθεντικότερο κείμενο τοῦ ἐλληνικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ [...]

θά πρέπει σίγουρα ν' ἄφησε κάποιες ἀπορίες σέ ὅσους τόν ἐπισκέφθηκαν: κατ' ἀρχᾶς, ὁ αὐτοματισμός, λόγω τῆς θέσεως-κλειδί πού κατέχει στόν ὑπερρεαλισμό, θεωρεῖται τό βασικό κριτήριο γιά τήν ἀναγνώριση καί ἀποτίμηση τῶν ὑπερρεαλιστικῶν κειμένων.² Ὑστερα, γιά νά συνεχίσω τή συζήτηση πού ἀρχισε ἡ κριτική,³ γιατί θά πρέπει νά θεωρεῖται ἡ Ὑψικάμινος τοῦ Ἐμπειρικοῦ (καί ὄχι, λόγου χάριν, ἡ συλλογή τοῦ Ἐγγονόπουλου *Μὴν ὀμιλεῖτε εἰς τόν ὀδηγόν*) «τό αὐθεντικότερο κείμενο τοῦ ἐλληνικοῦ ὑπερρεαλισμοῦ»;

«Ἡ ὑπερρεαλιστική φωνή»

Πάντως, τήν ἀπάντηση στό ἐρώτημα «γιά ποιόν ὑπερ-

ρεαλισμό μιλάμε;» πού ἔθεσε σχετικά πρόσφατα μία κριτικός,⁴ εἶχε δώσει πρὶν ἀπό χρόνια ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός ὅταν ἐξηγοῦσε γιατί ἡ Ὑψικάμινος «ἀποτελεῖ τήν πρώτη πραγματική ἐκδήλωσι καί τήν πρώτη πράξι τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ στήν Ἑλλάδα»:

[...] ἤρχισα νά χρησιμοποιῶ τήν αὐτόματο γραφή, γράφοντας πυρετωδῶς καί μέ ἀληθινό πάθος νεοφωτίστου, ποιήματα καί κείμενα. Ἀργότερα (στά 1935) συνεκέντρωσα μερικά ἀπό τά πρῶτα μοῦ ὑπερρεαλιστικά γραπτά καί τά ἐτύπωσα μέ τόν τίτλο «Ὑψικάμινος».⁵

Συμφωνεῖ ἐπομένως ὁ εἰσηγητής τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ στήν Ἑλλάδα μέ τόν ὀρισμό πού δίνει ὁ Ἀντρέ Μπρετόν στό πρῶτο *Μανιφέστο τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ* (1924) ὅπου οἱ λέξεις «ὑπερρεαλισμός» καί «αὐτοματισμός» ταυτίζονται νοηματικά:

ΥΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΣ, ὄνομα οὐσιαστικό. Γνήσιος ψυχικός αὐτοματισμός, μέ τόν ὁποῖο ἐκφράζει κανεῖς γραπτά, εἴτε προφορικά ἢ μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο τρόπο, τήν ἀληθινή λειτουργία τῆς σκέψης.

1. www.embiricos2001.gr.

2. Βλ. λ.χ., Ian Higgins, «Foreword», στόν τόμο *Surrealism and Language*, ἐπιμ. Ian Higgins, ἐκδ. Scottish Academic Press, Ἐδιμβούργο 1986, σελ. v-vi.

3. Βλ. Παντελής Βουτουρῆς, «Πόσο ὑπερρεαλιστής ἦταν ὁ Ἐμπειρικός;», *Τά Νέα*, 20 Ἰαν. 2001· καί Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Ἐμπειρικός 2001», *ἀντί*, 731 (2001), σελ. 12-13.

4. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, «Ρηξικέλευθο σχολεῖο ποιητῶν», *Τά Νέα*, 27 Μαΐου 2000.

5. Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, *Γραπτά ἢ Προσωπική Μυθολογία*, ἐκδ. Πλειάς, Ἀθήνα 1974, σελ. 13.

Υπαγόρευση τῆς σκέψης χωρίς κανένα λογικό ἔλεγχο, πέρα ἀπό κάθε αισθητική ἢ ἠθική ἔγνοια.⁶

Ἡ ἀπόδοση εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἐμπειρικοῦ καὶ δημοσιεύεται, ἀντὶ προλόγου, στὸν συλλογικό τόμο *Υπερρεαλισμός* πού κυκλοφορεῖ τὸ 1938 μὲ μεταφράσεις κειμένων τοῦ Μπρετόν καὶ ἄλλων ὑπερρεαλιστῶν ἀπὸ τοὺς Ἐμπειρικό, Κανέλλη, Καραπάνο, Ἐλύτη, Ρητορίδη, Καλαμάρη καὶ Ἐγγονόπουλο. Ἀποτελεῖ δὲ ἡ ἐκδοση αὐτή, ὅπως ἔχει ὑποστηρίξει ἡ κριτική, «ένα εἶδος ὁμαδικῆς ἐμφάνισης τῶν Ἑλλήνων ὑπερρεαλιστῶν» καὶ «ἡ συνύπαρξή τους δηλώνει ἔμμεσα ὅτι ἀλληλοαναγνωρίζονται ὡς οἱ αὐθεντικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα».⁷

Δὲ νομίζω ἐπίσης ὅτι εὐσταθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ αὐτόματη γραφή «εἶχε ἤδη ξεπεραστεῖ ὅταν ἀρχισε νὰ γίνεται λόγος γιὰ τὸν ὑπερρεαλισμὸ στὴν Ἑλλάδα»⁸ γιατί ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός ἐπιμένει ἐν σωτηρίῳ ἔτει 1935, δηλ. ἔντεκα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ πρώτου *Μανιφέστου*, νὰ μετρηθεῖ μὲ τὴ μεζούρα τοῦ καθαροῦ αὐτοματισμοῦ: ἡ ἐπιγραφή, γιὰ παράδειγμα, πού θέτει στὴν ἀρχὴ τῆς *Υψικαμίνου*—

... la voix surréaliste, celle qui continue à prêcher à la veille de la mort et au-dessus des orages ...

ANDRE BRÉTON⁹—

εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ πρῶτο *Μανιφέστο* ὅπου ὁ Μπρετόν διαχωρίζει σαφῶς τοὺς προδρόμους τοῦ κινήματος (π.χ. «Ὁ Σουίφτ εἶναι ὑπερρεαλιστὴς στὴν κακία», «Ὁ Σάντ [...] στὸν σαδισμό» κ.ο.κ.)—

[...] δὲν ἦσαν πάντοτε ὑπερρεαλιστές γιατί διακρίνω στὸν καθένα ὠρισμένες προσυνειλημμένες ἰδέες τίς ὁποῖες θεωροῦσαν —πολύ ἀπλοϊκά— σπουδαῖες. Τίς θεωροῦσαν σπουδαῖες γιατί δὲν εἶχαν ἀκούσει τὴν ὑπερρεαλιστικὴ φωνή, τὴ φωνή πού ἐξακολουθεῖ νὰ κηρύχνει καὶ στίς παραμονές τοῦ θανάτου καὶ ἐπάνω ἀπὸ τίς καταγίδες, γιατί δὲν θέλησαν νὰ μείνουν ἀπλῶς ἐνορχηστρωτές τῆς θαυμαστῆς μελοποιίας. Ὑπῆρξαν ὄργανα ὑπερβολικά ὑπερήφανα γι' αὐτὸ δὲν ἀπέδωσαν πάντοτε ἦχον ἀρμονικό.¹⁰

ἀπ' αὐτοὺς πού «[ἔ]καναν χρῆση ΑΠΟΛΥΤΟΥ ὙΠΕΡΡΕΑΛΙΣΜΟΥ» (π.χ. Ἄραγκον, Βαρον κ.ἄ.):

[...] ἐμεῖς πού δὲν ἐπιδοθήκαμε σὲ καμιὰ ἐργασία φιλτραρίσματος, πού ἔχουμε καταντήσει στὰ ἔργα μας οἱ βουβοὶ δέκτες τόσων ἀπόηχων, τὰ ταπεινά ὄργανα ἐγγραφῆς πού δὲν ὑπνωτίζονται ἀπὸ τὰ ἴχνη πού ἀφήνουν [...]¹¹

Θά πρέπει ἐπομένως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἐμπειρικός, συντασσόμενος μὲ «τὰ ταπεινά ὄργανα ἐγγραφῆς», συμμερίζεται τίς ἀνατρεπτικὲς ἐπιλογές τοῦ Μπρετόν —τὴν κατάργηση δηλ. τῆς αὐθεντίας τοῦ δημιουργοῦ καὶ τῆς μοναδικότητας τοῦ ἔργου τέχνης, «τὴ θεβήλωση», ὅπως λέει ὁ Barthes, «του εἰδώλου τοῦ Συγγραφέα-θεοῦ».¹² Καὶ τὸ ἴδιο θά πρέπει κανονικά νὰ ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Ἐγγονόπουλου,¹³ ἀφοῦ κι αὐτὸς ἐπιλέγει νὰ βάλει τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐπιγραφή στὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου του βιβλίου.

«Ἀρχίζω μὲ μίαν οἰανδήποτε λέξιν»

Πόσο ἐφικτός εἶναι, ὅμως, ὁ καθαρὸς/γνήσιος αὐτοματισμὸς ἢ ἀπόλυτος ὑπερρεαλισμὸς; Ὁ ἴδιος ὁ Μπρετόν παραδέχεται τὸ 1933 ὅτι «ἡ ἱστορία τῆς αὐτόματης γραφῆς ὑπῆρξε μιά ἱστορία συνεχῶν ἀτυχημάτων»,¹⁴ ἀλλὰ δὲν τὴν ἀπαρνεῖται.¹⁵ Βλέποντας «τὰ σκοτεινά σημεία», τίς «ἀποτυχίες», τὰ «παραπατήματα» καὶ

6. Ἀντρέας Μπρετόν, «Ὁ ὀρισμὸς τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ», *Υπερρεαλισμός*, ἐκδ. Γκοβόστης, Ἀθήνα 1938, σελ. 5.

7. Ἀλεξ. Ἀργυρίου, *Διαδοχικὲς ἀναγνώσεις Ἑλλήνων ὑπερρεαλιστῶν*, ἐκδ. Γνώση, Ἀθήνα 1983, σελ. 14.

8. Φραγκίσκη Ἀμπατζοπούλου, *...δὲν ἀνθῆσαν ματαίως. Ἀνθολογία ὑπερρεαλισμοῦ*, ἐκδ. Νεφέλη, Ἀθήνα 1980, σελ. 32.

9. Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, *Ποιήματα [Υψικαμίνος & Ἐνδοχώρα]*, ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1969, σελ. 8.

10. Ἀντρέας Μπρετόν, «Ὁ ὀρισμὸς τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ», ὁ.π., σελ. 6.

11. Α. Μπρετόν, *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, μτφ. Ἐλένη Μοσχονά, ἐκδ. Δωδώνη, Ἀθήνα 1972, σελ. 30-1.

12. Roland Barthes, *Images-Music-Text*, μετ. Stephen Heath, ἐκδ. Fontana/Collins, Γλασκώβη 1979, σελ. 144.

13. Νίκος Ἐγγονόπουλος, *Ποιήματα, Α'*, ἐκδ. Ἰκαρος, Ἀθήνα 1977, σελ. 9.

14. Α. Μπρετόν, *Τί εἶναι ὁ σουρρεαλισμός;* μτφ. Σπ. Ἡλιόπουλος, ἐκδ. Ἐλεύθερος Τύπος, Ἀθήνα 1983, σελ. 112.

15. «Δὲν ξέρετε πόσο προσφιλὴς μοῦ εἶναι ἡ αὐτόματη γραφή καὶ καθεὶ πού κινεῖται στὴν τροχιά της», τονίζει ὁ θεωρητικὸς τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ τὸ 1948, δηλ. ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴ λεγόμενη «ἠρωική» περίοδο τοῦ κινήματος (*Entretiens (1913-1952)*, ἐκδ. Gallimard, Παρίσι 1973, σελ. 262). Ἡ αὐτόματη γραφή, εἶχε ἐξηγήσει δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα, εἶναι «τὸ ὄριο πρὸς τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ τείνει ὁ σουρρεαλιστὴς ποιητῆς» (*Τί εἶναι ὁ σουρρεαλισμός;*, ὁ.π., σελ. 119). Ἀλλὰ ὁ Μπρετόν φροντίζει ἐπίσης νὰ ὑπογραμμίσει ὅτι ἡ αὐτόματη γραφή «δὲν ἦταν ποτέ αὐτοσκοπός [...] Ἐπρόκειτο [...] νὰ διαλύσει γιὰ πάντα τὴν συμμαχία τῶν δυνάμεων πού ἔχουν σὰ μοναδική τους φροντίδα νὰ κάνουν τὸ ἀσυνείδητο ἀνίκανο γιὰ ὁποιαδήποτε βίαιη ἐκρηξη: μιά κοινωνία ὅπως ἡ ἀστική πού αἰσθάνεται ν' ἀπειλεῖται ἀπ' ὅλες τίς πλευρὲς στὴν οὐσία πιστεύει ὅτι [...] μιά τέτοια ἐκρηξη μπορεῖ ν' ἀποθεῖ μοιραία γι' αὐτήν» (*Ἡ πολιτικὴ θέση τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, μτφ. Γιόλα Γεωργαντζή-Νίκος Μπαλῆς, ἐκδ. Οὐτοπία, Ἀθήνα 1980, σελ. 54). Ἡ συμφιλίωση, ἄλλωστε, τῶν διαλεκτικὰ ἀντιθέτων πού εὐαγγελίζεται τὸ *Δεύτερο μανιφέστο τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ* (1929/30) —ὁ προσδιορισμὸς τοῦ σημείου ἐκείνου τοῦ πνεύματος «ἀπ' ὅπου ἡ ζωὴ καὶ ὁ θάνατος, τὸ πραγματικό καὶ τὸ φανταστικό, τὸ περασμένο καὶ τὸ μελλοντικό [...] τὸ ψηλὸ καὶ τὸ χαμηλὸ παῦνον νὰ διαπερνούνταν ἀντιφατικά» (*Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὁ.π., σελ. 64) —ὅπως καὶ ἡ συμφιλίωση τοῦ Φρόντ καὶ τοῦ Μάρξ πού ἐπιχειρεῖ ὁ Μπρετόν στὰ *Συγκοινωνούντα δοχεῖα* (1932) εἶναι δυνατότητες πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ καθαροῦ ψυχικοῦ αὐτοματισμοῦ.

ιδιαίτερα τίς «ἀπομιμήσεις» πού κυκλοφοροῦσαν στήν ἀγορά καί οἱ ὁποῖες δέν ξεχώριζαν πάντα μ' εὐκολία ἀπ' τὰ γνήσια αὐτοματικά κείμενα ἀφοῦ δέν ὑπῆρχαν ἀντικειμενικά κριτήρια γιά τήν προέλευση ἢ τήν καταγωγή τους, ὁ Μπρετόν συνιστᾷ ὡς μόνη διέξοδο τήν «πλήρη ἐπιστροφή στίς ἀρχές»,¹⁶ γιά νά γίνουν σαφεῖς οἱ συνθήκες ὑπό τίς ὁποῖες εἶναι δυνατή ἡ ἀκρόαση τῆς ὑπερρεαλιστικῆς φωνῆς – ἡ «ὑπαγόρευση τῆς σκέψης χωρίς κανένα λογικό ἔλεγχο», σύμφωνα μέ τήν ἀπόδοση τοῦ Ἐμπειρικού, «πέρα ἀπό κάθε αἰσθητική ἢ ἠθική ἐγνοια».

Ἀλλά καί στό *Δεύτερο μανιφέστο τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ* (1929/30), πού συνεχίζει τήν κωδικοποίηση τῶν κινήσεων ἀρχῶν τοῦ κινήματος, ὁ Μπρετόν εἶχε ἐπικρίνει «τήν τεράστια προχειρότητα τῶν περισσότερων ἀπό τούς συγγραφεῖς [...] πού ἀρκέστηκαν γενικά νά ἀφήνουν νά τρέχει ἡ πένα πάνω στό χαρτί μὴ δίνοντας τήν παραμικρή προσοχή στό τί συνέβαινε τότε μέσα τους [...] ἢ νά συγκεντρώνουν μέ τρόπο περισσότερο ἢ λιγότερο αὐθαίρετο στοιχεῖα ὄνειρικά προορισμένα κυρίως νά ἐξάρουν τήν γραφικότητά τους παρά νά ἐπιτρέψουν νά διακριθεῖ μέ τρόπο ὠφέλιμο τό παιχνίδισμά τους».¹⁷ Γιά ν' ἀποτρέψει λοιπόν κάθε τέτοια *αὐθαιρεσία* καί γιά νά διασφαλίσει τήν ἐκφραση τῆς «πραγματικῆς λειτουργίας τῆς σκέψης» – τήν ἀπρόσκοπτη ὑπαγόρευση τῆς ὑπερρεαλιστικῆς φωνῆς, τήν ἀναδρομή «στίς πηγές τῆς ποιητικῆς φαντασίας»,¹⁸ «στήν ἀληθινή ζωή»¹⁹ – ὁ Μπρετόν εἶχε φροντίσει νά ἀποκαλύψει ἀπό τό πρῶτο κιόλας *Μανιφέστο* τὰ «Μυστικά τῆς μαγικῆς ὑπερρεαλιστικῆς τέχνης» στά ὁποῖα μάλιστα, γιά νά ὑπογραμμίσει τίς ἀνατρεπτικές ἐπιλογές τοῦ κινήματος,²⁰ δίδει σκόπιμα τή μορφή συνταγῶν:

Συγκεντρωθεῖτε σ' αὐτό πού ἔχετε νά γράψετε, ἀφοῦ ἐγκατασταθεῖτε σ' ἕνα μέρος ὅσο τό δυνατόν εὐνοϊκότερο γι' αὐτό τόν σκοπό. Περάστε στήν πιό παθητική ἢ τήν πιό δεκτική κατάσταση πού σᾶς εἶναι δυνατόν. Ἀφαιρέστε τό μυαλό σας, τὰ ταλέντα σας, κι ὅλων τῶν ἄλλων. Πεῖτε στόν ἑαυτό σας ὅτι ἡ λογοτεχνία εἶναι ἕνας ἀπό τούς πιό θλιβερούς δρόμους πού ὀδηγοῦν παντοῦ. Γράψτε χωρίς προσχεδιασμένο θέμα, ἀρκετά γρήγορα ὥστε νά μὴ συγκρατήσετε καί νά μὴ βρεθεῖτε στόν πειρασμό νά ξαναδιαβάσετε αὐτά πού ἔχετε γράψει. Ἡ πρώτη φράση θά ἔρθει τελείως μόνη [...] Ἄν ἡ σιωπή ἀπειλεῖ νά ἐγκατασταθεῖ μόλις ἔχετε διαπράξει ἕνα σφάλμα· ἕνα σφάλμα, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, ἀπό ἀπροσεξία, διακόψτε χωρίς δισταγμό μέ μιὰ ἄδεια γραμμὴ. *Μετά τήν λέξη πού ἡ προέλευσή της σᾶς φαίνεται ὑποπτη, βάλτε ἕνα ὁποιοδήποτε γράμμα, λ.π., πάντα τό γράμμα λ καί διορθώστε τήν αὐθαιρεσία βάζοντας αὐτό τό γράμμα γιά ἀρχικό στήν λέξη πού θ' ἀκολουθήσει.*²¹

Ὡστόσο, ἂν κρίνουμε ἀπό τό τί εἶχε πεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἐμπειρικός τό 1936, στή γνωστή συνέντευξή του μέ τόν Κωστή Μπαστιά, εἶναι προφανές ὅτι ὁ ἄνθρωπος

πού εἰσήγαγε τόν ὑπερρεαλισμό στά καθ' ἡμᾶς ἢ δέν συμφωνεῖ μέ τόν Μπρετόν ἢ παραβλέπει ἕναν ἀπό τούς βασικούς κανόνες τῆς αὐτόματης γραφῆς:

Ὁ κανὼν [...] τοῦ σουρρεαλιστικοῦ γραψίματος μᾶς ἐπιβάλλει νά θέσωμεν τελείαν καί παύλαν εἰς τήν φράσιν ἂν αισθανθῶμεν ὅτι ἀρχίζομεν νά τήν ἐπηρεάζωμεν λογικῶς. Π.χ. Γράφω αἰφνιδίως «δέν ἔχομεν κυδῶνια». Ἄν ἀντιληφθῶ ὅτι μέ παρασύρει τό θέμα μου σταματῶ ἀμέσως μέ μιαν τελείαν, καί ἀρχίζω μέ μιαν οἰανδήποτε λέξιν, λ.χ. «Μᾶς πῆραν τό ἰσόποσο τοῦ βραχυτέρου μᾶς πολτοῦ» κ.λ.π.²²

Ὅπως θά περίμενε κανεῖς, ἄμεση ἦταν ἡ ἐνσταση τοῦ Μπαστιά–

«Δέν νομίζετε ὅμως ὅτι κατά τόν ἴδιον τρόπον, μέ τήν ἴδιαν συνταγήν ἡμπορῶ κι ἐγώ ὁ ἀμύητος νά κάμω ὀλίγον σουρρεαλισμόν, λ.χ. «Θριαμβεύουν τά κορόμηλα. Ἡ λάμψις τῶν ταλλήρων καλπάζει» κ.ο.κ.»²³–

πού θύμιζε τίς πρῶτες ἀντιδράσεις τῆς κριτικῆς στήν *Ἰψικαμίνο*, π.χ.

Καθίξεις στό γραφεῖο, παίρνεις μολύδι καί χαρτί καί ἀφήνεις τό χέρι σου νά γράφει ὅ,τι θέλει [...] ὅ,τι σοῦ κατεβεῖ, ἢ μᾶλλον ὅ,τι σοῦ ἀνεβεῖ ἀπό τό ὑποσυνείδητον.²⁴

Θά ἦταν ἄραγε διαφορετικά τὰ πράγματα ἂν ὁ Ἐμπειρικός εἶχε φροντίσει νά μεταφράσει σωστότερα (καί νά ἐφαρμόσει ἐπίσης πιό πιστά) τόν κανόνα τοῦ

16. Α. Μπρετόν, *Τί εἶναι ὁ σουρρεαλισμός*, ὅ.π., σελ. 113.

17. Α. Μπρετόν, *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 96.

18. *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 22.

19. *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 43.

20. Βλ. Peter Bürger, *Theory of the Avant-Garde*, μτφ. Michael Shaw, ἐκδ. Manchester University Press, Μάντσεστερ 1984, σελ. 53.

21. *Μανιφέστα τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὅ.π., σελ. 33-4. Δική μου ἡ ὑπογράμμιση.

22. Κωστής Μπαστιάς, «Φιλολογικοί περίπατοι. Μέ τόν κ. Α. Ἐμπειρικό (συγγραφέα τῆς «Ἰψικαμίνο»); Διά τόν σουρρεαλισμόν εἰς τήν τέχνην καί τήν ζωήν», *Ἡ Καθημερινή*, 30 Μαρτίου 1936 [=Ἰάκωβος Μ. Βούρτσος, *Βιβλιογραφία Ἀνδρέα Ἐμπειρικού (1935-1984)*, ἐκδ. Ε.Λ.Ι.Α., Ἀθήνα 1984, σελ. 129]. Δική μου ἡ ὑπογράμμιση. Πάντως, ὁ Ι. Μ. Βούρτσος, ὅ.π., σελ. 11, ἐκτιμᾷ ὅτι ἡ συνέντευξη τοῦ Ἐμπειρικού εἶναι κείμενο «σημαντικό γιατί ἐρμηνεύει τόν τρόπο γραφῆς τοῦ ποιητῆ καί ἀποκαλύπτει τήν ἀποψη τοῦ ἴδιου γιά τόν σκοπό τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ λόγου».

23. «Φιλολογικοί περίπατοι», ὅ.π., σελ. 129-130.

24. Μυριβήλης, «Συρρεαλισμός», *Ἡ Πρωτῆ*, 30 Ἀπριλίου 1935 [=Σωτήρης Τριβιζᾶς, *Τό Σουρρεαλιστικό Σκάνδαλο. Χρονικό τῆς ὑποδοχῆς τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ κινήματος στήν Ελλάδα*, ἐκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 1996, σελ. 84].

Μπρετόν για την αυτόματη γραφή;²⁵ Πολύ αμφιβάλλω. Γεγονός παραμένει, πάντως, ότι ο τρόπος με τον οποίο ο Έμπειρικός παρουσιάζει τις βασικές αρχές του υπερρεαλισμού, όπως επίσης και η άποχή του από τις συζητήσεις για τις κατευθύνσεις του μοντερνισμού στην Ελλάδα, συνέβαλαν στη διαιώνιση του άρνητικού κλίματος που είχε ήδη δημιουργηθεί για ολόκληρο τό κίνημα το οποίο ο ίδιος εκπροσωπούσε: «'Ας θγάλλουμε από τή μέση τόν υπερρεαλισμό, πού δέν έδωσε στον τόπο μας τίποτε ώριμο για νά κριθεί»,²⁶ τονίζει ο Σεφέρης στο πρώτο δοκίμιο για την ποίηση που θα γράψει με άφορμή τη διαφωνία του με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο (Απρίλιος 1938-Δεκέμβριος 1939) –τρία χρόνια μετά την 'Υψικάμινο και όταν θα έχει αρχίσει ήδη η συνεργασία του Έλύτη αλλά και του ίδιου του Έμπειρικού με το περιοδικό *Τά Νέα Γράμματα*, αλλά και τή χρονιά που κυκλοφορεί ο συλλογικός τόμος *Υπερρεαλισμός και επίσης η πρώτη συλλογή του Έγγονόπουλου (Μην όμιλείτε εις τόν οδηγόν)!* «Ο καθαρός υπερρεαλισμός είναι εύκολη ποίηση»,²⁷ συνεχίζει ο Σεφέρης και διαχωρίζει έτσι τον Μπρετόν και τους συντρόφους του από τους ποιητές «που θέσανε τό ζήτημα τής δύσκολης τέχνης»– Ρεμπώ, Μαλλαρμέ, Λωτρεαμόν, Κλωντέλ, Βαλερύ, Φάργκ, Έλιοτ, Τζόους, Ζούβ.

«Εύκολη» και «δύσκολη» ποίηση

Ο Σεφέρης απορρίπτει τους υπερρεαλιστές, όπως έχει υποστηρίξει ο Νάσος Βαγενάς, γιατί βλέπει ότι «οι ποιητές αυτοί με τις απόψεις τους υπήρχε κίνδυνος να νοθεύσουν τις μεταπαλαμικές κατευθύνσεις στην 'Ελλάδα».²⁸ Εκπροσωπούσαν επιπλέον μία θεωρία για την ποίηση που παρουσίαζε πολλές ομοιότητες με τη δική του.²⁹ Γι'αυτό το λόγο μεταφράζει και δημοσιεύει τό 1938 τό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του Ρολάν ντέ Ρενεβίλ (Rolland de Renéville) που μόλις είχε κυκλοφορήσει στο Παρίσι με τον τίτλο *L'expérience poétique* (Η ποιητική εμπειρία) –του ίδιου δοκιμογράφου, σημειωτέον, που επικαλείται στα δικά του θεωρητικά γραπτά από τό 1935 και ο Έλύτης:³⁰ «Τή δίνω», εξηγεί ο Σεφέρης, «σάν ένα ντοκουμέντο, που δια φωτίζει όχι τόσο τον υπερρεαλισμό, αλλά τις σχέσεις ή τις κοινές επιδιώξεις των δύο τυπικών ποιητικών τάσεων του καιρού μας».³¹ Δέν είναι επίσης χωρίς σημασία ότι, μαζί με τό δοκίμιο του Ρενεβίλ, ο Σεφέρης, σά νά σχολιάζει έμμεσα τις βαλερικές καταβολές τής ποίησης του Έλύτη, μεταφράζει και δημοσιεύει στο ίδιο τεύχος του περ. *Τά Νέα Γράμματα* και ένα από τά γνωστότερα ποιήματα του Έλυάρ, τό «Sans Age» («Χωρίς ηλικία»), για νά δείξει ότι «υπάρχουν υπερρεαλιστικά ποιήματα [...] που ή καταγωγή τους και ή εκτέλεσή τους μοιάζουν νά όφείλονται πολύ λιγότερο σέ μία μαντική ή άσυνείδητη έμπνευση από όρισμένα ποιήματα του Βαλερύ».³²

«Λίγο ως πολύ, όλοι έχουν ξεπεράσει τόν αυτόματι-

σμό. Έχω δει χειρόγραφα του Έλυάρ με πολλές διορθώσεις και ξέρω πως ο Τζαρά μεταχειρίζεται και λεξικά ακόμη»,³³ θα γράψει την ίδια χρονιά ο Έλύτης, ο οποίος, απέχοντας του Έμπειρικού, είχε αναλάβει τη

25. Πάντως, ο Ι. Μ. Βούρτσος, ό.π., σελ. 11, έκτιμά ότι ή συνέντευξη του Έμπειρικού είναι κείμενο «σημαντικό γιατί έρμηνεύει τόν τρόπο γραφής του ποιητή και άποκαλύπτει τήν άποψη του ίδιου για τόν σκοπό του υπερρεαλιστικού λόγου». Είναι επίσης άπορίας άξιον γιατί ο Έμπειρικός υιοθετεί τόν όρο «συρρεαλισμός», όταν οι έλληνικές έφημερίδες χρησιμοποιούν από τό 1924 τή λέξη «υπερρεαλισμός» βλ. π.χ., τό άρθρο «Ο υπερρεαλισμός. Ένας υπερρεαλιστής: ο Άνδρέας Μπρετόν», *Η Βραδυνή*, 25 Οκτωβρίου 1924, ο άνώνυμος συντάκτης του όποιου παραπέμπει στο γνωστό άρθρο του Roger Martin du Gard, «Le Surréalisme? André Breton», *Les Nouvelles Littéraires*, 11 Οκτωβρίου 1924, χωρίς όμως και νά έπαναλαμβάνει τά ύπονοούμενα του du Gard για τόν Μπρετόν που είχαν έξοργίσει τόν θεωρητικό του υπερρεαλισμού βλ. Maurice Nadeau, *Η ιστορία του συρρεαλισμού*, μτφ. Άλεξάντρα Παπαθανασοπούλου, εκδ. Πλέθρον, Άθήνα 1978, σελ. 70.

26. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες*, Α', έπιμ. Γ. Π. Σαββίδης, εκδ. Ίκαρος, Άθήνα 1974, σελ. 85.

27. *Δοκίμες*, Α', ό.π., σελ. 138 [485].

28. *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μιά εξέταση τής ποιητικής και τής ποίησης του Σεφέρη*, εκδ. Κέδρος, Άθήνα 1996, σελ. 81.

29. Για τή στάση του Σεφέρη άπέναντι στον υπερρεαλισμό, βλ. τήν έργασία μου *The Springboard and the Athlete: Surrealism in Greece 1924-1945* (άνέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of Essex, 1983), σελ. 31-33 και 43-48. Για τά έπιχειρήματα που δανείζεται ο Σεφέρης από τόν Τ.Σ. Eliot για νά στηρίξει τις απόψεις του για τή δύσκολη ποίηση, βλ. τή μελέτη μου «[...] all poetry is difficult [...]»: the limitations of Seferis' modernist poetics», *Byzantine and Modern Greek Studies*, 11 (1987), σελ. 93-113.

30. Βλ. Όδυσσέας Έλύτης, *Άνοιχτά χαρτιά*, εκδ. Άστειρίας, Άθήνα 1974, σελ. 117, 363-365 κ.ά.

31. Γ[ιώργος] Σ[εφέρης], [Σύντομη εισαγωγή στο] Rolland de Renéville, «Η έμπνευση», μτφ. Γιώργος Σεφέρης, *Τά Νέα Γράμματα*, 6-7 (1938), σελ. 549.

32. Στο ίδιο. "Όπως έδειξα σέ άλλη μελέτη μου (*The Springboard and the Athlete*, ό.π., σελ. 189-190), τό ποιήμα του Eluard που μεταφράζει ο Σεφέρης τό 1938 είναι ένα από τά κείμενα με τήν ποιητική, τό ύφος και τά σύμβολα των όποιων θ' άναμετρηθεί αργότερα ο *Ήλιος ο Πρώτος* (1943) του Έλύτη. "Όπως παρατηρεί μία άμερικανίδα κριτικός, τό «Sans Age» μπορεί νά διαβαστεί «ως ποίημα για τόν υπερρεαλισμό ή για τήν κομμουνιστική άδελφοσύνη ή για τήν άδελφοσύνη των ποιητών, ή ακόμη καλύτερα ως παράδειγμα τής ομοιότητας και των τριών αυτών μαζί» βλ. Mary Ann Caws, *The Poetry of Dada and Surrealism: Aragon, Breton, Tzara, Eluard & Desnos*, εκδ. Princeton University Press, New Jersey 1970, σελ. 146.

33. Όδυσσέας Έλύτης, «Γύρω από τόν υπερρεαλισμό», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 84 (9 Ίουλίου 1938) [=Άνοιχτά χαρτιά, ό.π., σελ. 368.]

θεωρητική υπεράσπιση τοῦ ὑπερρεαλισμοῦ στήν Ἑλλάδα ἐνός ὑπερρεαλισμοῦ ὅμως, πού, καθῶς παραδέχεται κι ὁ ἴδιος, «δέ θά [...] δέχονταν ποτέ οἱ Ὑπερρεαλιστές»!³⁴ Ἄλλωστε, μέ μόνη ἐξαίρεση τόν Ἑλύαρ, κανεῖς ἀπό τούς ὑπερρεαλιστές δέν περιλαμβάνεται στούς «ἀληθιν[οὺς] ποιητές τῆς νέας πραγματικότητας (Ρεμπώ, Λωτρεαμόν, Ἑλιοτ, Οὐγκαρέτι, Ἑλύαρ, Σουπερτιέλ, Ζουβ, Λόρκα, Σαλίνας)» πού τόσο θαυμάζει ὁ Ἑλύτης,³⁵ ὁ ὁποῖος δέν ἀργεῖ ἐπίσης νά υἱοθετήσῃ θέσεις πού θά τίς ζήλευαν ἀκόμη καί οἱ πῶ ἀντιδραστικοί ἐκπρόσωποι τοῦ μοντερνισμοῦ: «κῆ ἀληθινή τέχνη –τουλάχιστον στά χρονικά περιθώρια τῆς γέννησής της– εἶναι ἀριστοκρατική».³⁶ Ἡ «ὑπερπραγματικότητά» πού ἐξερευνοῦσαν καί χαρτογραφοῦσαν οἱ ξένοι ὑπερρεαλιστές –ἀτομικά ἢ/καί ὁμαδικά– ἦταν σαφῶς ἄλλου καί ἄλλου παπᾶ εὐαγγέλιο:

Δέν πάψαμε ποτέ νά ὑποστηρίζουμε, συμφωνώντας μέ τόν Λωτρεαμόν, πῶς ἡ *ποίησις* πρέπει νά γίνεται ἀπ' ὄλους –αὐτό ἀκριβῶς τό ἀπόφθεγμα θέλουμε νά χαράξουμε στήν προμετωπίδα τοῦ σουρρεαλισμοῦ– ὥστόσο, εἶναι αὐτονόητο πῶς γιά μᾶς προϋποθέτει καί τό ἀναγκαῖο ἀντίστοιχό του: ἡ *ποίησις* πρέπει νά εἶναι κατανοητή σέ ὄλους.³⁷

«νά μπορεῖ νά τό καταλάβει ὁ καθείς»

Ὅμως, ὅπως ὁ Ἑλύτης διαφοροποιήθηκε ἀρκετά νωρίς ἀπό τόν «ὀρθόδοξο» ὑπερρεαλισμό, ἀναπτύσσοντας σιγά-σιγά μία ἰθαγενή μυθολογία ἐθνικοῦ περιεχομένου, εἶται καί οἱ ἄλλοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀκρᾶς ἐκφρασης τοῦ ἑλληνικοῦ μοντερνισμοῦ ἐγκαταλείπουν σταδιακά τίς ἀρχικές τούς θέσεις. Εἶναι χαρακτηριστική, λ.χ., ἡ στάση πού θά τηρήσῃ ὁ ἴδιος ὁ Ἑμπειρικός ἀπέναντι στόν καθαρό ψυχικό αὐτοματισμό:

[...] γράφω μέ τήν αὐτόματη γραφή συχνά· δέν μπορῶ νά περιορισθῶ μόνον στήν αὐτόματη γραφή, διότι θέλω, καί δέν εἶμαι ὁ μόνος πλέον, ὁ ὁποῖος ἀπεμακρύνθη ἀπό τήν ἀποκλειστικήν χῆρσιν τῆς αὐτομάτου γραφῆς, εἴμεθα πολλοί [...] θέλω νά διοχετεύσω τήν ὑπερρεαλιστικότητά πού μοῦ ἐχάρισε ὁ ὑπερρεαλισμός καί ἐκεῖ πού ἄν τόν ἀφῆνα μόνον, τό ἔργον αὐτό, στήν αὐτόματη γραφή, ἀντί νά δημιουργηθεῖ τό ἰσχυρόν ρεῦμα πού μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ, θά εἶχαμε μιά ἀπλωμένη πολὺ ὠραία, γοητευτική ἀπανωσιά, ἀλλά ὄχι ρεῦμα, ἐννοῶ δύναμιν. Θά μοῦ πεῖς: «μὰ τότε ἀπαρνεῖσθε, κύριέ μου, τόν ὑπερρεαλισμόν;» Ὁχι. Ἄν ἐξετάσετε τά ποιήματά μου θά δεῖτε ὅτι ὅ,τι ὑπερρεαλιστικῶς ἐγράφη κατὰ κάποιον τρόπο περιγράφεται, ξαναγράφεται κατὰ τρόπον πού νά μπορεῖ νά τό καταλάβει ὁ καθείς καί ὄχι μόνον ὁ ὑπερευαίσθητος ἢ ὁ μεμνημένος.³⁸

Πόσο ὑπερρεαλιστική, ὅμως, εἶναι ἡ πρῶμη λογοτεχνική παραγωγή τοῦ Ἑμπειρικοῦ –«ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἐφαρμογῆς, τῆς πιστῆς ἐφαρμογῆς», ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «τῆς ὑπερρεαλιστικῆς γραφῆς, τοῦ ὑπερρεαλιστικοῦ

αὐτοματισμοῦ»;³⁹ Σχολιάζοντας σέ παλαιότερη μελέτη μοῦ τήν ἐπίσημανση τοῦ Γιώργη Γιατρομανωλάκη ὅτι σταδιακά «ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός μῦθος [...] ἀρχίζει νά ὑποχωρεῖ καί στή θέση του ἐμφανίζεται μιά χριστιανική, ἐκκλησιαστική γλώσσα» καί «[κ]ατάληξη αὐτῆς τῆς στροφῆς ἀποτελεῖ ἡ ἀπό μέρους τοῦ ποιητῆ υἱοθέτηση ἐνός χριστιανικοῦ δράματος, τοῦ ἐσχατολογικοῦ μῦθου μιάς ἀνω πόλεως πού μέλλεται νά κατοικηθεῖ ἀπό πιστούς μάρτυρες-ποιητές, ὁραματιστές καί ὑπερασπιστές ἐνός νέου κόσμου»,⁴⁰ ἀντέτεινα ὅτι δέν πρόκειται ὄντως γιά «στροφή»–

οἱ ἀναφορές στήν «παμπάλαια πόλη» πού ὑπάρχουν στήν Ὑψικάμινο καί στήν Ἐνδοχώρα τό δείχνουν αὐτό καθαρά. Ἡ *σήμερον*, γιά νά θυμηθοῦμε τήν τελευταία συλλογή τοῦ Ἑμπειρικοῦ, νοεῖται ὡς *αὔριον καί ὡς χθές*. Ὁ ἱστορικός χρόνος ἔχει ἰσοπεδωθεῖ καί πλέον δέν ὑπάρχει. Ὁ ἀναγνώστης βρίσκει σ' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῆ λογοτεχνία ὅ,τι τοῦ δίνει καί ἡ θρησκεία, πού κι αὐτή στηρίζεται στήν ἐμπειρία, στό μῦθο καί στό συναίσθημα –τὴν ἐλπίδα δηλαδή καί ἀκόμα τὴν πίστη ὅτι αὐτό πού ἔχασε στό παρελθόν θά τό ἀνακτήσῃ μιά μέρα στό μέλλον· μαζί ὅμως βρίσκει καί τό κουράγιο γιά νά σηκῶσει καρτερικά τό βάρος τοῦ παρόντος.⁴¹–

κι ἔφερα ὡς παράδειγμα τίς παρήγορες διακηρύξεις πού συναντοῦμε στήν Ὑψικάμινο, π.χ. «τό πένθος θά καθεῖ», «οἱ Φαρισαῖοι πέθαναν», «Ἡ καθέλκυσις ἐνός σφριγῶντος λαοῦ πλησιάζει», «Στιγμιότυπα μᾶς ἀπέδειξαν τὴν ὀρθότητα τῆς πορείας μας» κ.ἄ.

Ἄλλὰ αὐτές ἀκριβῶς οἱ ἐπαγγελίες τοῦ «ὁραματιστή καί διαπρύσιο[υ] κήρυκα ἐνός ἐδεμικοῦ, ἐρωτικοῦ καί ἀπελευθερωμένου βίου»⁴² δέν κλείνουν ἄραγε τό κείμενο, δέν ἐπιβάλλουν μιά συγκεκριμένη συμπεριφορὰ στόν ἀναγνώστη; «Στόχος τοῦ λογοτεχνικοῦ ἔργου (τῆς λογοτεχνίας ὡς ἔργου) εἶναι νά κάνει τόν ἀναγνώστη ὄχι πλέον καταναλωτή, ἀλλά παραγωγό τοῦ κειμένου»,⁴³ γράφει σ' ἓνα ἀπ' τὰ θεωρητικά του δοκί-

34. «Γύρω ἀπὸ τόν ὑπερρεαλισμό», ὁ.π., σελ. 369.

35. «Γύρω ἀπὸ τόν ὑπερρεαλισμό», ὁ.π., σελ. 367.

36. Ὀδυσσεὺς Ἑλύτης, «Τελεῖα καί παύλα.», *Τά Νέα Γράμματα*, 6-7 (1938), σελ. 584.

37. Α. Μπρετόν, *Ἡ πολιτική θέση τοῦ σουρρεαλισμοῦ*, ὁ.π., σελ. 124.

38. «Συζήτηση στήν Θεσσαλονίκη», *χάρτης*, 17/18 (1985), σελ. 635.

39. «Συζήτηση στήν Θεσσαλονίκη», ὁ.π., σελ. 635-6.

40. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, *Ἀνδρέας Ἑμπειρικός. Ὁ ποιητῆς τοῦ ἔρωτα καί τοῦ νόστου*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1983, σελ. 172-3.

41. Γιάννης Π. Καραβίδας, «Σεφέρης, Ἑμπειρικός· παράλληλοι», *Ὁ Πολίτης*, 72 (1986), σελ. 37.

42. www.embiricos2001.gr.

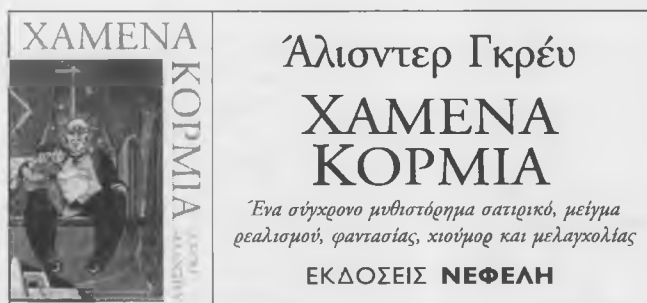
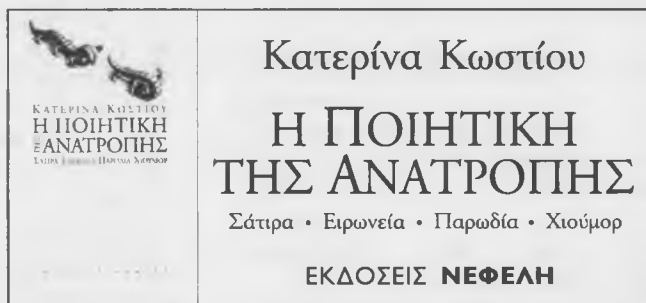
43. S/Z, μτφ. Richard Miller, ἐκδ. Hill and Wang, Νέα Ὑόρκη 1974, σελ. 4.

μα ο Ρολάν Μπάρτ όπου διαχωρίζει τὰ κείμενα σε δύο κατηγορίες –στὰ *ἀναγνώσιμα* (lisible), χαρακτηριστικό τῶν ὁποίων εἶναι ἡ μονοσημαντότητα καὶ ἡ διαφάνεια, καὶ στὰ *ἐγγράψιμα* (scriptible) πού ὄχι ἀπλῶς ἐπιτρέπουν πολλαπλές, συνεχεῖς κι ἀνοιχτές ἀναγνώσεις, ἀλλὰ προτρέπουν τὸν ἀναγνώστη νὰ τὰ ξαναγράψει, περνώντας ἔτσι ἀπὸ τὸν ρόλο τοῦ καταναλωτῆ στὸν ρόλο τοῦ (συμ)παραγωγῆ. Τὰ ὑπερρεαλιστικά κείμενα,⁴⁴ ὅπως καὶ ἄλλα μοντερνιστικά κείμενα, ἀνήκουν ἀναμφισβήτητα στὴν τελευταία αὐτὴ κατηγορία. Ἄργα ἢ γρήγορα –καὶ τὸ Ἔτος Ἐμπειρικοῦ μᾶς προσέφερε μιὰ μοναδική εὐκαιρία⁴⁵– θα πρέπει ν'αποφασίσουμε πόσο αὐτοματικά/ὑπερρεαλιστικά (καί, ἐν τέλει, *ἐγγράψιμα*) εἶναι τὰ κείμενα τοῦ Ἐμπειρικοῦ μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ «ὄ,τι ὑπερρεαλιστικῶς ἐγράφη» πού, καθὼς λέει ὁ ἴδιος, «κατὰ κάποιον τρόπο περιγράφεται, ξαναγράφεται κατὰ τρόπον πού νὰ μπορεῖ

νὰ τὸ καταλάβει ὁ καθεὶς καὶ ὄχι μόνον ὁ ὑπερευαίσθητος ἢ ὁ μεμνημένος».

44. Βλ., γιὰ παράδειγμα, τί γράφει γιὰ ἓναν ἀπὸ τοὺς γνωστότερους στίχους τοῦ Ἑλύαρ («La terre est bleue comme une orange») ὁ Michael Riffaterre στὸ βιβλίο του *Semiotics of Poetry*, ἐκδ. Methuen, Λονδίνο 1978, σελ. 61-63.

45. Δεδομένου ὅτι οἱ ἐκδηλώσεις εἶχαν ὡς γενικό τίτλο τὸν στίχο «Πάρε τὴν λέξι μου. Δώσε μοῦ τὸ χέρι σου» (www.embiricos2001.gr), ὑπενθυμίζω τὸ ἐρώτημα πού εὐστοχα ἔθεσε ἓνας κριτικός ἀναφερόμενος στὸ μπρετονικό «Les mots font l'amour»: «if, when words make love, we are no more than voyeurs, can we hope to procure their matches?» (Michael Sheringham, «Breton and the language of automatism: alterity, allegory, desire», στὸν τόμο *Surrealism and Language*, ἐπιμ. Ian Higgins, ὁ.π., σελ. 46).

ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ

«ΚΟΙΝΩΝΙΑ, ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ, ΗΘΙΚΗ»

έκδόσεις «Πλέθρον», Ἀθήνα 2001

τοῦ Ἀγγελου Ἐλεφάντη

Εδῶ καί μερικά χρόνια, μέσα στή δεκαετία τοῦ '80 πάντως, φτιάχτηκε ἕνας ἐνδιαφέρων θεσμός. *Οἱ παρουσιάσεις τῶν νέων βιβλίων*. Δέν ὑπῆρχε ἀπό πάντα ὁ θεσμός αὐτός. Σήμερα ὅμως εἶναι πάγια ἡ πρακτική ἐκδότης καί συγγραφέας νά ὀργανώνουν μιά δημοσία συζήτηση στήν ὁποία μιλοῦν κάποιοι εἰκαζόμενοι ἢ καί πραγματικοί ειδικοί γιά τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου, πού ἀναδεικνύουν κατ' ἀρχήν τίς ἀρετές του καί τή σημασία του ὡστε, στή συνέχεια, νά γράψουν οἱ δημοσιογράφοι ἀλλά καί τό ὅποιο κοινό τῆς παρουσίας νά μπορέσει νά προσεγγίσει καλύτερα αὐτή τήν νέα, ἐπιστημονική, δοκιμακή ἢ λογοτεχνική δημιουργία. Θετική ἦταν αὐτή ἡ ἐξέλιξη. Καί γιά τόν ἐκδότη, πού μ' αὐτόν τόν τρόπο γνωστοποιεῖ τίς ἐκδόσεις του, καί ὑποβοηθᾷ τίς πωλήσεις του –διότι, θεβαίως, τά βιβλία πρέπει νά πουλιοῦνται– καί γιά τό ἴδιο τό πνευματικό προϊόν πού μ' αὐτό τόν τρόπο περνᾷ τήν πρώτη δοκιμασία του. Προϋπόθεση, βέβαια, αὐτῆς τῆς πρώτης δοκιμασίας εἶναι οἱ παρουσιαστές, κατά τεκμήριο τουλάχιστον, νά ἔχουν σχέση μέ τό ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου, ἡ συμμετοχή τους στή συζήτηση νά μήν συνιστᾷ, ἀπλῶς, πράξη ἀβροφροσύνης ἢ δημοσιοσχεσίτικης πολυπραγμοσύνης, στήν ὁποία δέν παρουσιάζεται τό ἔργο καί ὁ συγγραφέας ἀλλά ὁ παρουσιαστής.

Εἶπα τά προηγούμενα γιά νά ἐξηγήσω γιά ποιό λόγο βρίσκομαι μεταξύ τῶν παρουσιαστῶν τοῦ βιβλίου τοῦ Κύρκου Δοξιάδη *Κοινωνία, Ἰδεολογία, Ἠθική*, παρόλο πού οὔτε ἔχω οὔτε διεκδικῶ κάποιους ἀντικειμενικούς τίτλους ἐγκυρότητας σέ σχέση μέ τά ἀντικείμενα πού τό βιβλίο αὐτό πραγματεύεται.

* Ὁμιλία στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ Κύρκου Δοξιάδη *Κοινωνία, Ἰδεολογία, Ἠθική*. Στήν ἴδια παρουσίαση ἔλαβαν μέρος ἡ Μαρία Δαμανάκη καί ὁ Γιάννης Βούλγαρης.

Ὅπως θά ἔχετε ἤδη δεῖ, ὅσοι πιάσατε τό νέο βιβλίο τοῦ Δοξιάδη στά χέρια σας, ὁλόκληρο τό 3ο μέρος, 134 σελίδες ἐπί συνόλου 191 εἶναι μικρά κείμενα δημοσιευμένα στά «Κυριακάτικα Ἐνθέματα» τῆς *Αὐγῆς* καί γραμμένα ἐπί τούτου. Ἐπί τούτου, εἶναι δηλαδή ἀπευθυντέα στούς ἀναγνώστες τῆς *Αὐγῆς*, ἀνθρώπους κατά τεκμήριο ἀριστεροῦς τῆς ἀνανέωσης, ὥστε οἱ προβληματισμοί τοῦ συγγραφέα νά συναντηθοῦν ὄχι μέ τό κοινό ἐν γένει, ἀλλά, εἰδικά μέ τό κοινό αὐτό, τό ἀριστερό. Ἐδῶ, λοιπόν, ἀρχίζει καί δημιουργεῖται κάτι, κατά τή γνώμη μου, πολύ ἐνδιαφέρον πού γέννησε καί τό βιβλίο πού συζητᾷμε σήμερα. Ἕνας πανεπιστημιακός, ὅπως ὁ Δοξιάδης, αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά κοινωνήσῃ τίς ιδέες του εἰδικά στό ἀριστερό κοινό, γι' αὐτό διάλεξε τήν *Αὐγή*, νά ἐπικοινωνήσῃ μ' αὐτό, νά κριθεῖ ἀπ' αὐτό καί εἰ δυνατόν οἱ ιδέες του, οἱ σκέψεις του, κατά κάποιο τρόπο, νά τό ἐπηρεάσουν. Φυσικά δέν εἶναι ὁ μόνος ὑπάρχων πολλοί ἐπιστήμονες καί καλλιτέχνες πού γράφουν στά *Ἐνθέματα*, καί σέ ἄλλα ἀριστερά ἐντυπα. Βγαίνοντας ἔξω ἀπό τόν αὐστηρό ἐπιστημονικό-ἀκαδημαϊκό κύκλο αὐτοί οἱ ἀρθρογράφοι «φυτρώνουν ἐκεῖ πού δέν τούς σπέρνουν», γιά νά χρησιμοποιήσω τήν ὠραία φράση-ὀρισμό τοῦ Ζάν-Πῶλ Σάρτ γιά τούς διανοούμενους. Καί ὁ Δοξιάδης, γράφοντας στήν *Αὐγή*, φυτρώνει ἐκεῖ πού δέν τόν σπέρνουν. Ἡ πράξη του εἶναι καθαρά πολιτική γιατί παίρνοντας τό μέρος τῶν δικῶν του ιδεῶν ἀναλαμβάνει τόν κίνδυνο νά τίς ἐκθέσει καί νά ἐκτεθεῖ, νά ἀνακατωθεῖ κι αὐτός μέσα στήν ἀγορά ιδεῶν τῆς Ἀριστερᾶς, μιά ἀγορά ἐξ ὀρισμοῦ συγκρουσιακή, στήν ὁποία δέν ὑπάρχουν οὔτε προστατευτικά χαρακώματα οὔτε ἐξ ἀποκαλύψεως καί αἰώνιες ἀλήθειες οὔτε ἀλάθητα οὔτε ἀναπαυτικό καί αἰσιο τέρμα οὔτε πλούσια ἀνταμοιβή. Ἱστορίες τελειωμένες, ἱστορίες χωρίς τελειωμό, ὅπως ἔλεγε ἕνας νεκρός, πιά δάσκαλος.

Από τήν ἄλλη μεριά ἐγώ, ἀπό τό περασμένο καλοκαίρι, εἶμαι ὑπεύθυνος τῶν «Ἐνθεμάτων» τῆς *Αὐγῆς*, στή θέση πού ἄφησε ὁ παρακαθήμενος στό τραπέζι μας Γιάννης Βούλγαρης, θέση πού ὑπηρέτησε ἐπαξίως ἐπί τριετία. Αὐτή ἡ ιδιότητα μοῦ ἐπιβάλλει νά μιλήσω γιά τό βιβλίον τοῦ Δοξιάδη, γιατί ἂν δέν τό ἔκανα δέν θά ἦταν μόνον γαϊδουριά ἐκ μέρους μου, ἀλλά καί ἐμπρακτική περιφρόνηση τῆς ἀρχῆς τοῦ διαλόγου πού διέπει, πού πρέπει νά διέπει, τίς σχέσεις τῶν ἀριστερῶν ὄχι μόνον γιατί τήν ἀρχή αὐτή τήν ἐπιβάλλουν οἱ καλοί τρόποι, ἀλλά γιατί εἶναι συστατική τῆς Ἀριστερᾶς. Δέν σολάρουμε οἱ ἀριστεροί. Συνδιαλεγόμαστε, συνομιλοῦμε κι αὐτή ἡ συνομιλικότητα, ὅταν καταφέρει νά μὴν εἶναι βαβούρα ἢ παράλληλοι μονόλογοι, μᾶς φτιάχνει ὡς ἐνιαῖο πολιτικό σῶμα, πολύτροπο καί πολυφωνικό μὲν, ὡστόσο ἐνιαῖο ὄργανο μάχης. Ὅπως ἤδη εἶπα, θεωρῶ σημαντικό ὅτι ἕνας ἐπαγγελματίας πανεπιστημιακός, ὅπως ὁ Κ. Δοξιάδης, ἔγραψε αὐτά τὰ κείμενα καί τὰ δημοσίευσε στήν *Αὐγή* κι ὄχι στά *Νέα* ἢ τήν *Ἐλευθεροτυπία*, γιατί θέλησε νά ἀπευθυνθεῖ πολιτικά στοὺς τόσο διαφορετικούς ἀλλά καί κατά τεκμήριο ὁμοίους του, ν' ἀπευθυνθεῖ σέ ἀριστεροὺς ὡς μάχιμος καί μαχόμενος. Ἄλλωστε οἱ ἀριστεροὶ ἢ εἶναι μαχόμενοι ἢ αὐτοσυναιροῦνται ὡς ἀριστεροί.

Μετά ἀπ' αὐτά θά προσπαθῶ νά συναντηθῶ μὲ τό βιβλίον τοῦ Δοξιάδη.

Τό πρῶτο μέρος εἶναι ἕνα δοκίμιο ἐπιγραφόμενο «Φουκώ καί ἰδεολογία». Ἐκθέτει τίς ιδέες τοῦ Φουκώ γιά τήν ἰδεολογία, καί ἀναμετριέται κριτικά μ' αὐτές. Τό δοκίμιο αὐτό εἶναι φιλοσοφικό. Κινεῖται ἀνάμεσα στόν Κάντ, τόν Φουκώ, τόν Ντεστύ ντέ Τρασύ, τόν Χέγκελ, τόν Μάρξ, τόν Ἰπολύτ Ταῖν, τοὺς Ἀντόρνο καί Χορκάμερ, τόν Χάιντεγκερ, τόν Νίτσε, τόν Ἄλτουσέρ, τόν Φίχτε, τόν Ντεκάρτ, τόν Χόμπς, τόν Χιούμ, τόν Τζῶν Λόκ, τόν Βάκονα, τόν Λούκατς, τόν Χάμπερμας, τόν Λακάν, τόν Μάξ Στίρνερ. Καί βέβαια δέν τοῦ προσάπτω τῆ φιλοσοφική προσέγγιση τίς ἔχουμε ἀνάγκη τίς φιλοσοφικές προσεγγίσεις καί τίς φιλοσοφικές θεωρίες γιατί ἢ κάθε μιά τους ἐνοποιεῖ καί ἐκλογικεῖ, μέσα στό δικό της ἐννοιολογικό σύστημα, τίς ἰδεολογίες. Ὅσο ἔγω δέν εἶμαι εἰδικός, δέν εἶμαι φιλόσοφος καί ἐπομένως ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὅποια φιλοσοφική παιδεία τυχαίνει νά ἔχω, ὅπως κάθε ἄνθρωπος, δέν μοῦ πέφτει λόγος νά ἀναμετρηθῶ φιλοσοφικά μὲ τόν φιλοσοφικό λόγο. Νά πῶ μόνον κάτι λίγα γιά τήν ἰδεολογία πού εἶναι ἕνα ἀπό τὰ ἀντικείμενα τοῦ βιβλίου τοῦ Δοξιάδη καί πού ὁ ἴδιος τό προσεγγίζει φιλοσοφικά, ἀλλά πού, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τό ἀντικείμενο ἰδεολογία ἐν μέρει ἢ ἐν ὅλῳ βρίσκεται ἐκτός τῆς φιλοσοφικῆς συστηματικότητας. Δέν εἶναι ἀνάγκη, γιά παράδειγμα, νά εἶσαι ὁ Κάντ ἢ Ντεστύ ντέ Τρασύ γιά νά μεταθάνατον ζωὴ ἢ ὅτι ἡ ΑΕΚ εἶναι ἰδέα καί γλύκα. Καί εἰδικότερα, σέ ὅτι μέ ἀφορᾷ, δέν μ' ἀρέσει τό πνευματικό σπῶρ στό ὅποιο ἐπιδίδονται τόσο καί

τόσο Νεοἕλληνες, τό ὀνομαζόμενο ἀμπελοφιλοσοφία.

Ὁ Δοξιάδης ἐκθέτοντας καί συζητώντας τίς ἀντιλήψεις τοῦ Φουκώ γιά τήν ἰδεολογία, καί πού βέβαια εἶναι μιά ριζική κριτική τῆς ἐννοίας τῆς ἰδεολογίας, μιά ριζική κριτική ἄρνηση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τῆς νεωτερικότητας, θέλει νά τοποθετηθεῖ ἀπ' αὐτή τή μεριά, ἀπό τῆ φουκωϊκή σκοπιά νά δεῖ τό ζήτημα: «Ἡ σκοπιά μᾶς φουκωϊκῆς» γράφει, «κριτικῆς τῆς ἰδεολογίας θά ἦταν ἡ σκοπιά ὄχι τῆς ἐλευθερίας ὡς μᾶς ὑποστασιοποιημένης ἀπόλυτης ιδέας, ἀλλά τῆς ἐλευθερίας πού γίνεται ἀντιληπτή ὡς μιά περατὴ πρακτικὴ ἐνός περατοῦ ἑαυτοῦ». Γόνιμη εἶναι αὐτή ἡ ἰδέα τῆς περατότητας γιατί ξεκόβει, κατ' ἀρχήν, μὲ κάθε τελεολογία, κάθε ἐσχατολογία' στόν Φουκώ τήν ὀφείλουμε, ἂν κι ὄχι μόνον σ' αὐτόν, καί τονίζει βέβαια τήν ἐλευθερία τῆς κριτικῆς. Ἡ ἐλευθερία τῆς κριτικῆς ὅμως εἶναι ἕνα πράγμα, ἡ ἐλευθερία, ἐλευθεριακή ἢ ἡ ἀπελεύθερη κατασκευή τῆς ἀντικειμενικῆς πραγματικότητας εἶναι ἕνα ἄλλο. Δέν λέω ὅτι καί ὁ Δοξιάδης κάνει κάτι τέτοιο. Ὁ Φουκώ ὅμως τό κάνει ἀρνούμενος κατηγορηματικά τήν ἴδια τήν ἰδεολογία, παραλέποντάς την στό πεδίο τῆς κλασικῆς, τῆς πρὶν τόν 18ο αἰῶνα, φιλοσοφίας, ὅταν, ὅπως λέει ὁ Φουκώ, σημειώνεται ἡ «ἀποχώρηση τῆς γνώσης καί τῆς σκέψης ἀπό τήν ἀναπαράσταση». Συγνώμη, ἀλλά τέτοια ἀποχώρηση δέν σημειώθηκε. Ἐγώ, ἕνα κάποιο ἐγώ, μπορεῖ πράγματι νά ἀποχώρησα ἢ νά νομίζω ὅτι ἡ ἀντιληπτικότητά μου, ἡ προσκληπτικότητά του καί ἡ κατανοησιμότητά τοῦ κόσμου πού ἔχω νά εἶναι καθαρὴ σκέψη, καθαρὴ γνώση, ἐπιστήμη. Οἱ κοινωνικές καί οἱ πνευματικές ὅμως ὀντότητες δέν ἐπέδειξαν τέτοιο πνεῦμα ἀναχωρητισμοῦ. Κραύγαζε ὁ Φλωμπέρ: «πετάξτε αὐτά τὰ σκατά, πρέπει νά βάλουμε φραγμό στά σκατά!» Τὰ σκατά ὅμως μᾶς ἐπνίξαν, συνεχίζουν νά μᾶς πνίγουν προσφέροντάς μας μιά αἰωνιότητα μακάριαν, ἀλλά καί μακάριαν ἀποκτίνωσης: εἴτε ὡς Μπὶν Λάντεν εἴτε ὡς Μπούς. Ἐτσι, ὅσοδήποτε κατηγορηματικά ρηξικέλευθα, ἀπόλυτα κι ἂν ἀρνήθηκε ὁ Φουκώ τήν ἐννοια καί τήν πραγματικότητα τῆς ἰδεολογίας δέν ξεμπερδέψαμε ἀπ' αὐτήν, δέν ξεμπερδεύουμε ἀπ' αὐτήν εἴτε ὀρίσουμε τό ἀνθρώπινο ὄν (τό συγκεκριμένο ὄν εἴτε τό ὄντολογικό ὄν, τό γενολογικό) ὡς θεμελιωδῶς περατό ἀντικείμενο ἀλλά καί ὑποκείμενο τῆς γνώσης εἴτε ὡς ὄν ἀτελεύτητο. Οἱ ἰδεολογίες πάντα θά μᾶς κυνηγοῦν, θά κολυμπᾶμε μέσα στίς ἰδεολογίες, γιατί γεννιοῦνται, *μαζί μέ μᾶς* (τό ὑπογραμμίζω αὐτό, μαζί μέ μᾶς) ἐκεῖ πού διαμορφώνονται οἱ συμβολοποιήσεις, ὁ φαντασιακός κόσμος, οἱ ἐπιθυμίες, οἱ ἀναπαραστάσεις, οἱ φαντασιώσεις, οἱ νομομοποιήσεις, ἡ τέχνη, οἱ θεομοί: οἱ ἀξίες, πού ἄλλες ἐρχονται ἀπό τὰ τρισβάθα τοῦ χρόνου κι ἄλλες τίς γεννοῦν, συγχρονικά, οἱ ἀνάγκες μας, ἡ τριβὴ μας μέσα στήν ἀντιπαλότητα ἀλλά καί τήν αὔρα τοῦ κόσμου. Ναι, λοιπόν, ζήτω στήν κριτικὴ τῶν ἰδεολογιῶν, ὅλων τῶν ἰδεολογιῶν. Ἡ κριτικὴ ὅμως τίς προϋποθέτει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὑπάρχουν.

*Ανθρωποι χωρίς ιδεολογίες είναι αποκτηνωμένα κατασκευάσματα ήλιθιων ηλεκτρονικών υπολογιστών, πού ποτέ δέν θά καταφέρουν νά τά κατασκευάσουν γιατί τούς λείπουν τά data τής ήλιθιότητας, γιατί μόνον ή ήλιθιότητα είναι αιώνια, καί άπειρη.

"Υστερα, έλεος. Δέν μου φταίνε οι άναπαραστάσεις. Μέ άναπαραστάσεις δουλεύει ό άνθρωπος έγκέφαλος, από τήν πολύ μακρινή εκείνη εποχή, όταν άκόμη ό άνθρωπος δέν είχε αποβάλει τόν κτηνώδη προ-γναθισμό καί τά όγκώδη υπερόφρυα τόξα. Είχε όμως αποβάλει τήν άπόλυτη ζωικότητα καί έμπαινε στό βασίλειο τής άνθρωπότητας. Θά έχουν περάσει, ίσως, καί 4 εκατομμύρια χρόνια, όταν αυτό τό όν στάθηκε όρθιο καί συνάμα, «τήν ίδια στιγμή» μίλησε. Άλλο τό εικονίζον άλλο τό εικονιζόμενο είπε ό Ίωάννης ό Δαμασκηνός, τόν 8ο αιώνα, όταν μαινόνταν ό πόλεμος τών εικόνων, κι έτσι σώθηκε ή μανιώδης άνάγκη τών ανθρώπων γιά τήν άναπαράσταση, άκόμη καί τού βασιλιά καί τού Θεού, πού ό άνθρωπος τούς υπήγαγε στήν κατηγορία τών όντων πού πλάθονται κατ' εικόνα καί όμοίωση τών ίδιων τών ανθρώπων. Η τό αντίθετο. Αυτό είναι τό ώραίο παιχνίδι τών ιδεολογιών. Μπορούμε νά διαλέξουμε καί νά φτιάξουμε τίς δικές μας ιδεολογίες, καί μέσα σ' αυτές τίς ύλικές μορφές πρακτικής νά αγωνιστούμε ενάντιον ενάντιων μορφών πρακτικής, κυρίως εκείνων πού όργανώνουν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί τού κράτους, διά τών όποίων τό κράτος καί οι άρχουσες τάξεις άποσπούν τή συναίνεση τών μαζών, δηλαδή τήν ήγεμονία έπί τών μαζών καί έτσι τό ΠΑΣΟΚ παίρνει 3 εκατομμύρια ψήφους καί ή Ν.Δ. περίπου άλλα τόσα. Γι' αυτό καί τό διάβημα τού Δοξιάδη νά γράφει σέ μιά άριστερή έφημερίδα, έστω καί μόνον ως διάβημα, δικαιώνεται, άκριβώς διότι αυτότοποθετείται εκτός τών ιδεολογικών μηχανισμών τού κράτους. Η Αύγή δέν άνήκει σ' αυτούς καί προσπαθει νά εναντιωθεί σ' αυτούς, δυστυχώς όχι μέ μεγάλη έπιτυχία.

Λίγα άκόμη γιά ένα άλλο αντικείμενο τού βιβλίου τού Δοξιάδη, γιά τό δεύτερο κεφάλαιο πού τό επιγράφει «έθνικισμός καί ήθική τού χώρου». Ο Δοξιάδης είναι άναμφισβήτητα άντιεθνικιστής, οι άντιεθνικιστικές του άπόψεις άλλωστε διαπερνούν καί αρδεύουν τά σχετικά άρθρα πού δημοσίευσε στά *Ένθέματα*, αλλά καί σέ παλαιότερη έργασία του, τού 1995, μέ τίτλο *Έθνικισμός, ιδεολογία, μέσα μαζικής έπικοινωνίας*. Καί ή πολιτική του στάση είναι άνάλογη, άντίθετη στά έθνικιστικά ξεσπάσματα στόν τόπο μας, όταν γιά παράδειγμα προσυπέγραφε τό κείμενο τών «169», στό όποιο προσυπογράφαμε άκριβώς τήν ίδια προκήρυξη μιάς ομάδας 4 άντιεθνικιστών νέων, οι όποιοι είχαν καταδικαστεί πρωτοδίκως σέ 6 μήνες φυλακή διότι είχαν διαπράξει τό άνήκουστο άδίκημα τής ενάντιωσης στήν κρατική πολιτική γιά τό όνομα τής Μακεδονίας, καί στά συλλαλητήρια τής Θεσσαλονίκης-Αθήνας, σέ εκείνη τήν ύστερία πού άκόμη μιάς βασανίζει καί πού συνοψίστηκε στή ρήση έξι

σπουδαίων διανοουμένων: «τό όνομά μας είναι ή ψυχή μας». Τό υπενθυμίζω άπλώς διότι όστις λημονεί δέν ένθυμείται πλέον. Η έπιλησμονή δέν είναι άθώα.

Ο Δοξιάδης υποστηρίζει ότι ή ήθική τού έθνικισμού είναι ή ήθική στήν όποία στηρίζεται κάθε έθνος-κράτος, ότι ό έθνικισμός μπορεί νά ύπάρχει χωρίς ήδη ύπαρκτή έθνική επικράτεια καί τέλος ότι τό «υπέρατο ιδεώδες τού έθνικισμού ως ήθικου συστήματος είναι ή αντικειμενική ήθική άνωτερότητα τής ιδέας τής έθνικής επικράτειας, εναντι οτιδήποτε άλλου καί εναντι όλων τών άλλων έθνικών επικρατειών». Δέν θά διαφωνούσα ότι, πράγματι, στόν πυρήνα τής έθνικιστικής ιδεολογίας ύπάρχει μιά έμμογή στήν ιδέα τής άνωτερότητας τού έθνους όπως τό περιγράφει καί τό σημασιοδοτεί ό έθνικιστής, μιά ιδέα περιουσιότητας καί άποστολής.

Τό πώς γεννήθηκαν μέσα από τή φιλοσοφία, τή θρησκεία, μέσα από ταξικά συμφέροντα πού όνομάστηκαν έθνικά, μέσα από μιά όρισμένη πολιτική πρακτική πού έφτανε ως τόν πόλεμο, μεταξύ τών όποίων οι δύο παγκόσμιοι, τό πώς γεννήθηκαν, λοιπόν, καί έπιασαν οι ιδεολογίες τής άνωτερότητας καί τής περιουσιότητας, δηλαδή τού έθνικισμού, είναι μιά περίπλοκη ιστορία πού καλύπτει όλη τή φάση τών έθνογενέσεων τής νεωτερικότητας καί τής μετανεωτερικότητας. Δέν μπορώ νά κάνω, τώρα, λόγο γι' αυτά τά ζητήματα. Υποστηρίζω όμως, σέ άντίθεση μέ τίς κυρίαρχες πλέον άγγλοσαξωνικές θεωρίες περιέθνος, κυρίαρχες καί στόν τόπο μας, ότι τό έθνος, όπως καί τό έθνος-κράτος δέν είναι άναγώγιμα στήν ιδεολογία τού έθνικισμού ότι τά έθνη δέν γεννήθηκαν από τόν έθνικισμό.

Πρός τούτο δέν θά επικαλεσθώ μόνον τό γεγονός ότι δέν είναι ή συνείδηση πού προσδιορίζει τό είναι αλλά τό είναι πού προσδιορίζει τή συνείδηση, δηλαδή δέν είναι μιά ιδέα, τού έθνικισμού έν προκειμένου, πού παράγει τήν πραγματικότητα, τήν πραγματικότητα τού έθνους καί τού έθνους-κράτους έν προκειμένου. Οι έθνογενέσεις έχουν μιά πολύ διαφοροποιημένη ιστορία καί τά έθνη έρχονται στόν κόσμο ύστερα από μιά περίπλοκη διαδικασία. Χωρίς έθνικισμό. Ο έθνικισμός έρχεται πολύ άργότερα. Τό γαλλικό, τό ισπανικό καί τό άγγλικό έθνος αρχίζουν νά διαμορφώνονται ήδη από τόν 14ο αιώνα. Στήν Ίταλία, πήγε νά φτιαχτεί τόν 15ο-16ο αιώνα μέ τίς ιταλικές πόλεις, δέν φτιάχτηκε τότε καί ολοκληρώθηκε, άν ολοκληρώθηκε, στό μέσο τού 19ου αιώνα. Ο πρωτεργάτης τής ιταλικής ένοποίησης Καδούρ έλεγε ότι: «Ωραία, φτιάξαμε τήν Ίταλία, καιρός νά φτιάξουμε καί τούς Ίταλούς». Στή Γερμανία μόλις στά τέλη τού 18ου αιώνα άρχισαν νά μιλούν γιά έναίο γερμανικό έθνος μέ τόν Χέρντερ, τόν Νοβάλις καί λίγο άργότερα μέ τόν Φίχτε, αλλά κι εκεί ή ένοποίηση τού έθνους καί τού κράτους ήρθε άργότερα στό τέλος σχεδόν τού 19ου αιώνα κάτω από τή σιδερένια πυγμή τού Μπίσμαρκ. Άλλα ισχύουν στήν Κε-

ντρική και Ανατολική Ευρώπη, στην Ασία, στον αραβομουσουλμανικό κόσμο, στη Λατινική Αμερική, στα Βαλκάνια, άσε πιά στη Μαύρη Αφρική. Κράτη, κρατίδια, αυτοκρατορίες υπήρχαν πάντα, μιά κάποια πολιτική εξουσία δηλαδή. Τά έθνη και τά έθνικά κράτη πού στην ουσία έρχονται στό φώς μετά τή Γαλλική Έπανάσταση, ύπαστασιοποιούνται, θεσμίζονται μέ βάση τίς αρχές τής λαϊκής κυριαρχίας και του μή υπερβατικού δικαϊκού συστήματος. Στην Ελλάδα, για μιά μή εθνικιστική ιστορία του ζητήματος, δηλαδή μή παπαρηγοπούλεια, νομίζω ότι μπορούμε να μιλάμε για άπαρχές τής νεοελληνικής εθνογένεσης από τά χρόνια του Μιχαήλ Ψελλού, τόν 11ο αιώνα. Λέω νομίζω γιατί ή ιστορική έρευνα δέν έχει ακόμη τάμει τό ζήτημα. Γνώρισε άπίστευτες παλινδρομήσεις ή νεοελληνική εθνογένεση, ως τήν Έπανάσταση του '21 πού έταμε όριστικά τό ζήτημα όχι μόνον του έθνους αλλά και του κράτους. Τί ήταν ή Έπανάσταση; Η κατάλυση θά έλεγα μιάς πολιτικής εξουσίας, τής σουλτανικής, από μιά άλλη, τής ελληνικής, μέ γενεσιουργό αίτιο τήν πολιτική, ένοπλη και μή, πάλη του ελληνικού λαού πάλη στην όποια και ό ίδιος αυτόπροσδιορίστηκε ως λαός μέ τή νεωτερική έννοια του όρου. Πολιτικό υποκείμενο δηλαδή. Σέ όλα αυτά δέν υπάρχει πουθενά εθνικισμός. "Όποιος τό νομίζει άς ονομάσει τόν Κοραή, τόν Ρήγα, τόν Καραϊσκάκη, τόν Κάλβο, τόν Σολωμό εθνικιστές. "Όποιος τό νομίζει άς χαρακτηρίσει τήν Έπανάσταση του '21 εθνικιστική. Η τό ΕΑΜ. Ό εθνικισμός έρχεται στό τέλη του αιώνα, κυριαρχεί κι ακόμα μās δέσνει. Πρίν δέν υπήρχε καν ή λέξη. Ούτε πουθενά άλλου άλλωστε. Στη Γαλλία φτιάχεται ό όρος nationalisme και nationalistes στό χρόνια τής revanche, τή δεκαετία του 1880 από τήν Action Francaise και τούς άλλους Γάλλους ρατσιστές-εθνικιστές. Στη Γαλλική Έπανάσταση δέν υπάρχει ό όρος, οι Γάλλοι έπαναστάτες όρίζονται ως nationeaux, όχι nationalistes, ως peuple-λαός-, ως patriotes.

Όσοόσο έθνη, όπως και τά έθνικά κράτη, σε πολλές περιπτώσεις, στό μέσα περίπου του 19ου αιώνα αρχίζουν να διολισθαίνουν προς τόν εθνικισμό. Ό εθνικισμός είναι μιά ιδεολογία όχι σύμφυτη στό έθνος αλλά επιγενόμενη και επικαθήμενη. Φτιάχτηκε όταν διαμορφώθηκαν οι συνθήκες να μοιραστεί άλλιώς ή πίτα, τά εδάφη δηλαδή, όταν οι τρεις μεγάλες αυτοκρατορίες, Όθωμανική, Ρωσική, Αυστροουγγαρική άρχισαν να τρίζουν, όταν γειτονικά σ' αυτές κράτη είδαν ότι μπορούν να επέκταθούν στό νέα εδάφη, όταν οι ιμπεριαλισμοί επέπεσαν μέ βουλμία στό εδάφη τής Ασίας και τής Αφρικής. Ό εθνικισμός ήταν ένα θαυμάσιο εργαλείο γι' αυτή τήν επέκταση. Δέν μās φταίνε λοιπόν τά έθνη, ό εθνικισμός μās φταίει όταν τά προσβάλλει. Τά έθνη, και τά έθνικά κράτη, ήταν μιά μεγάλη κατάκτηση τής νεωτερικότητας πού απέσπασε τούς λαούς από έξουσίες υπερβατικές, θεοκρατικές, μοναρχικές, φυλετικο-

πολιτισμικές. Μπορεί να είναι απλώς έθνικά, μιά πολιτική συμφωνία δηλαδή για ένα συνανήκειν μέ τήν ιστορικότητά τους βέβαια, τά δικά τους χαρακτηριστικά, ίσως τόν δικό τους πολιτισμό πού, όπως κάθε πολιτισμός, δέν είναι κάστρο και στρατόπεδο, άλλ' ούτε ό χυλός τής παγκοσμιοποιημένης άμορφίας. Έχει τά όρια του ό πολιτισμός αλλά και τά άνοιχτά πλέον περάσματα για τήν συνύπαρξη και τήν έπικοινωνία μέ άλλους πολιτισμούς.

Σήμερα, για μιά όρισμένη φιλελευθο-ελευθεριακή ιδεολογία, τά έθνη θεωρούνται ιστορικοί αναχρονισμοί, αντιδραστικά δέ, καθόσον εθνικιστικά. Η επικρατειαιότητα των έθνων πού δέν μπορεί να μην υπάρχει και πολύ περισσότερο ή επικρατειαιότητα των έθνων-κρατών είναι ένα αντικειμενικό δεδομένο τής νεωτερικότητας - ένα κράτος χωρίς σαφή επικράτεια, διάχυτο, μή εδαφικοποιημένο, είναι πλάσμα φαντασίας. Μόνον ό ιμπεριαλισμός δέν έχει ανάγκη συγκεκριμένης χωρικής έγκατάστασης τ' αντίθετο μάλιστα. Η επικρατειαιότητα, λένε, πάει μαζί μέ τήν souveraineté, τήν κυριαρχία. Η μιά γεννά τήν άλλη. Και οι δυό μαζί τή δεσποτεία τής εξουσίας. Ό καλύτερος τρόπος να ξεμπερδεύει κανείς και μέ τήν επικρατειαιότητα και τήν κυριαρχία είναι να τίς διαγράψει από τό συλλογισμό του. Αυτές όμως, καιτοι διαγραμμένες, θά παραμένουν στην πραγματικότητα. Γι' αυτό μίλησα για φιλελευθο-ελευθεριακή ιδεολογία. Στο σημείο αυτό εγώ τουλάχιστον άφίσταμαι από τόν αντιεθνικισμό του Κύρκου Δοξιάδη.

Παρά ταύτα, μπορούμε να συνυπάρχουμε στό «Ένθέματα», σ' αυτό τό τραπέζι ή άλλου, όπως έχουμε ήδη συνυπάρξει. Να τόν ευχαριστήσω πού μου έδωσε τή δυνατότητα να πω τά όσα είπα και από σας να ζητήσω συγνώμη πού σας ταλαιπώρησα τόσο.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ

«ΓΙΑΣΑΣΙΝ ΜΙΛΛΕΤ, ΖΗΤΩ ΤΟ ΕΘΝΟΣ»

Προσφυγιά, Κατοχή καί Έμφύλιος: έθνοτική ταυτότητα καί πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους έλληνορθόδοξους του δυτικού Πόντου

Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, Ήράκλειο 2001, σελ. 327*

του Ραϊμόνδου Άλβανού

Πολλοί από έμās, όταν μιλάμε με (κυρίως αλλά όχι πάντα, με μεγαλύτερους σε ηλικία) ψηφοφόρους της Δεξιάς, έχουμε άκουσει πολλές φορές ως βασικό έπιχείρημα δεξιοφροσύνης τό εξής «Ξέρεις τί έχουνε κάνει οι κομμουνιστές τότε, στον Έμφύλιο στον άδερφό, θεϊο, πατέρα μου;»

Αυτήν άκριβώς τή σχέση τής μνήμης, μνήμης τής βίας, με τήν πολιτική συμπεριφορά άναδεικνύει τό βιβλίο του Νίκου Μαραντζίδη, τό όποιο, όπως φαίνεται καί από τό τίτλο του, εξετάζει τήν έθνοτική ταυτότητα στή σχέση της με τήν πολιτική συμπεριφορά, των τουρκόφωνων Ποντίων τής Μακεδονίας κατά τή διάρκεια του περασμένου καί ταραγμένου αιώνα. Πρόκειται για τό βιβλίο ενός πολιτικού επιστήμονα πού, για νά κατανοήσει τήν πολιτική συμπεριφορά αυτής τής γλωσσικής ομάδας, συνειδητοποιεί πώς «ή διερεύνηση τής ιστορικής διάστασης, ή “έπιστροφή στην ιστορία”, είναι άπαραίτητη για τήν κατανόηση καί τον έμπλουτισμό μιάς έρευνας έπιανετραμμένης στην πολιτική συμπεριφορά του σήμερα».

Τό βιβλίο, βέβαια, δέν άσχολείται μόνο με τή δεκαετία του '40. Για νά δοθεί ή ιστορική διάσταση χρειάζεται νά μάθουμε πρώτα τίς συνθήκες ζωής καί τους όρους ύπαρξης των Ποντίων από τά χρόνια πού ήταν άκόμη στίς πατρογονικές τους εστίες, όταν καταλύεται βία ή (όχι πάντα χωρίς προβλήματα) συνύπαρξη χριστιανών καί μουσουλμάνων. Όπως πολύ σωστά τό διατυπώνει ο Μαραντζίδης: «ή συνύπαρξη του Ίσλάμ με τό Χριστιανισμό καλλιέργησε για αιώνες τήν αντίθεση του χριστιανικού καί του μουσουλμανικού πληθυσμού καί συνέτεινε στον άρνητικό τρόπο με τον όποιο εκλάμβανε ή κάθε θρησκευ-

τική κοινότητα τή διαφορετική φυσιογνωμία τής άλλης, μέσα από ένα σύνολο κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων, ικανών νά ενεργοποιήσουν τά υποκείμενα καί νά προκαλέσουν αύξημένη κινητοποίηση σε περίπτωση κρίσης» (σ. 51). Έτσι οι επίσκοποι καί οι ιερείς, έπωφελούμενοι τής θρησκευτικής εξουσίας τους καί τής χρόνιας αυτής δυσπιστίας καί έχθρότητας μεταξύ των δύο θρησκευτικών ομάδων, βρίσκουν γόνιμο έδαφος στην προσπάθειά τους νά προπαγανδίσουν τό έθνος σε συνεργασία βέβαια με τους Έλληνες εκπαιδευτικούς καί τους εύπορους έμπόρους. Τό πέραςμα όμως από τή φαντασιακή κοινότητα τής ορθόδοξης θρησκείας στην φαντασιακή κοινότητα του ελληνικού έθνους δέν θά ολοκληρωνόταν για τους χριστιανούς του Πόντου, αν ή σύγκρουση των δύο μεγάλων θρησκευτικών ομάδων δέν έντασσόταν στο πλαίσιο τής δυναμικής μιάς ευρύτερης σύγκρουσης, όπως ήταν αυτή του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου, όταν οι χριστιανοί του Πόντου πήραν τό μέρος τής όμόδοξης Ρωσίας. Τότε ή άνελέτη βία των μουσουλμάνων πολέμαρχων (οι όποιοι επίσης βίωσαν ένα στάδιο μετατροπής τής θρησκευτικής πίστης σε έθνική ταύτιση) άπέναντι στον άμαχο ποντιακό πληθυσμό, συντέλεσε άποφασιστικά στο νά έπιτευχθεί ή ταύτιση των τελευταίων με μιά νέα (έθνική πιά) συλλογικότητα (σ. 50-55).

Στό πλαίσιο αυτού του μεταβατικού σταδίου τοποθετείται καί «ό σταδιακός μετασχηματισμός του ληστή σε πατριώτη» (σ. 69), όταν οι άτακτοι χριστιανοί ληστές ή φυγόςτρατοι των βουνών άρχισαν βαθμιαία νά άντλούν τή νομιμοποίηση τής βίας, πού άσκούσαν άπέναντι κυρίως στους μουσουλμανικούς

πληθυσμούς, από τήν ἐθνική ιδέα. Ἡ σταδιακή κλιμάκωση τῆς βίας καί τῆς σύγκρουσης μεταξύ τῶν δύο θρησκευτικῶν ομάδων εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα μερικές φορές «δλόκληρα χωριά νά καταφεύγουν στό βουνό, οἱ κάτοικοι τῶν ὁποίων ἐξοπλίζονταν καί ξεκινούσαν ἐνοπλο ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Τούρκων» (σ. 75). Ἡ παρουσία τῶν ἐνοπλων ομάδων, καθῶς καί γενικότερα ἡ παρουσία τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τερματίστηκε μέ τή μικρασιατική καταστροφή. Ὅμως ἡ πολεμική ἐμπειρία τοῦ προσέδωσε μιά πολεμική τεχνογνωσία, πού θά ἀποδειχθεῖ ιδιαίτερα χρήσιμη σέ κατοπινές συγκρούσεις, μέσα πιά στό ἐλληνικό κράτος (σ. 83).

Ἀπό τοῦς 180.000 Πόντιους πού ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἑλλάδα, ὁ Μαραντζίδης ἐκτιμᾷ ὅτι περίπου τό ἕνα πέμπτο ἀπό αὐτούς εἶχε ὡς βασική γλώσσα τά τουρκικά (σ. 87). Ἐγκαταστάθηκαν στή Μακεδονία διώνοντας ὅλες τίς φοβερές δυσκολίες προσαρμογῆς πού ἐπιτείνονταν ἀπό τήν ἐχθρότητα τῶν γηγενῶν καί τήν ἀγνοία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Ἡ τουρκική γλώσσα στό νέο περιβάλλον λειτούργησε ὡς «κοινωνικό στίγμα» λόγω τοῦ χαμηλοῦ κύρους τῆς στήν ἐλληνική κοινωνία καί ταυτόχρονα ὡς «τό συμβολικό ἐκεῖνο σύνορο πού τοῦς προσδιόρισε ὡς ξεχωριστή ομάδα. Ἔτσι ἡ γλώσσα καί κυρίως τά ἀρνητικά νοήματα πού συνδέθηκαν μέ τή χρήση τῆς συνέβαλαν στήν ἀπομόνωσή τους καί οὐσιαστικά ὀδήγησαν σέ ἕναν ἐκτεταμένο βαθμό ἐνδογαμίας» (σ. 93), ἡ ὁποία διατηρήθηκε μέχρι τή δεκαετία τοῦ '60, ὅταν πιά ἡ πλειοψηφία ἄρχισε νά μιλάει πολύ καλά τά ἐλληνικά, προσπαθώντας καί πετυχαίνοντας νά «ξεχάσει» τήν προηγούμενη γνώση τῆς τουρκικῆς γλώσσας. Ἐπρόκειτο βέβαια γιά μιά περίπτωση ἀλλογλωσσίας πού δέν πολιτικοποιήθηκε (ὅπως π.χ. οἱ σλαβικές διάλεκτοι) καθῶς καί οἱ ἴδιοι οἱ ὀμιλητές τό αἰσθάνονταν ὡς στίγμα, ἀλλά καί τό κράτος τό ἔβλεπε μόνο ὡς προσωρινό πολιτισμικό πρόβλημα καί ὄχι ἐθνική ἀπειλή (σ. 94-99).

Ὅπως πολύ σωστά τονίζεται, ἡ φανατική θρησκευτικότητα τῶν τουρκόφωνων «σέ συνδυασμό μέ τή μὴ χρήση τῆς ἐλληνικῆς καί τόν κλειστό χαρακτήρα τῆς ἐθνοτικῆς ομάδας δημιούργησαν τήν πεποίθηση πῶς οἱ πληθυσμοὶ αὐτοὶ ἦταν θρησκόληπτοι καί καθυστερημένοι» (σ. 99). Πρόκειται γιά ἕνα στερεότυπο πού φαίνεται ὅτι ἔχει μεγάλη δυναμική, ἀφοῦ ἀκόμη καί πρόσφατα τό συνάντησα σέ ἕνα χωριό τῆς περιοχῆς Καστοριάς, ὅταν ἐλληνόφωνη Πόντια (περίπου 50 χρονῶν) χαρακτήρισε ἀβίαστα «καθυστερημένους» τοῦς τουρκόφωνους συγχωριανούς τῆς. Ταυτόχρονα τό ὅτι ἡ χρήση τῆς τουρκικῆς γλώσσας γίνεται συνώνυμο τῆς ἀμάθειας καί τῆς καθυστέρησης νομίζω πρέπει νά συνδεθεῖ μέ τό πολύ ὑψηλό γόητρο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καί τοῦς θεελλώδεις ἀνέμους τῆς ἐθνικῆς ὁμογενοποίησης, πού σάρωναν τήν ἐλληνική ὑπαιθρο εἰδικά πρὸς τό τέλος τοῦ μεσοπολέμου, ἀλλά καί συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Ὅποιος δέν μιλάει

ἐλληνικά περιθωριοποιεῖται καί ἀπομονώνεται.

Κατά τή διάρκεια τῆς Κατοχῆς τό ΕΑΜ, παρά τίς προσπάθειές του, δέν κατάφερε νά διεισδύσει στίς τουρκόφωνες κοινότητες. Τήν ἀνοιξη τοῦ 1944 καί τά 52 ὀπλισμένα ἐναντίον τοῦ ΕΑΜ-ΕΛΑΣ χωριά στόν νομό Κοζάνης ἦταν τουρκόφωνα, ἐνῶ ἡ ἴδια κατάσταση ἐπικρατοῦσε στούς τουρκόφωνους Ποντίους καί στίς υπόλοιπες περιοχές τῆς Ἑλλάδας (σ. 165). Οἱ λόγοι γιά τοῦς ὁποίους οἱ τουρκόφωνοι δέν ἐντάσσονται στό ΕΑΜ ἐξηγοῦνται μέ μεγάλη ἐνέργεια, σαφήνεια καί πειστικότητα στίς σελίδες 135-159, ὅπου καί θά συναντήσῃ κανεῖς ἴσως τό πιό σημαντικό κομμάτι τοῦ βιβλίου. Πολύ συνοπτικά, οἱ λόγοι αὐτοὶ καί φυσικά ὁ καθένας μέ διαφορετική βαρύτητα πού ἐξηγεῖται καλύτερα στό βιβλίο, εἶναι οἱ ἑξῆς: 1) ἔλλειψη κατανόησης καί διαφορετικά συμφέροντα μεταξύ τῆς ἐλίτ τῶν τουρκόφωνων καί τοῦ ΕΑΜ, 2) αἰσθημα ἀνεξαρτησίας, πού προέρχεται ἀπό τό ἀντάρτικο τοῦ Πόντου καί δέν ἐπιτρέπει τοῦς τουρκόφωνους νά ἐνταχτοῦν σέ ὀργανωμένες στρατιωτικές ὁμάδες, 3) μεγάλη συντηρητικότητα τῆς κοινωνίας τῶν τουρκόφωνων, πού «σοκάρεται» μέ τήν πρόθεση τοῦ ΕΑΜ νά χρησιμοποιήσει γυναικες στήν ἀντίσταση, 4) ἐντονη θρησκευτικότητα τῶν τουρκόφωνων, πού ἀπωθοῦνται ἀπό τό «ἄθεο», ὅπως πίστευαν ΕΑΜ, 5) καμία προπολεμική σύνδεση μέ κομμουνιστικές ιδέες λόγω καί τοῦ ἀγροτικοῦ χαρακτήρα τῶν τουρκόφωνων, 6) οἱ μνημές ἀπό τήν ὑποστήριξη τῶν Ρώσων κομμουνιστῶν στόν Κεμάλ, τοῦς ὁποίους καί θεωροῦσαν σέ μεγάλο βαθμό ὑπεύθυνους γιά τήν ἦττα καί τόν ξεριζωμό. Τέλος, ὡς αἰτίες μὴ συσπείρωσης τῶν τουρκόφωνων ὑπό τό ΕΑΜ, ὁ Μαραντζίδης ἀναφέρει καί τίς παρεξηγήσεις, τό τυχαῖο καί τίς ἀτομικές ἐπιλογές καί ἀντιπαραθέσεις, παράγοντες πού ἂν δέν ὑπῆρχαν καί δέν συνέβαιναν εἶναι πιθανόν ἡ ἱστορία νά ἔπαιρνε διαφορετική τροπή. Νομίζω πῶς ἡ ἴδια ἡ ἔρευνα τῆς μικροῖστορίας ὀδηγεῖ στήν εἰσαγωγή τῆς μελέτης τοῦ τυχαίου στήν κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἀντίθετα ἀπό μιά ντετερμινιστική προσέγγιση τῆς ἱστορίας ἐδῶ, μέσα ἀπό τό πρίσμα τῆς μικροῖστορίας, εἶναι πιό ὀρατή ἡ δύναμη τῆς ἀτομικῆς ἐπιλογῆς καί τοῦ τυχαίου συμβάντος πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει ἀκόμη καί σέ ἀπρόβλεπτα ἀποτελέσματα.

Στήν κεντρική καί δυτική Μακεδονία οἱ τουρκόφωνοι ποντιακοὶ πληθυσμοί, ἰδίως μετά τή διάλυση τῆς ΠΑΟ (τόν Γενάρη τοῦ '44), μέ τήν ὁποία συνεργάζονταν, συντάχτηκαν στό πλευρό τῶν Γερμανῶν. Στό ὄνομα τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ πολλές πράξεις βίας (πλιάτσικο, καταστροφές καί ἐμπρησμοὶ κατοικιῶν, ξυλοδαρμοὶ καί ἀπειλές) ἔγιναν ἀπό τίς ἐνοπλές ποντιακές ὁμάδες κυρίως ἐναντίον τῶν γηγενῶν, βία πού θά προκαλέσει τήν ἀντεκδίκηση τοῦ ΕΑΜ ὀδηγώντας σέ μιά κατάσταση ἐκτεταμένου ἐμφυλίου πολέμου. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μάχης τοῦ Κιλκίς στίς 4 Νοεμβρίου 1944, μεταξύ τοῦ

ΕΛΑΣ και ένοπλων Ποντίων, στην οποία οι νεκροί ήταν εκατοντάδες και θεωρείται η μεγαλύτερη μάχη που έδωσε ο ΕΛΑΣ κατά την περίοδο 1941-1944. Μετά την επικράτησή του ο ΕΛΑΣ προχώρησε «σέ μαζικές συλλήψεις και εκτελέσεις άμαχου πληθυσμού, συχνά χωρίς καμιά απολύτως απόδειξη για συνεργασία με τους Γερμανούς ή για ένεργό ανάμειξη στις ένοπλες οργανώσεις της ΠΑΟ και των Ποντίων όπλαρχηγών» (σ. 185). «Τά γεγονότα αυτής της περιόδου και κυρίως ο μεγάλος αριθμός νεκρών που θρήνησαν οι τουρκόφωνοι Πόντιοι αποτέλεσαν μία τραυματική έμπειρία, που σφράγισε τή μνήμη τους για πολλά χρόνια και συνδέθηκαν με μία προγενέστερη, επίσης οδυνηρή έμπειρία, τήν καταστροφή στον Πόντο» (σ. 188).

Αν και ο Μαραντζίδης, πιστεύω, ότι υπερβάλλει υποστηρίζοντας ότι αυτό που έγινε από τον ΕΛΑΣ στους τουρκόφωνους «μοιάζει σέ έντυπωσιακό βαθμό» με τήν έθνοτική εκκαθάριση που έκανε ο Ζέρβας εναντίον των Τσαμήςδων της Ηλείρου (σ. 190), νομίζω ότι συνδέει επιτυχημένα τά δυό επίπεδα της πολιτικής (κυρίως στην κορυφή) και της έθνοτικής (κυρίως στή βάση) σύγκρουσης δείχνοντας πώς διαπλέκονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους (βλ. για παράδειγμα σ. 178 τό έντυπωσιακό παράδειγμα της σύγκρουσης μεταξύ των έαμικών Πύργων εναντίον του τουρκόφωνου Πελαργού). Οι τουρκόφωνοι Πόντιοι που δέν δέχτηκαν νά άφοπλιστούν μετά τήν άπελευθέρωση (άντίθετα, άς πούμε, από τους σλαβόφωνους κομιτατζήδες) και που ήταν υπεύθυνοι για σημαντικές πράξεις βίας κατά τήν Κατοχή άποτελούσαν οσοβαρό έμπόδιο στην προσπάθεια του ΕΑΜ νά κατακτήσει τήν έξουσία στην περιοχή και νά μονοπωλήσει τή νόμιμη βία. Όμως δέν ήταν μία σύγκρουση μόνο στο πολιτικό πεδίο, καθώς οι προπολεμικές διαφορές γηγενών-προσφύγων και έλληνόφωνων Ποντίων-τουρκόφωνων Ποντίων έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κλιμάκωση της βίας άπέναντι στον τουρκόφωνο πληθυσμό. Άποδεικνύεται και από άλλα έμπειρικά παραδείγματα που παρουσιάζει ο συγγραφέας: ή βία, που αναπτύχθηκε, είχε βαθιές ρίζες στις προϋπάρχουσες έθνοτικές ρήξεις. Αν θέλαμε νά τό σχηματοποιήσουμε κάπως, θά λέγαμε ότι ή σύγκρουση για τήν πολιτική έξουσία άφορούσε πιο πολύ τις έλίτ των δυό άντιμαχόμενων παρατάξεων (ΕΑΜ και τουρκόφωνων), ενώ οι χωρικοί στρατεύονταν και έπαιρναν μέρος στις συγκρούσεις περισσότερο έπηρεασμένοι από προϋπάρχουσες ρήξεις και συγκρούσεις που ξεκινοῦσαν από τό μεσοπόλεμο.

Η επικράτηση των άντικομμουνιστών μετά τή συμφωνία της Βάρκιζας σήμαινε ένα νέο κύκλο βίας, όπου οι διωχθέντες από τό ΕΑΜ σχημάτισαν τις γνωστές ένοπλες ομάδες που οδήγησαν στην γνωστή ως «λευκή τρομοκρατία» περίοδο. Ειδικά οι έντονα άντικομμουνιστικές και φανατικά «έθνικόφρονες» τουρκόφωνες ποντιακές ομάδες, παρά τή πρόσφατη

συνεργασία τους με τις δυνάμεις Κατοχής, αξιοποιήθηκαν από τό κράτος, για νά ελέγξουν τήν περιοχή της βόρειας Ελλάδας, όπου τό ΕΑΜ ήταν παντοδύναμο. Ός ΜΑΥ (Μονάδες Άσφαλείας Υπαίθρου), από τόν Οκτώβριο του '46, «οι ομάδες αυτές δροῦσαν εν όνόματι αλλά συνήθως χωρίς τήν έγκριση της κυβέρνησης που τις περισσότερες φορές ήταν είτε άβουλη είτε άνίκανη νά ελέγξει τή δράση τους» (σ. 201). Στη προσπάθειά τους νά έμποδίσουν (όπως υποστήριζαν) τήν επιστράτευση των κομμουνιστών τελικά μάλλον τήν προκαλοῦσαν. Η άνεξέλεγκτη τρομοκρατία που άσκoῦσαν στους κατοίκους είχε ως κίνητρα τήν άντεκδίκηση και τήν επίδειξη της ισχύος τους και είχε ως βασικό μέσον τόν άνελέητο ξυλοδαρμό (σ. 201-206). Η έγκαιρη έγκατάλειψη των χωριών τους και ή άναζήτηση καταφυγίου στις πόλεις είχε ως αποτέλεσμα νά υπάρχουν ελάχιστα θύματα ανάμεσά τους στην περίοδο του Έμφυλιου. Για αυτό άλλωστε στή μνήμη των τουρκόφωνων χωρικών ως πραγματικός Έμφύλιος θεωρήθηκε ή Κατοχή, όπου και θρήνησαν εκατοντάδες νεκρούς.

Στό τρίτο μέρος του βιβλίου εξετάζεται ή επίδραση της μνήμης του παρελθόντος στο παρόν. Όπως παρατηρεί ο συγγραφέας, αναλύοντας τά έκλογικά άποτελέσματα των τελευταίων δεκαετιών, οι πρώην βενιζελικοί και άντιβασιλικοί τουρκόφωνοι μεταπολεμικά τοποθετήθηκαν στή Δεξιά (ή στην άκροδεξιά) παράταξη. Η στράτευση αυτή «άποτέλεσε για τους τουρκόφωνους Πόντιους έναν τρόπο εκδίκησης και άνάμνησης των θυμάτων που θρήνησαν στον έμφύλιο πόλεμο και όχι μέσο διαπραγματεύσης υλικών πλεονεκτημάτων» (σ. 224). Η μνήμη της βίας άποδεικνύεται πιο ισχυρή από άλλες κοινωνικές μεταβλητές στην έπιλογή της παραταξιακής ταύτισης: «Έτσι ο ψηφοφόρος δείχνει νά προσδιορίζεται λιγότερο από παράγοντες συνυφασμένους με τή δική του κοινωνική θέση και τις προοπτικές που αυτή συνεπάγεται, ταυτοχρόνως δέν εκφράζει τόν τύπο του στενά όρθολογικού ψηφοφόρου του Downs (1990), ο όποιος άποφασίζει ποιο κόμμα θά ψηφίσει με βάση τις ροές ώφελιμότητας που προκύπτουν από τόν κομματικό άνταγωνισμό. Πρόκειται, θά έλεγα, για έναν «μελαγχολικό ψηφοφόρο» που μοιάζει περισσότερο με τόν πιστό κάποιος θρησκείας παρά με καταναλωτή ή με ένορχο» (σ. 227). Έθνοτική ταυτότητα, πολιτισμικές και πλιντικές κατηγορίες, τραυματική μνήμη, παραταξιακή άναπαραγωγή, συναισθηματική φόρτιση, που προέρχεται από τή γνώση του παρελθόντος, κινητοποιούν τά άτομα προς ένα σχετικά σταθερό στο χρόνο πολιτικό προσανατολισμό.

Πέρα όμως από τή τραυματική μνήμη τονίζεται και ένας άλλος σημαντικός λόγος ταύτισης με τή Δεξιά μεταπολεμικά: ή υπερψήφιση των κομμάτων της Δεξιάς λειτούργησε για αυτούς και ως μέσο ένσωμάτωσης και άποδοχής τους από τό μεταπολεμικό κράτος οδηγώντας στην ουσιαστική ένταξή τους και στο

έλληνικό έθνος. Η στάση τους κατά τή δεκαετία του '40 τούς επέτρεψε νά άποποιηθούν τόν χαρακτηρισμό του άλλόγλωσσου και άμφισθητούμενης καθαρότητας Έλληνα. Η έπιλογή τους νά ένταχθούν στή μεταπολεμική Δεξιά τούς άπάλλαξε και από τό στίγμα τής τουρκοφωνίας και άρα τής μή πλήρους ελληνικότητας σέ άντιπαράθεση μέ τούς κομμουνιστές οι όποιοι μεταπολεμικά άντιμετωπίστηκαν ως άμφιβόλου καθαρότητας Έλληνες (σ. 248-250).

Τό βιβλίο τελειώνει κάνοντας ιδιαίτερη άναφορά και στίς δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, όπου, στό πλαίσιο του νέου κυρίαρχου έθνικοϋ λόγου γιά τήν Άντίσταση, οι τουρκόφωνοι ξανατίθενται στό περιθώριο (μέ τελείως διαφορετική ένταση και σημασία πιά) τής συλλογικής μνήμης ως «πρώην συνεργάτες του κατακτητή», ενώ οι ίδιοι και οι άπόγονοί τους διατηρούν τή παραταξιακή ταύτιση μέ τήν Δεξιά.

Αυτό πού παρατηρεί ό άναγνώστης διαβάζοντας τό βιβλίο του Ν. Μαραντζίδη είναι ότι διαχειρίζεται μέ μεγάλη άποτελεσματικότητα τήν ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία μιάς σειράς έπιστημονικών πεδίων, ιστορία, κοινωνιολογία, κοινωνική ανθρωπολογία, κοινωνική ψυχολογία, πολιτική έπιστήμη, έντάσσοντας τή θεωρία τους στή μελέτη του. Αύτή ή διεπιστημονική προσέγγιση είναι έξαιρετικά χρήσιμη όχι μόνο γιά «νά συνδυαστεί τό μικρό μέ τό μεγάλο», αλλά και γιά νά άποκτήσει ή έρευνα ένα ευρύτερο ένδιαφέρον από τή μελέτη άπλά τής πολιτικής συμπεριφοράς μιάς έθνοτικής ομάδας στό πλαίσιο του ελληνικού κράτους κατά τόν είκοστό αιώνα. Ο συγγραφέας έπιτυγχάνει νά χρησιμοποιήσει δημιουργικά τή θεωρία και νά έντάξει τήν έρευνα του σέ ευρύτερες θεωρητικές άναζητήσεις.

Πιστεύω όμως ότι τό τελικό άποτέλεσμα θά ήταν άκόμη πιό έπιτυχές, άν παράλληλα μέ τήν έντυπωσιακή γνώση, τήν άψογη άξιοποίηση και τήν έμπεριστατωμένη σύνδεση τής βιβλιογραφίας μέ τεκμήρια τής έρευνας είχε γίνει περισσότερη έμπειρική έρευνα στα ίδια τά χωριά. Βέβαια κάθε έρευνητής δικαιούται νά θέσει τή δική του τομή μεταξύ έμπειρικής έρευνας και θεωρητικής τεκμηρίωσης. Ίσως τό γεγονός ότι τό βιβλίο του Ν. Μαραντζίδη έξετάζει ένα σχετικά παρθένο πεδίο τής ελληνικής ιστορίας, αυτό τής μικροιστορίας, των τοπικών διαστάσεων τής δεκαετίας του '40 και των επιπτώσεων αύτης τής δεκαετίας στό σήμερα, χρησιμοποιώντας μιά όπτική «άπό τά κάτω», δικαιολογεί τό γεγονός ότι κατά τήν άνάγνωσή του δημιουργούνται και πολλά έρωτήματα πού προκαλούν γιά περαιτέρω έρευνα.

Καταρχήν, άν και τό βιβλίο άναφέρει σέ αρκετές περιπτώσεις τήν έχθρότητα μεταξύ ελληνόφωνων Ποντίων και τουρκόφωνων Ποντίων, δέν διαφωτίζει άρκετά τή σχέση τους. Νομίζω θά ήταν έξαιρετικά χρήσιμο νά μελετήσουμε σέ αύτή τή σχέση τό ρόλο πού παίζει ή γλώσσα (ή όποία όπως πολύ σωστά χα-

ρακτηρίζεται ως «ό συνοριακός φρουρός τής ομάδας»), όταν όλοι οι άλλοι παράγοντες πού προσδιορίζουν τίς δύο ομάδες είναι ίδιοι: κοινή πολιτική ταυτότητα (τόσο οι τουρκόφωνοι όσο και οι ελληνόφωνοι Πόντιοι ήταν φανατικοί βενιζελικοί), κοινή μνήμη τής προσφυγιάς και του ξεριζωμού, ίδια άντιμετώπιση έχθρότητας από τούς γηγενείς. Έν τούτοις, παρά τά κοινά τους σημεία ήρθαν, άρκετές φορές όπως άναφέρεται στό βιβλίο, σέ σύγκρουση έπιλέγοντας διαφορετικά στρατόπεδα. Νομίζω, ότι άν μελετήσουμε τή σύγκρουση αύτή σέ τοπικό επίπεδο (έξ ου και ή μεγαλύτερη άνάγκη γιά έμπειρική έρευνα), θά καταλάβουμε άκόμη καλύτερα πώς λειτουργήσε ό παράγοντας τής τουρκοφωνίας και κυρίως θά μάθουμε άν συνδέεται μέ οικονομικές παραμέτρους (π.χ. αισθάνονται άδικημένοι οι τουρκόφωνοι, γιά κάποιο λόγο);

Είδικά αύτή ή οικονομική διάσταση τής σύγκρουσης και των έπιλογών, πού κάνουν οι άνθρωποι, ελάχιστα άνιχνεύεται στό βιβλίο. Ύπηρχαν άλληλοσυγκρούμενα συμφέροντα, πού βγήκαν στήν έπιφάνεια μέ δίαιη μορφή κατά τήν Κατοχή και τόν Έμφύλιο; Η κοινωνική και πολιτισμική άπομόνωση πού βίωσαν οι τουρκόφωνοι κατά τόν μεσοπόλεμο λόγω τής γλωσσικής τους ιδιαιτερότητας άνανακλούσαν (και άν ναι πώς,) στό οικονομικό πεδίο; Η άλλιώς, τό γεγονός ότι ή γλωσσική τους ιδιαιτερότητα θεωρήθηκε από τήν ύπόλοιπη κοινωνία ως «κοινωνικό στίγμα» επηρέασε τήν οικονομική τους θέση; Γιά παράδειγμα έχουμε ένδείξεις γιά τό άν συνάντησαν προβλήματα στή ροή τής κρατικής βοήθειας, έξ αιτίας τής τουρκοφωνίας τους, τήν όποία βοήθεια οι άλλοι πρόσφυγες ξέρουμε από άλλες πηγές ότι άπολάμβαναν κατά τό μεσοπόλεμο; Ποιά είναι τά έπαγγέλματα πού κάνανε οι τουρκόφωνοι και ποιές ήταν οι διαφορές (άν ύπηρχαν) μέ τά έπαγγέλματα των γηγενών και των ελληνόφωνων Ποντίων; Ήταν όλοι άγρότες; Τί ιδιοκτησίες είχαν, τί καλλιεργούσαν και άν όλα αυτά έπαιξαν κάποιο ρόλο ή όχι και γιατί; Πήγαν όλοι σέ χωριά ή ύπήρχαν τουρκόφωνοι και σέ πόλεις; Μήπως οι οικονομικές διαφορές παίξαν τό ρόλο τους στή «κλειστότητα» τής τουρκόφωνης κοινωνικής ομάδας και κυρίως στή σύγκρουσή της μέ τούς γηγενείς και τίς άλλες ελληνόφωνες ποντιακές ομάδες; Στοιχειοθετείται πιό προνομακή συμπεριφορά του κράτους άέναντι στους γηγενείς;

Μήπως ένας άκόμη λόγος, πού δέν συμμάχησαν μέ τό ΕΑΜ στήν Κατοχή, ήταν και ότι τό ΕΑΜ έθιγε (ή οι τουρκόφωνοι φοβήθηκαν ότι θά έθιγε) και κάποια συμφέροντά τους;

Μέ δυό λόγια ενώ τό βιβλίο μās έξηγεί μέ μεγάλη πειστικότητα και σαφήνεια πώς έπέδρασαν οι έθνотικές-πολιτισμικές διαφορές, ή γλώσσα (και τό κυριότερο οι σημασίες πού άποδίδονται στή γλώσσα) και ή μνήμη στίς έπιλογές, στή δράση και κυρίως στή σύγκρουση μεταξύ των κοινωνικών ομάδων δέν άπαντά

στό ἄν ὑπῆρχαν καί τί ρόλο ἔπαιξαν οικονομικές συ-
νιστώσες σέ αὐτή τή σύγκρουση.

Μιά ἀπό τίς σημαντικότερες συνεισφορές τοῦ βι-
βλίου, εἰδικά γιά τήν ἱστορία τοῦ Ἐμφυλίου, εἶναι
ὅτι μᾶς πείθει ὅτι εἶναι ἀδύνατον νά καταλάβουμε
τόν πόλεμο αὐτό καί κυρίως τή διάσπαση τῶν τοπι-
κῶν κοινωνιῶν χωρίς νά κατανοήσουμε τί ἀκριβῶς
συνέβη γενικότερα στήν Κατοχή. Ὁ Ἐμφύλιος πόλε-
μος δέν ἀφορᾷ μόνο τήν περίοδο '46-'49, ἀλλά ἐπε-
κτείνεται σέ ὅλη τή δεκαετία, κάτι πού τεκμηριώνε-
ται ἀπό τό βιβλίο τοῦ Ν. Μαραντζίδη. Ἀπό τήν
ἄλλη οἱ συνέπειες τοῦ Ἐμφυλίου καί γενικότερα τῆς
δεκαετίας τοῦ '40 βιώνονται ἀκόμη καί σήμερα καί
ἀποτυπώνονται πολύ καθαρά, ὅπως εἶδαμε, καί στίς
ἐκλογικές συμπεριφορές ἀρκετῶν ἀνθρώπων.

Πολύ σημαντικό ἐπίσης εἶναι ὅτι μελετᾶται ἡ δρά-
ση τῶν συνεργατῶν τῶν δυνάμεων Κατοχῆς, ἕνα θέ-
μα ταμπού, γιά τό ὅποιο ἐλάχιστες ἔρευνες ὑπάρχουν
στήν ἱστοριογραφία, ἀπό μιά ὀπτική πού δέν καταδι-
κάζει οὔτε δαιμονοποιεῖ αὐτή τή συνεργασία. Ἀντι-
θέτως, σέ αὐτό τό βιβλίο ὁ συγγραφέας ἀποστασιο-

ποιεῖται ἀπό τό κυρίαρχο στερεότυπο συνεργάτης
τοῦ κατακτητῆ = προδότης καί κακός Ἕλληνας (στε-
ρεότυπο πού διαπερνᾷ πολλές μελέτες Ἑλλήνων ἱστο-
ρικῶν) καί προσπαθεῖ νά κατανοήσῃ καί νά ἐξηγή-
σῃ τίς διαδικασίες μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ἡ τουρκόφω-
νη ὁμάδα ἔκανε τίς δικές της ἐπιλογές, προσπαθῶ-
ντας νά καταλάβῃ τήν ἴδια τήν ὁμάδα ἀπό μέσα
χρησιμοποιώντας μαρτυρίες (προφορικές καί γραπτές)
πού ἀποδίδουν ὅσο τό δυνατόν τήν ὑποκειμενικότητα
καί τό προσωπικό βίωμα τῶν μελῶν της. Αὐτή ἡ
ταύτιση, αὐτή ἡ διάθεση νά καταλάβουμε τίς ἐπιλο-
γές καί τίς δράσεις τῶν ἀνθρώπων, χωρίς νά τίς δι-
καιολογοῦμε ἢ νά τίς κατακρίνομε βάσει τῶν σημε-
ρινῶν κυρίαρχων ἀξιῶν καί προτύπων, διαπερνᾷ
ὅλο τό βιβλίο τοῦ Ν. Μαραντζίδη καθιστώντας το
καί ἀπό αὐτή τήν ἀποψη πολύτιμο, καθώς μᾶς προ-
σφέρει ἀποκαλυπτικές πτυχές ὄχι μόνο τῆς ἐκλογικῆς
συμπεριφορᾶς μιᾶς ἐθνοτικῆς ὁμάδας, ἀλλά γενικά
ρα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας καί εἰδικότερα τῆς
ἱστορίας τῆς δεκαετίας τοῦ '40.

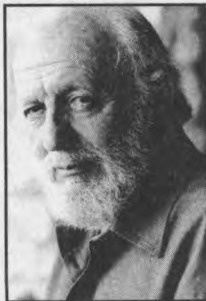

Ἐντουαρντ Σαῖντ

ΟΡΙΕΝΤΑΛΙΣΜΟΣ

Πως ἡ Δύση ἀντιμετωπίζει
τον πολιτισμό της Ανατολῆς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

ΡΟΖΑΜΟΥΝΔΗ

Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΓΙΑ ΤΟ «ΙΣΤΟΡΕΙΝ»

του Ἀλέξη Ἡρακλείδη

Σέ συνέχεια τοῦ κειμένου τοῦ Ἀ. Ἀρμένη για τὸ *Historein-Ιστορεῖν* (βλ. *Ὁ Πολίτης*, τχ. 95, σελ. 48-9), τὸ ὁποῖο κατακρίνει ἐπειδὴ δημοσιεύεται ἀποκλειστικά ὡς ξενόγλωσσο καὶ ἔτσι δὲν ἐπικοινωνεῖ μέ τούς Ἕλληνες ἱστορικούς καὶ ἄλλους ἐνδιαφερόμενους ἀλλὰ ἐπιλέγει νά ἐπικοινωνεῖ, κατ' αὐτόν, μέ μία μόνο μικρὴ ομάδα ἐλίτ, κλπ., ἔχω νά παρατηρήσω τὰ ἑξῆς:

Πρῶτον, στήν Ἑλλάδα ὑπάρχουν ἤδη ὄχι λίγα σοβαρά ἐπιστημονικά περιοδικά ἱστορίας στά ἑλληνικά (*Ἱστορικά, Μνήμων, Ἱστωρ*). Ἐπίσης ἄλλα ἔγκυρα περιοδικά συστηματικά δημοσιεύουν ἄρθρα ἱστορικῶν ἢ γιά τήν ἱστορία, π.χ. τὰ *Σύγχρονα Θέματα* ἢ ἡ *Ἑλληνική Ἐπιθεώρηση Πολιτικῆς Ἐπιστήμης*. Θά ἔλεγα μάλιστα ὅτι μέ ἐξαιρεση τὰ νομικά περιοδικά πού κυριαροῦν ἀνάμεσα στά περιοδικά τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν σέ μία νομικοκρατούμενη –καί, θά προσέθετα, νομικίστικη– Ἑλλάδα, κανένας ἄλλος κλάδος τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν δὲν διαθέτει τόσα ἐπιστημονικά περιοδικά (στή μητρική γλώσσα τῆς πλειοψηφίας τῶν κατοίκων τῆς Ἑλλάδας) καί πάντως ὄχι ἡ πολιτική ἐπιστήμη, ἡ κοινωνιολογία, ἡ κοινωνική ἀνθρωπολογία, ἡ κοινωνική ψυχολογία ἢ οἱ διεθνεῖς σχέσεις.

Δεύτερον, ὅλες οἱ χώρες μέ πλούσια ἐπιστημονική παράδοση διαθέτουν ἀποκλειστικῶς ξενόγλωσσα (κυρίως ἀγγλόφωνα) περιοδικά. Τά περιοδικά αὐτά συμβάλουν ιδιαίτερα στόν ἀπαραίτητο διεθνή ἐπιστημονικό διάλογο καί ἀναδεικνύουν τήν ἐπιστημονική κοινότητα τῆς συγκεκριμένης χώρας πού ἐμφανίζεται ἔτσι λιγότερο ἐθνοκεντρική. Ὅχι λίγες φορές τὰ περιοδικά αὐτά καταφέρνουν νά ἀποκτήσουν διεθνές κύρος, σέ σημεῖο ὥστε καμιά φορά νά ξεχνάει κανεῖς καί τή χώρα προέλευσῆς τους ἢ νά τή θεωρεῖ *irrelevant*. Ἀναφέρω ἐνδεικτικά στίς Σκανδιναβικές χώρες τὰ περιοδικά *Journal of Peace Research, Security Dialogue, Cooperation and Conflict*. Ἐγκυρα ξενόγλωσσα περιοδικά ὑπάρχουν π.χ. στή Γιουγκοσλαβία, τή Σλοβενία, τήν Αὐστρία, τή Μάλτα, τή Βουλγαρία, τό Ἰράν, τό Πακιστάν, τό Ἰσραήλ, σέ ἀραβικές καί ἀφρικανικές χώρες, καί γενικά στίς χώρες πού ἡ γλώσσα τους δὲν εἶναι ευρέως γνωστή. Στήν Τουρκία ὑπάρχουν τὰ *Review of International Studies, Turkish Studies, Perceptions*, κ.ά.

Τρίτον, στήν Ἑλλάδα ὑπάρχουν παλαιά ἔγκυρα ξενόφωνα περιοδικά στά ὁποῖα ἔχουν γράψει διακεκρι-

μένοι ἐπιστήμονες Ἕλληνες καί ξένοι, ὅπως τὰ *Balkan Studies, Etudes Balkaniques, Revue Hellenique de Droit Internationale*. Ὡστόσο εἶναι συγκριτικά λίγα (σέ σχέση μέ ἄλλες χώρες ἀνάλογης ἐπιστημονικῆς ὠριμότητας) καί οἱ διάφορες πύ πρόσφατες ἀπόπειρες ἀπέτυχαν, ὅπως αὐτή τοῦ *Hellenic Review of International Relations*. Ἀπαραίτητο εἶναι λοιπόν τό ἀνοιγμα πρὸς τὰ ἔξω μέ ἄλλες ξενόγλωσσες ἐπιθεωρήσεις, εἰδικά γιά κλάδους ὅπως ἡ ἱστορία πού ἔχει ἐπιτέλους ξεπεράσει ἐν πολλοῖς τήν ἐθνική ἢ/καί στρατευμένη ἀφήγηση καί ἔχει ἀρχίσει ἐδῶ καί μία εἰκοσαετία σχεδόν νά κινεῖται μέ ἀξιώσεις καί στή διεθνή ἐπιστημονική κοινότητα, μέ ἔργα καθιερωμένων Ἑλλήνων ἱστορικῶν ἀλλά καί, πύ πρόσφατα, μέ ἐνδιαφέρουσες δουλειές ἐκπροσώπων τῆς νεότερης γενιάς τῶν τριαντάρηδων πού φαίνεται νά ἔχουν ἀνοίξει μία νέα ἀκόμη πύ γόνιμη σελίδα στή μελέτη τῆς ἱστορίας.

Τέταρτον, σήμερα ἂν θέλει κανεῖς νά λέγεται ἐπιστήμονας καί ἀντάξιο μέλος μίας ἐπιστημονικῆς κοινότητας στήν Ἑλλάδα (ἀλλά καί σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη χώρα στό κόσμο), θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά γνωρίζει μία τουλάχιστον ξένη γλώσσα, κατὰ πρῶτον λόγο τὰ ἀγγλικά πού ἀποτελοῦν πλέον τή διεθνή (ἐπιστημονική καί ἄλλη) *lingua franca* ἢ/καί τή γλώσσα πού ἔχει σημαντική προσφορά στή συγκεκριμένη ἐπιστημονική πειθαρχία. Δηλαδή τὰ περὶ μὴ δυνατότητας ἐπικοινωνίας καί ἄλλα πρωτοφανή πού γράφει ὁ κ. Ἀ. Ἀρμένης (καί πού μᾶλλον θά ἐνθουσίαζαν τόν κ. Μπαμπινιώτη) δὲν εὐσταθοῦν, παρεκτός ἂν θέλαμε τό ἐπίπεδο τῶν γνώσεων καί ἡ ἐμβέλεια τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν τῆς ἐπιστημονικῆς ἱστορίας νά κινεῖται στό ἐπίπεδο αὐτῶν πού θαυμάζουν τή φυλλάδα *Ἱστορικά* (ὅπως νομίζω λέγεται) πού δημοσιεύει, καί μᾶλλον συνεχίζει νά δημοσιεύει, *Ἡ Ἐλευθεροτυπία*.

Καταλήγοντας, θά ἔλεγα, ὅτι τὰ ξενόγλωσσα περιοδικά ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ὅπως τὸ *Ἱστορεῖν* ἢ συνέδρια στήν Ἑλλάδα σέ ξένες γλώσσες (κάτι δυστυχῶς σπάνιο) εἶναι καί δεῖγμα αὐτοπεποίθησης καί ἔλλειψης συμπλεγμάτων καί φοβίας, εἰδικά γιά μία Ἑλλάδα πού ἐπὶ δύο σχεδόν αἰῶνες ἔχει χρεωθεί, ὄχι ἀδικαιολόγητα, γιά ἐντονο ἐθνικισμό καί ὀμφαλοσκοπήση (συχνά καί στό χώρο τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου), κάτι πού εἰδικά κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες καταντᾶει ἂν ὄχι κωμικότατο, γραφικό.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΑΡΒΕΡΗΣ

Στά Ξένα

ποιήματα

Έκδόσεις Κέδρος

Αθήνα 2001, σ. 64

Αν κάποιος διαβάσει τις μεταφράσεις αρχαίου θεάτρου του Βαρβέρη (Μένανδρο και Αριστοφάνη) και εξετάσει τη χρησιμοποιούμενη καθαρεύουσα, θά διαπιστώσει πώς επιλέγει τη μεγαλύτερη δυνατή απλούστευση της, μέχρι του σημείου πέραν του οποίου θά απειλείτο ή δομή της σάν ιδιαίτερη έκδοχή της γλώσσας, όμως αυτή ή τάση απλούστευσης, τό πλησίασμα στην καθομιλουμένη, συνοδεύεται μέ τόν απροσδόκητο καί τακτικό εμπλουτισμό του λεκτικού ύλικού καί τών εκφραστικών τρόπων μέ γλωσσικές στιγμές από τόν σκληρό πυρήνα της αρχαϊζουσας. Παρ' ότι τά όρια της επιτυχούς μίξης καί της γλωσσικής αναρχίας βρίσκονται πολύ κοντά, ό Βαρβέρης μέχρι στιγμής καταφέρνει νά περνά από τις δοκιμασίες χωρίς απώλειες, κατοχυρώνοντας μάλιστα ένα δικό του ύφος. Έτσι, ή φαινομενικά συντηρητική καί απολύτως όρισμένη αισθητική του, έχει ενσωματώσει μιά συνεχή κίνηση, ή όποία τροφοδοτεί έναν έσωτερικό διάλογο, ανακαλώντας, επιλεκτικά, στοιχεία της προηγηθείσης διαδρομής, τά όποια θέτει καί πάλι υπό τό φώς του παρόντος, δημιουργώντας ένα φάσμα χρωματικά πλούσιο, άνοιχτό στην ιστορία της γλώσσας, στό παρελθόν καί στό μέλλον της, άνοιχτό στη ζωή, άυστηρό μαζί καί παιγνιώδες. Ό μεταφραστής συμπάσχει μέ τή γλώσσα, γίνεται ό ίδιος μέρος της περιπέτειάς της. Αυτή ή τακτική (μᾶλλον ή καλλιτεχνική ανάγκη) του μεταφραστή Βαρβέρη εφαρμόζεται καί στό ανά χείρας ποιητικό βιβλίο, έχει σάν κοινή προϋπόθεση τήν πελοίθηση του γράφοντος για τήν επάρκεια του λόγου του καί εξαρτάται άμεσα από τήν απόφασή του νά καταστήσει διακύβευμα κάθε πνευματική καί προσωπική πτυχή του.

Η πρόσφατη συγκεντρωτική έκδοση τών ποιημάτων του τής περιόδου 1975-1996, άνέδειξε μιά συνεκτική καί εξελικτική πορεία, πιστοποίησε τή διάρκεια καί τήν πληρότητα του ποιητικού λόγου του καί κατά τή γνώμη μου επέτρεψε τήν παρούσα συλλογή, πού συνίσταται από ποιήματα εμφανώς έτερογενή, τά όποια δέν έχουν προθέσεις ίδρυτικές μιάς καινούριας φάσης, αλλά προϋποθέτουν καί αξιοποιούν τό corpus του έργου του. Όμως, δέν πρόκειται για υπόμνημα καί απόηχους τών προηγούμενων συλλογών ή για έπισημειώσεις, αλλά για εξακτινώσεις της βασικής θεματικής του Βαρβέρη, της θεματικής του θανάτου.

Η κατακτημένη ώριμότητα καί ή πείρα της ανάλογης δοκιμασίας στη μετάφραση, του επιτρέπουν νά

κινείται μέ άνεση ανάμεσα στους συλλαβισμούς της πρώτης δημοτικού καί στην άποδομητική άνοια τών γηρατειών, σέ τόνους μάλιστα έμφατικούς, νά μεταπηδά συνεχώς καί μέ αξιοσημείωτη άνεση από τους μικρούς θανάτους της καθημερινότητας στις παρυφές της ίδιας της όντολογίας του θανάτου, επιδιώκοντας καί επιτυγχάνοντας σέ αυτή τή σπουδή νά μήν υπάρχει ίχνος φιλολογίας, ούτε ύποψία σπουδαστηριακής έμμονής. Ό ποιητής μιλά έχοντας καταστατικά επιλέξει για έδρα του τήν ήπειρο του θανάτου, όπως δηλοί καί ό έλλειπτικός τίτλος «Στά Ξένα», εύρισκόμενος «δώθε άπ' τ' όνειρο καί κείθε από τή γή», όπως προέγραψε ό συχνά ανακαλούμενος, ύπο λοξή γωνία, ως φασματικός συνομιλητής, ιδιαίτερα στό τελευταίο καί επιλογικό ποίημα της συλλογής, Κ.Γ. Καρυωτάκης.

ΕΙΜΑΣΤΕ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΠΙΚΡΑΜΕΝΟΙ

*Είμαστε άνθρωποι πικραμένοι
Μεγαλώσαμε καί είμαστε πολύ πικραμένοι.*

*Δέν μᾶς παρηγορεῖ ή υγεία:
μιά πλήξη πιά, υγεία έμεις
μόνο νά τήν εϋχόμαστε στους συνανθρώπους.*

*Δέν μᾶς παρηγοροϋν τά χρήματα:
έχουμε τόσα
πού μπορούμε καί νά τά αγοράσομε.*

*Δέν μᾶς παρηγοροϋν ούτε τά σώματα:
μᾶς παραδίδονται άφειδώς
γιατί τό σφρίγος πάντοτε
ποθοϋσε τή σοφία.*

*Είμαστε άνθρωποι πικραμένοι.
Μεγαλώσαμε καί είμαστε πολύ πικραμένοι.*

Αυτό μονάχα μᾶς παρηγορεῖ.

Όμως ό σαρκασμός δέν οδηγεί στην περιχαράκωση, γιατί βρίσκει μιά ρωγμή στη διάθεση, αξιοποιώντας τις διακυμάνσεις του «παρηγορητικού παραδείγματος» του Νίκου Έγγονόπουλου, παρ' ότι ό Βαρβέρης άποφεύγει νά μᾶς δώσει κάποιες έμφανεῖς σημάνσεις της συνεύρεσής του μέ τόν υπερρεαλιστή, ενώ αντίθετα οι συναντήσεις του μέ άλλους ποιητές, όπως μέ τόν Κ.Π. Καβάφη ή μέ τόν Νίκο Φωκά, άπογράφονται εύκρινώς, φθάνοντας στην παραλλαγή κάποιων στίχων του Άλεξανδρινού ή στην ενσωμάτωση του τίτλου της τελευταίας συλλογής του Φωκά *Τό μέτρο της κραυγής μας*. Μᾶλλον πρόκειται για τή διάκριση ανάμεσα στα ιδιωτικά καί τά δημόσια, στα προσωπικά καί τά λογοτεχνικά, ανάμεσα στην περιπέτεια της γραφής καί τήν απόληξή της. Η «μυστική» συνάντηση Βαρβέρη καί Έγγονόπουλου λαμ-

βάνει χώρα επί της κοινής και καταθλιπτικής αίσθησης της τραγικότητας της ζωής, εστιάζεται στην κλιμάκωσή της μέσα στο χρόνο και όχι στη στατικότητα της «υπαρξης». Έτσι, ο λόγος του Βαρβέρη βρίσκεται στο παίγνιο, στον αυτοσαρκασμό και στο στραμπουλιγμένο χιούμορ μιά διέξοδο λυτρωτική, όμως προσωρινή, αφού, με τό λόγο ενός μετα-υπερρεαλιστή, «τίποτα δέν είναι τόσο σοβαρό για νά 'ναι παιχνίδι». Συνεχίζοντας ανατέμνει τήν αδιάσειστη νομοτέλεια τῶν πραγμάτων διά τοῦ ὀδυνηροῦ συναισθήματος τοῦ ἀνθρώπου καί καταλήγει ὄχι στήν ἀποδιάρθρωση τοῦ λόγου ἀλλά στήν παρηγορητική χρήση τῆς ἴδιας τῆς τέχνης.

Μέ ἀνάλογη αἴσθηση εὐθύνης ἀντιμετωπίζεται καί ἡ στιχουργική τεχνική, παρ' ὅτι καί αὐτή ὑπόκειται στούς ἴδιους ἐπικίνδυνους χειρισμούς τοῦ ποιητῆ. Συνεπῆς συνεχιστής τοῦ ἐλεύθερου στίχου, δέν διατάζει νά εἰσαγάγει τήν ὁμοιοκαταληξία ὅταν κάπου τό ὕφος τό ἀπαιτεῖ, ἀλλά ἀρνεῖται νά ἀφεθεῖ στήν ἀχλύ τῆς «ἐπιστροφῆς», ἀκόμα καί ἐκεῖ ὅπου θά ἀποφόρτιζε τή σατιρική ὀξύτητα. Ἀντίθετα, σέ μιά τέτοια περίπτωση προχωρεῖ πέρα καί ἀπό τήν παρωδιακή χρήση τῆς ρίμας, ἀφοῦ διακόπτει βίαια τήν ἀπρόσκοπτη ροή τῆς λογοτεχνικῆς σύμβασης καί προτιμᾷ νά προτάξει τό ὑποκείμενο σέ σχέση μέ τή φόρμα, δηλαδή νά σοβαρέψει τά πράγματα μέ τρόπο ἀπροσδόκητο.

Πικραμένος λοιπόν καί ὄχι πικρός ὁ Βαρβέρης, μέ μιά ἀριστοκρατική ἀποστασιοποίηση, μπάτλερ τῆς κάπως ξεπεσμένης λαϊδῆς πού ἀκόμα φέρει τό ἐνδοξο ὄνομα ποίηση, συνεχίζει νά ζεῖ μαζί τῆς καί δίπλα μας, νά μᾶς προσφέρει ἕναν τρόπο νά περπατᾶμε ὄρθιοι, ὁ καθείς στό λασπωμένο μονοπάτι του.

Αὐτό μονάχα μᾶς παρηγορεῖ.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

«Σάν δέσμη ἀπό τριαντάφυλλα»

Ἀνθολογία Κ.Γ. Καρυωτάκη

Ἐκδόσεις Διάμετρος

Ἀθήνα 2001, σ. 146

Τό τοπίο τῶν ἀναγνώσεων τοῦ Καρυωτάκη εἶναι μοναδικό γιά τήν ἀντιφατικότητα καί τήν ἀσυμβατότητα πού χαρακτηρίζει τή σχέση κάθε περιοχῆς μέ τίς ὑπόλοιπες. Ἀναγνώσεις κοινωνιολογικές, πολιτικές, ψυχολογικές, ιστορικές, βιογραφικές, φιλολογικές, ἤρθαν νά διεκδικήσουν, πάντα μέ κάποιον τόνο ἀποκλειστικότητας, τήν «ἀλήθεια» πού κομίζουν τό ἔργο, ἡ ζωή καί ὁ θάνατος τοῦ ποιητῆ, οἱ τρεῖς συνιστάμενες τοῦ «θέματος» Καρυωτάκη. Καμιά κατηγορία ἀναγνώσεων δέν ὑπῆρξε ψυχραίμη καί ἀποστασιοποιημένη, μά ὅλες μαζί, ὡς σύνολο πάλι, ἀνέδειξαν

μιά ἀκόμα ἀλήθεια: ὅταν φθάνεις νά ἀγγίξεις τόν Καρυωτάκη, εἴτε κάπως καί κάπου ταυτίζεσαι, εἴτε ἡ δυναμική του σέ ἀποβάλλει ἐκτός πεδιάς. Ὅμως, ἡ ὀγκώδης πλέον σχετική βιβλιογραφία καί ἡ διαχρονική περιφορά τοῦ φαντάσματος τοῦ «καρυωτακισμοῦ» ἀναδεικνύουν, ἐκ τῶν ὑπέρων, καί ἕνα ἄλλο γεγονός: ὅλες αὐτές οἱ προσεγγίσεις ἔχουν ἐγγραφεί ὡς στοιχεῖα τῆς διαδρομῆς τοῦ ἔργου τοῦ ποιητῆ μέσα στό χρόνο, τῆς συνέπειες καί παράγωγα τοῦ διαθήματος του, εἶναι πιά ἀξεχώριστες ἀπό τήν κειμενική ἀποτύπωση τῶν ποιημάτων. Δέν πρόκειται γιά «παρاناγνώσεις» ἀλλά γιά κανονικές ἀναγνώσεις, τόσο κανονικές πού αὐτές, μαζί μέ τό ἐξ ἴσου ὕποπτο ἐπί αὐθαιρεσία ἐνδιαφέρον τοῦ εὐρύτερου ἀναγνωστικοῦ κοινού, ἐμπέδωσαν τή σημασία καί ἀνέδειξαν τή μεγαλοσύνη τοῦ ποιητῆ, σέ πείσμα ὅλων τῶν ἀντιρρήσεων, παρά τά θεσμικά ἢ ἄλλα ἐρείσματα τους, ἐκθέτοντας τοῦς προαναγγέλλοντες κάθε τόσο τήν ἐκλειψη κάθε ἐνδιαφέροντος γιά τήν ὀχληρή αὐτή «περίπτωση».

Βεβαίως, ὁ ὅρος «παρاناγνώσεις» δέν θά μπορούσε παρά νά προέρχεται ἀπό τήν πλευρά τῶν «φιλολογικῶν» ἀναγνώσεων, πού ἐπί συναπτές δεκαετίες προσπαθοῦν νά πείσουν πῶς τά λιγοστά καί ἰσχνά ποιήματα τῶν τριῶν μόλις συλλογῶν τοῦ αὐτοκτόνου τῆς Πρέβεζας δέν συνιστοῦν κάτι τό ἀξιο λόγου, πῶς ὁ ὑπερτιμημένος, λόγω τοῦ «τραγικοῦ τέλους» του Καρυωτάκης, εἶναι ἕνας ποιητής τοῦ μεγέθους τῶν ὁμοίως τελευτησάντων Περικλῆ Γιαννόπουλου, Ναπολέοντα Λαπαθιώτη καί Ἀλέξη Τραϊανοῦ. Ὡς ἐδῶ καλά, γιατί ὁ καθένας εἶναι χρήσιμο νά ρισκάρει καί μάλιστα ἡ μέχρι ἐσχάτων ἄρνηση ἀποδοχῆς τοῦ ποιητῆ, ἐκ μέρους μᾶς ὀρισμένης ἐκδοχῆς τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς, φώτισε πολύ καθαρά μιά κατ' ἀρχήν ἀθέατη ἀλλά ιδιαίτερα σημαντική πλευρά του: τά τεκμήρια, τά ὅποια ὑποτίθεται πῶς ἀπεδείκνυαν τό ἄτεχνο τοῦ ἀνδρός καί τή μετριότητα τοῦ ἔργου του. Πρόκειται γιά ἐκεῖνα ἀκριβῶς τά στοιχεῖα πού σήμερα ἀξιολογοῦνται ὡς ἀπροσδόκητες ὑπερβάσεις τοῦ ποιητικοῦ ὀρίζοντα τῆς ἐποχῆς του, ὡς προαναγγελία τοῦ ἐπερχόμενου μοντερνιστικοῦ κύματος, ὡς ὑποθήκη γιά μιά διαφορετική φορά του. Οἱ ἄλλοπάλληλοι διασκευασμοί καί οἱ προκλητικά κοινότυπες ὁμοιοκαταληξίες (π.χ. ἀντηχάει-στά χάη) παρείχαν κάποτε μιά εὐκόλη ἐπιβεβαίωση σέ βλοσυρούς φιλόλογους, ἰδανικούς ἴσως στό νά ἀναλύουν παλαιότερες περιόδους καί νά ἀνασυνθέτουν ἐπεξεργασίες ἐπί νεκρῶν ἔργων, μά ἐν ταυτῶ ἀποτελοῦσαν τό ὄριο τῆς διορατικότητάς τους, πού ἐν τέλει τοῦς κατέταξε ὡς παραδειγματικά ἀνεπαρκεῖς νά φωτίσουν τό τοπίο πού συνιστοῦσε τό δικό τους παρόν. Γιά παράδειγμα (μόνο παράδειγμα:), ὁ Κ.Θ. Δημαράς δέν ἀποδέχθηκε καν ὡς ποιητῆ τόν Καρυωτάκη, καταχώρησε τόν Βάρναλη στίς ἀφόρητες μετριότητες, ἐπιφυλάχθηκε σοβαρά ὡς πρὸς τόν Καβάφη, καί ὅλα αὐτά ἐν ἔτει 1949, ὅταν καί οἱ τρεῖς ποιητές εἶχαν ὀλοκληρώσει

τή διαδρομή τους, ό δέ κριτής είχε ήδη στή διάθεσή του άρκετό χρόνο ώστε νά εκτιμήσει ψύχραιμα τό έργο τους, τό όποιο όμως τό βρήκε έλλειπή μερίδα, μετά περισσή έπάρεωση κατακεραύνωσε τίς «παραναγνώσεις» (όχι μόνο του Καρυωτάκη αλλά και των ύπολοίπων), και έν τέλει, λόγω τής γνώμης του για αυτούς τούς τρεις (και για άλλους, όπως ό Παπαδιαμάντης), ό ίδιος ό Δημαράς μās παρεδόθη ως ένας κατά τά λοιπά σημαντικός φιλόλογος και ιστορικός τής λογοτεχνίας, πού όμως ζούσε τήν εποχή του και τή λογοτεχνία της έντελώς φαντασιακά. Φυσικό ήταν, όσοι από τούς επόμενους ακολούθησαν μέ τόν ίδιο τρόπο (και μέ λιγότερες προϋποθέσεις) τήν «φιλολογική μέθοδο» προσέγγισης του Καρυωτάκη νά εκτεθούν αναλόγως, εκφράζοντας επί δεκαετίες τήν ίδια βασική αντίρρηση, καταφεύγοντας ένίστε και σε παραφιλολογικές πρακτικές: κάποιος ύπολόγισε, κατά τό δοκούν, τίς πωλήσεις των εκδοθέντων τό 1938 'Απάντων του Καρυωτάκη και τόν αριθμό των ποιημάτων του πού περιελήφθησαν σε άνθολογίες, για νά αποδείξει πώς οι ποιητές τής πρώτης μεταπολεμικής γενιάς δέν ήταν δυνατόν νά έχουν επηρεαστεί από τόν Καρυωτάκη, άφου κατά τή διάρκεια τής Κατοχής ήταν δύσκολο νά βρούν τά ποιήματά του στα βιβλιοπωλεία... (ένω ή ίδια ή ποίησή τους βοά περί του αντίθετου).

Πρός τί όμως αυτός ό μακροσκελής πρόλογος και τό μέτωπο αντιπαράθεσης προς τούς ασκούντες τήν «φιλολογική κριτική», νοσημένη ως επαγγελματική διεκπεραίωση ή από καθέδρας διαχείριση των λογοτεχνικών πραγμάτων; Ό λόγος είναι πώς κάποια πρώτα ψελλίσματα μās ειδοποιούν ότι άνοίγει ένας ακόμα κύκλος, όπου πάλι θά καταγγελθούν οι «παραναγνώσεις», δηλαδή ή ίδια ή πραγματικότητα τής καρυωτακικής ποίησης και τής διαδρομής της, τήν όποια πραγματικότητα, δυστυχώς, δέν αξιολογήσαν άλλοι ποιητές, παρ' ότι προσαρμόστηκαν κατά τό δυνατόν στίς νόρμες και έξυπηρετούν θαυμάσια τίς διδακτικές ανάγκες. Φωτεινή έξαιρέση παραμένει ό Γ. Π. Σαββίδης, του όποιου ή διορατικότητα και ή ευφυΐα (άν θέλετε και ή μεγαλοαστική κοινωνική θέση...), του επέτρεψαν νά αποστασιοποιηθεί από τήν τότε πολιτικά κυρίαρχη έρμηνεία του ποιητικού τοπίου, νά προσεγγίσει μέ φιλολογικά ύποδειγματικό τρόπο τόν ποιητή, νά συνδέσει όριστικά τό όνομά του μέ τήν εκ νέου παρουσίασή του, έντάσσοντας έντός τής καρυωτακικής φιλολογίας ένα μεγάλο και αντιπροσωπευτικό φάσμα των «παραναγνώσεων» του. Άλλωστε, εκτός από δύο τρεις φιλολογικά όρθές παραγράφους του Τέλλου Άγρα, τί άλλο θά μπορούσε νά περιλάβει στή σημαίνουσα και περιεκτική κριτικογραφία, τήν όποια παραθέτει στό μνημειώδες τομίδιο του «Έρμη», εκτός από «παραναγνώσεις»; (Βεβαίως, ό Σαββίδης έθεσε και ένα όριο προς τήν πλευρά τής αυθαιρεσίας του «έτσι είναι, γιατί έτσι νομίζω», αλλά αυτή είναι μιά άλλη συζήτηση).

Έκτοτε μεσολάβησαν πολλά και πρώτα απ' όλα ή άξεπέραστη και άκρω «ύποκειμενική» άνάγνωση του Βύρωνα Λεοντάρη, ή ανατρεπτική «βιογραφική» άνάγνωση τής Γεωργίας Δάλκου, ή προκλητικά έμμενουςα στίς πολιτικές παραδηλώσεις άνάγνωση τής Χριστίνας Ντουνια (διδασκικότατη και για τή χροιά κάποιων σημερινών άντιρρήσεων) και άλλες ακόμα, πού προσθέτουν σημαντικά κεφάλαια στήν καρυωτακική βιβλιογραφία, άπογράφουν και συγκροτούν όπτικές του καιρού μας μέσω του Καρυωτάκη, άναδεικνύοντας τή διαχρονία του έργου του, ξεπερνώντας και τό πιο ύπουλο άνάχωμα πού δημιούργησε ή άρνηση άποδοχής του ποιητή, μέ κάποια δόση μάλιστα μεγαλοψυχίας: «ήταν αντιπροσωπευτικός τής εποχής του» (παρ' ότι ή περίφημη, διαβόητη και ίδρυτική τής καρυωτακικής κριτικής φράση του Τέλλου Άγρα «μās έξεπέρασαν όλους άμέσως και έξακολουθητικά», έχει τοποθετήσει, πρό πολλού και όριστικά, τόν Καρυωτάκη εκτός των ορίων τής δεκαετίας του '20).

Η άνάγνωση του Καρυωτάκη από τόν Θανάση Χατζόπουλο, έναν από τούς πιο αξιόλογους σύγχρονους ποιητές, θέτει τό θέμα τής διάρκειας και τής λειτουργικότητας του Καρυωτάκη σε νέα βάση. Και μόνο ότι ό Χατζόπουλος δέν άρκέστηκε στήν άσπογη έπιμέλεια του Ήμερολογίου των εκδόσεων τής Χαλκίδας «Διάμετρος», πού τή φτεινή χρονιά ήταν άφιερωμένο στον Καρυωτάκη και τό όποιο, μέ βάση τήν πενταετή δόκιμη πορεία του, από μόνο του έξασφαλίζει κάποια δημοσιότητα και προσοχή στή δουλειά του έπιμελητή, αλλά επέλεξε έπιπλέον νά άνθολογήσει τόν Καρυωτάκη, δείχνει πώς τόν άντιμετωπίζει σαν κάτι περισσότερο από μιά απλή και συμπαθή κανείς τήν άνθολογία και διαπιστώνει τήν έκταση τής εισαγωγής (σχεδόν όγδόντα σελίδες), εγκαταλείπει πάραυτα και τήν τελευταία ύπόνοια περί μιās ώραίας και άνώδυνης «άρπαχτής», πού θά προσέθετε έναν ακόμη τίτλο στήν έργογραφία του άνθολόγου, γιατί πλέον είναι φανερό πώς ό νεότερος ποιητής πλησιάζει τόν πρεσβύτερό του διακινδυνεύοντας μιά δικιά του άνάγνωση, εκθέτοντας σε άπρόδλεπτους κινδύνους τήν ίδια τήν ποιητική του ταυτότητα.

Έχω παλαιότερα ασχοληθεί μέ τόν Καρυωτάκη και κατά καιρούς επανέρχομαι, παρ' ότι δέν πιστεύω πώς τά μέχρι στιγμής κείμενά μου έχουν προσθέσει κάτι πέραν των όσων έπεσήμανα εδώ. Διαφωνώ απόλύτως μέ τήν προσέγγιση του Θανάση Χατζόπουλου. Δέν μπορώ νά δώ τόν αισθητισμό ως τό βασικό φίλτρο, δια του όποιου μπορεί νά διηθηθεί ή ποίηση του Καρυωτάκη. Θεωρώ όμως τήν άνάγνυσή του συνεκτική και ολοκληρωμένη, ύποδειγματική σε αυτήν τήν κατεύθυνση. Και μοναδική βέβαια, καθ' ότι ή πρώτη άμιγώς αισθητική, γιατί οι όμοειδείς προσηγηθείσες πάντα προσέφευγαν στήν έπικουρία άλλότριων δανείων, άρχής γενομένης από τόν Τέλλο Άγρα. Τό

Ἡμερολόγιο λοιπόν καί ἡ Ἀνθολογία τοῦ Θανάση Χατζόπουλου, ἐγγράφονται σάν μιά αὐθεντική στιγμή τῆς διαδρομῆς τοῦ Καρυωτάκη μέσα στό χρόνο, συνιστοῦν μιά ἀξία καί πρωτότυπη «παρανάγνωσή» του, δηλαδή ἓνα ἀκόμα (μὴ ἀναμενόμενο...) στοιχεῖο τῆς καρυωτακικῆς πραγματικότητας.

ΕΛΕΝΑ ΧΟΥΖΟΥΡΗ

*Ἡ στρατιωτική ζωή
στή νεοελληνική λογοτεχνία*
Ἐκδόσεις Μεταίχμιο
Ἀθήνα 2001, σ. 156

Ἡ ἀπόφαση τῆς Ἑλενας Χουζούρη, νά ἀσχοληθεῖ μέ τή λογοτεχνία πού ἀναφέρεται στό στρατό καί κυρίως στή στρατιωτική θητεία, φαίνεται παρακινδυνευμένη, γιατί μέχρι πρόσφατα ὁ χώρος ἀποτελοῦσε ἄβιοτο γιὰ τό γυναικεῖο φύλο. Ἀφοῦ ὅμως οἱ γυναῖκες ἔχουν ἤδη περάσει τίς πύλες τοῦ στρατοπέδου, ἔστω καί ἂν κυρίως ὡς διοικητικό προσωπικό, ἀλλά καί δοκιμάζονται στή «στρατιωτική λογοτεχνία», ὄχι μόνο φθάνοντας μέχρι τόν περίβολο τοῦ στρατοπέδου, ὅπου κάποιες ἐκστασιαζόμενες ἀπό τόν ἦχο τῆς σάλπιγγος ἀπλῶς φλυαροῦν, ἀλλά καί μέ ἀξιώσεις ὡς τήν ἔσω πραγματικότητα τῆς θητείας (Μαρία Σκιαδαρέση, 1997), ἦταν πλέον ἀναμενόμενο μιά σημερινή παρουσίαση νά ξεφύγει ἀπό τήν ἀποκλειστική ἀρμοδιότητα τῶν ἀνδρῶν. Βεβαίως προηγήθηκε κατά τή δεκαετία τοῦ '80 μιά πρώτη ἐμπλοκή τῶν γυναικῶν στό ὅλον θέμα, μέσω τῆς «Ἐπιτροπῆς γιὰ τό στρατό», ἡ ὁποία, ἐκτός ἀπό τήν ὀργάνωση τῶν ἐνστολῶν ἐμφανίσεων στρατιωτῶν σέ πορεῖες καί ἐκδηλώσεις, ἐξέδιδε καί ἓνα περιοδικό μέ οὐσιαστική συμμετοχή γυναικῶν στήν ἀρθρογραφία.

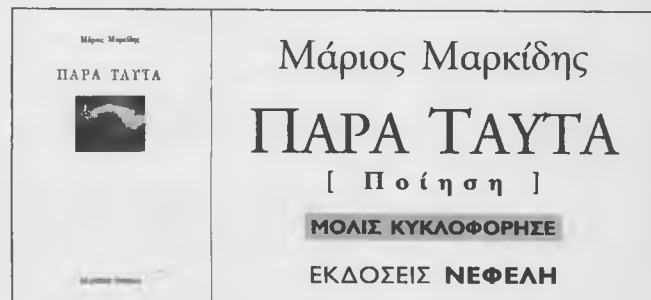
Τά χρόνια βέβαια πέρασαν καί ἔτσι ἡ παρούσα ἐκδοση παραγγέλθηκε καί ὑποστηρίχθηκε ἀπό τό Ἴνστιτούτο Ἀμυντικῶν Ἀναλύσεων τοῦ ΥΠΕΘΑ. Ὁ στρατός καί ἡ ἐμπειρία τῆς στρατιωτικῆς θητείας ἐνδιαφέρουν πλέον ὡς θεματική καί μέ αὐτό τόν τρόπο ἔχει δομηθεῖ ἡ μελέτη τῆς Χουζούρη. Ὡς χαρτογράφηση τοῦ τοπίου εἶναι συστηματική καί ιδιαίτερα χρήσιμη, παρά τίς ἐλλείψεις πού εἶναι φυσικό νά ὑπάρχουν σέ μιά τέτοια ἀπόπειρα, περιορισμένης μάλιστα ἐκτασης. Φαντάζομαι πῶς, σέ μιά δεύτερη καί πιό ἀναλυτική ἐκδοση, τά ὅποια κενά θά καλυφθοῦν, δέν πρέπει ὅμως νά χαθεῖ τό βασικό προτέρημα τοῦ βιβλίου: ὁ χαρτογραφικός του χαρακτήρας, πού δέν περιορίζεται στή βιβλιογραφική καταγραφή ἀλλά ἀναφέρεται καί στήν προσέγγιση τῶν ἰδίων τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων. Τά ἐρμηνευτικά σχήματα καί τά συμπεράσματα κοινωνιολογικῆς ἢ πολιτικῆς τάξης

εἶναι βέβαια ἀπαραίτητα καί ἐνδιαφέροντα, ἀλλά μποροῦν μόνο νά ἔπονται μιάς ἐπαρκοῦς παρουσίας, μποροῦν νά περιμένουν. Ἐπειδή ὅμως, ὅπως σημειώνει ἄλλωστε ἡ Χουζούρη, ἡ στρατιωτική λογοτεχνία κατά τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἔχει βιοματικό χαρακτήρα καί ἐπιμένει στήν ἀτμόσφαιρα τοῦ στρατοπέδου καί τῆς θητείας, θά ἐπισημάνω τήν ἔλλειψη μιάς συναφοῦς ἀλλά ιδιαίτερα ἐνδεικτικῆς κατηγορίας κειμένων, ὅπου ἡ «ψυχολογία» τῶν στρατευμένων συχνά βρήκε διέξοδο: πρόκειται γιὰ τά στιχάκια πού φτιάχνονται ἐντός τοῦ στρατοῦ καί μεταδίδονται ἀπό «σειρά» σέ «σειρά», κοσμοῦν τοίχους, τουαλέτες καί σκοπιές, ἀξιῶνται τήν ἀναγνωστική σχέση σέ ἀπείρως μεγαλύτερη ἔκταση καί ἔνταση ἀπό τά καθαυτά λογοτεχνικά ἔργα, πολλά δέ ἐξ αὐτῶν ὑπερβαίνουν σέ λογοτεχνικότητα κάποια ἀπό τά ἔργα πού καταχωροῦνται στήν καθαυτή περιοχή τῆς «λογοτεχνίας τοῦ στρατοῦ». Ἀρκετά στιχάκια ἔχουν βγεῖ ἐκτός τῶν τειχῶν καί εἴτε τροφοδότησαν ἔξοχα ρεμπέτικα καί νεότερα λαϊκά τραγούδια (τά εἶχε συγκεντρώσει ὁ Γιῶργης Ἐξαρχος), εἴτε παρουσιάστηκαν ἐπιμελημένα ἀπό λογοτέχνες (Θανάσης Παπαθανασόπουλος, Ντίνος Χριστιανόπουλος, Τάσος Κόρφης), ἐν συνόλῳ ἀποτελοῦν μιά ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα νότα τῆς στρατιωτικῆς θεματογραφίας καί μάλιστα μερικά φθάνουν νά εἶναι ἐνδεικτικά τῆς συνθήκης κάτω ἀπό τήν ὁποία γράφονται καί τά λογοτεχνικά κείμενα.

*Ἀρχισε, χέρι μου δεξί, πάρε χαρτί καί πένα,
καί τοῦ στρατοῦ τά βάσανα γράφε τα ἓνα ἓνα.*

Σέ κάθε περίπτωση, ἡ δουλειά τῆς Ἑλενας Χουζούρη εἶναι ἐνδιαφέρουσα, θέτει τίς βάσεις γιὰ τήν ἐνδελεχή μελέτη ἐνός θέματος οὐσιαστικά παρθένο καί ἀξίζει νά βοηθηθεῖ μέ πληροφορίες, ὑποδείξεις καί ὕλικό.

Κώστας Βούλαρης

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΥ ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Δ.Φ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα 2001, Τρίτομο

τοῦ Γιώργου Ἀγγελόπουλου

Ἡ πλειοψηφία τῶν μελετῶν πού ἐξετάζουν τή σχέση ἐθνικῆς συγκρότησης καί ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἐστιάζουν τήν προσοχή τους στό λόγο περί τοῦ ἐθνικοῦ ρόλου τῆς ἐκπαίδευσης, στό ἐθνικιστικό ἰδεολογικό περιεχόμενο τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας καί στίς ἐθνοκεντρικές ἀντιλήψεις μερίδας τῶν ἐκπαιδευτικῶν. Ὁ ρόλος τῶν συνδικαλιστικῶν φορέων τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ὡς φορέων τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, συχνά ἀπουσιάζει ἀπό σχετικές μέ τήν ἐκπαίδευση μελέτες. Τό κενό αὐτό ἐπιχειρεῖ νά καλύψει τό τρίτομο ἔργο τοῦ Δημήτρη Χαραλάμπους, προϊόν συνεργασίας τοῦ συγγραφέα μέ τήν Παγκύπρια Ὁργάνωση Ἑλλήνων Δασκάλων.

Ἡ συγγραφή τῆς ἱστορίας τοῦ διδασκαλικοῦ συνδικαλισμοῦ τοποθετεῖται σέ συνάρτηση μέ τίς εὐρύτερες κοινωνικές καί πολιτικές διεργασίες τῆς κυπριακῆς κοινωνίας καί ἰδίως τῶν Ἑλληνοκυπρίων. Βασική ὑπόθεση ἐργασίας τοῦ Χαραλάμπους εἶναι ὅτι «ἡ ἀποικιοκρατία ἄσκησε καθοριστική ἐπίδραση στή διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ διδασκαλικοῦ συνδικαλισμοῦ καί τοποθέτησε τά ἐθνικά αἰτήματα ὡς προτεραιότητα τοῦ λόγου τῶν διδασκαλικῶν ὀργανώσεων» (σ. 19). Γιά νά ἐπιβεβαιώσει τήν ὑπόθεσή του ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τή δράση καί τό στερεότυπο τοῦ δασκάλου, τίς δράσεις καί τά στερεότυπα τῶν συλλογικῶν διδασκαλικῶν ὀργανώσεων καί τίς ὑπαρκτές ἢ προτεινόμενες ἐκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, πάντα σέ σχέση μέ τίς διαδικασίες ἐθνικῆς συγκρότησης στήν Κύπρο στήν περίοδο 1898-1960.

Ὁ Χαραλάμπους ἐπισημαίνει ὅτι ἡ προσπάθεια ἐδραίωσης τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας στήν Κύπρο συμβαδίζει μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης. «Ἡ ἐκπαίδευση ἐπιλέγεται (ἀπό τήν Ἑλληνοκυπριακή ἡγεσία) ὡς τό προσφορότερο πεδίο γιά τό μεσοπρόθεσμο καί μακροπρόθεσμο ἔλεγχο τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας καί δραστηριότητας» (σ. 186). Οἱ παρατηρήσεις αὐτές βέβαια δέν ἀποτελοῦν πρωτόγνωρες διαπιστώσεις. Ἡ ἰδιαίτερη ὁμως συμβολή τοῦ ἔργου ἐντοπίζεται στήν ἀναγνώριση τῶν διαφορετι-

κῶν μορφῶν καί ἐκφάνσεων πού συνθέτουν τή σχέση ἐθνικῆς συγκρότησης καί διδασκαλικοῦ συνδικαλισμοῦ ἀνάλογα μέ τά ἱστορικά συγκείμενα.

Σέ γενικές γραμμές, θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ὁ συγγραφέας διατυπώνει ἕνα σχῆμα τριῶν φάσεων (τέλη 19ου αἰώνα ἕως τή δεκαετία τοῦ 1920, 1920 ἕως τό τέλος τοῦ Β΄ Π.Π., μέσα τοῦ 1940 ἕως τό 1960). Ἡ πρώτη περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπό ριζικές ἀλλαγές στή δημοτική ἐκπαίδευση τῆς Κύπρου. Ἡ προνεωτερική κυπριακή κοινωνία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶχε ὀργανώσει ἕνα σύστημα δημοτικῆς ἐκπαίδευσης πού βασιζόταν στήν ὑπαρξη δημοδιδασκάλων οἱ ὅποιοι ἐργάζονταν ἢ ἑτεροαπασχολοῦνταν σέ σχολεῖα συντηρούμενα ἀπό τίς τοπικές ἀγροτικές κοινότητες καί τίς θρησκευτικές ἀρχές. Ἡ ἐδραίωση τῆς ἀποικιοκρατίας στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα οὐσιαστικά συμβαδίζει μέ τήν εἴσοδο τῆς κυπριακῆς κοινωνίας στήν ἐποχή τῆς νεωτερικότητας καί τῆς προσπάθειας ἐμπέδωσης τῶν ἐθνικῶν ταυτοτήτων. Σ' αὐτό τό πλαίσιο τό ὑπάρχον σύστημα δημοτικῆς ἐκπαίδευσης δέν ἐπαρκοῦσε πλέον οὔτε γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἀποικιοκρατικῆς διοίκησης ἀλλά οὔτε καί τῶν Κυπρίων. Τό κάθε ἕνα ἀπό τά ἐμπλεκόμενα μέρη ἀναγνώριζε στή δημοτική ἐκπαίδευση διαφορετικές προτεραιότητες. Ἡ ὑπέρβαση τοῦ προνεωτερικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ σχήματος ἀρχίζει δειά μέ τοῦς νόμους τοῦ 1892 καί τοῦ 1895 (πού προωθοῦν τήν ἐπαγγελματοποίηση τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος) καί συνεχίζεται μέσα ἀπό ἀντιπαραθέσεις μέχρι καί τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1940. Οἱ φορεῖς τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας σ' αὐτήν τήν περίοδο ἐπιχειροῦν νά διατηρήσουν τό σύστημα τῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης. Ὅμως τό σύστημα δέν ἦταν βίωσιμο στό βαθμό πού οἱ τοπικές κοινότητες ἀδυνατοῦσαν νά ἀνταποκριθοῦν στήν κάλυψη τῆς ἀμοιβῆς τῶν δασκάλων, παρόλο πού ταυτόχρονα ἀπαιτοῦσαν ἀπό αὐτούς νά ἔχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στήν προσπάθεια καλλιέργειας τῆς ἐθνικῆς συλλογικότητας. Ὅπως χαρακτηριστικά σημειώνει ὁ συγγραφέας, «ὑπό τίς συν-

θήκες αυτές ή διδασκαλική τάξη και οι συλλογικές της εκφράσεις, έως και τό 1920 τουλάχιστον, βίωναν μία θεμελιώδη αντίφαση, αφού έπρεπε να υπερασπίζονται για ευνόητους εθνικούς λόγους ένα διοικητικό σύστημα, τό οποίο υποδεικνυόταν ως ό γενεσιουργός παράγοντας της οικονομικής εξαθλίωσης και των άλλων δυσμενών όρων εργασίας των δασκάλων» (σ. 556). Ό διδασκαλικός συνδικαλισμός της πρώτης περιόδου προσπαθεί, χωρίς ούσιαστική έπιτυχία, να βρει διεξοδο από τά προβλήματα πού γεννούν αυτές οι αντίφασεις. Οι δάσκαλοι αρχίζουν βαθμιαία να διαιρούνται ανάμεσα σέ αυτούς πού υποστηρίζουν και σέ αυτούς πού αντιτίθενται στην ύπαλληλοποίηση. Η αντίφαση ανάμεσα στό δάσκαλο εθνικό λειτουργό και τόν δάσκαλο ύπάλληλο του άποικιακού κράτους δέν επιλύεται πραγματικά σέ όλη τή διάρκεια της άποικιοκρατίας.

Στή δεύτερη περίοδο (1920-1940) ή σχέση διδασκαλικού συνδικαλισμού και εθνικής συγκρότησης τοποθετείται μέσα σέ ένα διαφορετικό πλαίσιο. Ό εκπαιδευτικός νόμος του 1929 παραχωρεί τόν έλεγχο της δημοτικής εκπαίδευσης στά χέρια του κράτους. Παράλληλα, νέοι παράγοντες εμφανίζονται: ή έπιρροή των σοσιαλιστικών ιδεών, ή δημιουργία συνδικαλιστικών όργανώσεων των επαγγελματικών ομάδων στην Κύπρο, ή δημιουργία πολιτικών κομμάτων, οι διαφωνίες ανάμεσα σέ δημοτικιστές και καθαρευουσιάνους και τέλος οι έπιρροές του Β΄ Π.Π. και του Έλλαδικού Έμφύλιου. Υπό τό πρίσμα αυτών των συγκεκριμένων ανακατατάξεων θά πρέπει να γίνει κατανοητή και ή πρόταση πού διατυπώνεται στό μέσα της δεκαετίας του 1930 για κοινή διδασκαλική όργάνωση και άπορρίπτεται από τούς Τουρκοκύπριους (σ. 333) καθώς και ή ίδρυση στό 1936 από τίς έλληνοκυπριακές και τίς τουρκοκυπριακές διδασκαλικές όργανώσεις κοινού Συνεργατικού Ταμειτηρίου Διδασκάλων Κύπρου. Οι διδασκαλικές συνδικαλιστικές όργανώσεις δοκιμάζονται από ρίξεις ανάμεσα σέ αυτούς πού υποστηρίζουν και σέ αυτούς πού αντιτίθενται στην ύπαλληλοποίηση, ανάμεσα σέ σοσιαλιστές και εθνικιστές, και ανάμεσα σέ υπέρμαχους της δημοτικής και της καθαρεύουσας. Κάθε μία από αυτές τίς διαιρέσεις εμπλέκει και χρησιμοποιεί τήν έπίκληση της εθνικής ιδεολογίας στό έπιχειρηματά της ενάντια στους αντιπάλους της.

Η τρίτη περίοδος (1940-1960) χαρακτηρίζεται από τήν ένταση στις διακοινοτικές σχέσεις στην Κύπρο, τήν έντονη δράση της ΕΟΚΑ και τήν άνεξαρτησία της Κύπρου. Οι διδασκαλικές όργανώσεις βρίσκονται σέ μία θέση άμυνας καθώς πολλά μέλη τούς δραστηριοποιούνται ενάντια στην άποικιοκρατία ενώ παράλληλα προβάλλονται μέ διακριτικό τρόπο συνδικαλιστικά αιτήματα πρós τήν άποικιακή κυβέρνηση. Έπανερχεται έτσι, σ' αυτήν τήν περίοδο, μία στενή σύνδεση των εθνικών αιτημάτων και του διδασκαλικού συνδικαλισμού.

Μέσω της συζήτησης για τό διδασκαλικό συνδικαλισμό ό Χαραλάμπους συνεισφέρει σέ μία ευρύτερη κατανόηση της κυπριακής κοινωνίας. Οι πολιτικές όψεις της εμπέδωσης των εθνικών ταυτοτήτων στην Κύπρο προβάλλουν μέσα από μία πληθώρα πτυχών της ανάλυσης, όπως: α) τά έπιχειρήματα πού διατυπώθηκαν στις συγκρούσεις για τό αίτημα της ύπαλληλοποίησης. Ό συγγραφέας επιλέγει πηγές πού φανερώνουν ότι όσοι άπέρριπταν τήν ύπαλληλοποίηση επικαλούνταν στερεότυπα τό εθνικό ζήτημα (σ. 269). Σέ ένα από τά χωρία πού παραθέτει διαβάζουμε: «τό αίτημα για τήν ύπαλληλοποίηση είναι "προδοτικό" και όσοι... (τό υποστηρίζουν)... εμπνέονται από τάς στομαχικές των όρέξεις, χωρίς να συμβουλευθώσι και τήν Έλληνικήν καρδίαν των, χωρίς να σκεφθώσι και τήν δούλην Πατρίδα των» (άπόσπασμα από έφημερίδα της 6/7/1929, σ. 275). β) Η θεωρούμενη αντίφαση σοσιαλιστικής και εθνικής ιδεολογίας (όπως διατυπώνεται στό αίτημα «Έλληνες και όχι έλληνικά κεφάλια γεμισμένα με ιδέες και άρχές λαών και τόπων πού δέν τούς μοιάζουμε σέ τίποτα», σ. 223) και ή διαμάχη σχετικά μέ τό ζήτημα της έγγραφης της Παγκύπριας Διδασκαλικής Όργάνωσης ως συντεχνίας. γ) Η σύγκρουση δημοτικιστών-καθαρευουσιάνων. δ) Η διαφωνία για τό κείμενο παρέμβασης στό τεκταινόμενα στην διάρκεια του Έλληνικού Έμφυλίου (1948) και ή διάσπαση της Παγκύπριας Διδασκαλικής Όργάνωσης. ε) Τέλος, ή εργαλειική έπίκληση της εθνικής ιδεολογίας καθώς και ή χρησιμοποίηση του εθνικού ρόλου των δασκάλων ως συμβολικά κεφαλαίου στην προσπάθεια των διδασκαλικών συνδικαλιστικών όργανώσεων να πετύχουν ευνοϊκότερες ρυθμίσεις τεκμηριώνουν τίς υποθέσεις εργασίας του συγγραφέα.

Η συζήτηση της σχέσης διδασκαλικού συνδικαλισμού και εθνικής συγκρότησης προκαλεί συχνά στόν άναγνώστη έρωτήματα σχετικά μέ τήν εξέλιξη των τουρκοκυπριακών διδασκαλικών όργανώσεων και τίς έπαφές Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων δασκάλων. Οι άναφορές του Χαραλάμπους στό σημεία συνάντησης των Τουρκοκυπρίων και των Έλληνοκυπρίων εκπαιδευτικών είναι περιορισμένες. Η έπισημανση αυτή προσφέρει μία έπιπλέον διάσταση στην κατανόηση της κυπριακής κοινωνίας: ή πρωτοβάθμια εκπαίδευση βασικά στόχευε στόν περιορισμό των διακοινοτικών έπαφών, στην άνάιρεση των διαδικασιών όσμωσης Έλληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων και στην συγκρότηση δύο διακριτών εθνικών ομάδων.

Συμπερασματικά, ή συμβολή του συγκεκριμένου έργου τοποθετείται σέ δύο έπίπεδα: άφενός στην κριτική άνασκόπηση της ιστορίας του διδασκαλικού συνδικαλισμού στην Κύπρο. Άφετέρου, στην άποδόμηση των διαδικασιών εθνικής συγκρότησης των Έλληνοκυπρίων συνδέοντας τήν εθνική ιδεολογία μέ τήν καθημερινότητα και τίς άνάγκες των φορέων της.